۷۸۶

مقالات

یعنی

مجموعہ مضامین فارسی

بفرمائش

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپوا کر شائع کیا

۷۸۶

مقالات

یعنی

مجموعۂ مضامینِ فارسی

مُصنّفہ

جناب قاضی نیک عالم صاحب منشی فاضل اوّل مدرس فارسی

اسلامیہ ہائی سکول راولپنڈی

و

منشی منوہر لال صاحب منوہر ایچ - پی - ایچ - یو - مدرس اوّل - ڈی - بی ہائی سکول لیہ

بفرمائش

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپا

فہرست مضامین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

ہندوستان

۱

ہندوستان مملکتے ست جنت نشان و سلطنتے ست عظیم الشان بر جانب شمال آن جبالِ فلک تمثال کہ در رفعت و وسعت و بسط و بہجت نظیر خود ندارد مثل دیوار رزین و حصن حصین نمودار شدہ صناعِ قدرت و معمارِ فطرت بہ تعمیرِ این دیوار سنگین آن صنعت و فطنت بکار بُردہ کہ مہندس وہم و خیال در اندیشۂ آن مُبتلائے ملال و کلال قلل شامخۂ آن جبال آن قدر رفیع و منیع کہ طائر بلند پرواز اندیشہ را پرواز بر آن محال و بیک تصور را مرد ازان محض خواب و خیال۔ اکثرے از رؤسِ آن کوہستان در موسم زمستان و ہم در فصلِ تابستان مستور در لحاف برف می ماند۔ این کوہستان باوجود قریب آسمان در رفعت شان پائے قناعت بدامنِ توکل کشیدہ بحالت مراقبہ نشستہ بفحوائے ؎

پائے رفعت بر آسماں دارد سر خدمت بر آستاں دارد

سیاحانِ جہان و رہ نوردان عرصۂ دوران مثلِ این کوہستان نشان نمی دہند۔ آب جاری زیر و بالائے آن کوہ ہا و داں بصنعت باری از برف باری عیاں۔ این کوہسار بسبب کثرت برف موسوم بہ ہمالیہ است کہ معنٔی آن بزبان فارسی برفستان باشد۔ بے بخت و دولت ہندیان کہ خلاق جہان برائے حفاظت شان این چنین کوہستان فلک شان را بہ پاسبانی داشتہ تا دست گل چینانِ جہان بہ گلچینی چمنستان ہندوستان نرسد۔ و در جانب جنوب بحر زخار با آن عظمت و شان موجزن کہ عقلِ انسانی در اندازہ و تخمینہ کردن آن در بحار موجِ حیرت مستغرق و غوطہ زن، این بحر بہ پیش ہندوستان بہ ہیئت مثلث ترقی را آب خلیج بنگال و غربی را

دریائے عمان می شوید ملالی شاهوار و جواهر آبدار که ازین بحر بر مے آید رو کش دانهٔ انجم و ثریا بر
آسمان به نظارهٔ آن خرم تاج شاهان جهان و دیهیم سلاطین زمان گوهرے بر آن آب و تاب ندیده و
گوش چرخ کرخ خزینه دار جواهر انجم است جوهرے به آن رنگ و آب نشنیده۔

آب و هوائے این قطعه وسیع و عریض که برائے خسته دلان تاثیر مومیائی دارد در مقامات
مختلفه بالاختلاف است۔ در بعض جاها گرما بآن شدت است که مکافات در سرما هم شل گرما
همیکند۔ شدت گرمائے بر اعظم افریقه بمقابلهٔ او هیچ نیرزد۔ در بعض قطعات آن مثل شمله و
کشمیر خنکی برودت آن در بلغ نه) سینهٔ زمهریر لیکن تعجب این است که این شدت آب و هوا اصلاً
روح فرسا و جانگزا نیست در اکثر قطعات خوبی آب و هوا هم در گرما و در سرما آن قدر روح
فزا و دلرباست که ع مردهٔ صد ساله را زنده هوائش میکند۔ همه لطافت نزاهت که بالانفراد
ممالک روئے زمین دارند در و مجتمعاً یافته می شود۔ در وسط هند کوهیست موسوم به بندهیا چل
که جبل امن و مشحون به وادی و طلل است مثل نطاق واقع شده۔ این کمربستگی او تازیانه ایست
کابل و جودان را تازیان خود نمی بینند۔ کوه هائے مزبور مع جمله کوه هائے نزدیک و دور
مناظر قدرت و مظاهر فطرت به آن نفاست و لطافت جمع دارد۔ که مثل آن چشم
سیاره ندیده و گوش هشیار مثالش نشنیده۔

لطافت انهار و نفاست آبشار و رفعت کوهسار و رعنائی گلزار در هر قطعه زمین
کالنقش فی الحجر دلنشین و معترف به خوبی آن جمله کیهان بین۔ چنانکه سرزمین هند بسبب جبال شامخه
و ظلال شاداب در دریاها ے پر آب و چشمه هائے با آب و تاب مفخر اقالیم سبعه جهان است همچنین اشجار و
نباتات و بقولات و میوه جات آن رو کش باغ جنان و شرمنده ساز خضرائے آسمان است۔

به سبب عمدگی آب و هوا غلات مختلفه و اجناس متفرقه در ربیع و خریف صیف و شتا به آن
افراط پیدا میشود که باشندگان فرنگ از راه دانش و فرهنگ آهنگ بردن آن میکنند۔
بسا اوقات این بر آمد غله باعث غلا و موجب نزول بلا میشود۔ اکثر ممالک هندوستان
به سبب کثرت لاله و گلستان و بنفشه و ریحان داغ ده چمنستان جنان و موجب شگفتگی غنچه

دل و جان است۔ بہ سبب سطحات شفاف سنگ مرمر ہر قطعہ اش حلب و بربر سے
کرشمہ دامنِ دل می کشد کہ جا اینجاست
رشتۂ نگاہ از نظارۂ گل ہائے بوقلموں رنگین و دست گلچیں از بوقلمونی گلہا مثل گلدستہ بہاریں
میوہ جات آں در شیرینی و لطافت و خوشبو و حلاوت مُہر نہ ایں شیریں دہناں و گلستاں آں مثلِ
ریاضِ رضواں در ہر فصل فشاں۔

ساکنین ایں دیار در فطانت و ذہانت و فراست و ذکاوت مشہور روزگار و در مکتب
حدس و ذکا و فہم و دِہا سبق آموز شان ارسطو و بقراط و حکمت اند و زہندیان افلاطون و سقراط اند
در ہمت و حماسہ و طاقت و شجاعت ثانی رستم و اسفندیار۔ و در فصاحت و بلاغت و براعت و
طلاقت از بس قابل اعتبار اند۔ چنانکہ مجالس رنج و غم و محافل سوز و الم از لزوم شان آراستہ
و نوادی عیش و نشاط و مقامات سرور و انبساط از قدوم شان پیراستہ۔

اگر اقلیم ہندوستان نبودی در جہاں ظاہر — بمکتب خانۂ حکمت نبودی ہیچکس ماہر
چہ ہندوستان کہ ممنون حکم یوناں باشد ور اشد — فصیحانِ عرب اندر جواب نطق او قاصر
ہوائے جانفزائیش صاف و آبش لولوئے لالہ — چو روح متقی و پارسا دائم ورا طاہر

در صنعت و حرفت مثل حدادی و زرگری معماری و آہنگری۔ نقاشی و مصوری آں چنانکہ
صناعانِ چین و جاپان و چابکدستانِ ایران و توران زلہ ربائے و خوشہ چین ایشان صیت سخائے
ہندیان ہر صبح و شام بگوشِ سائلانِ روم و شام رسیدہ حاتم طائی اگر زندہ بُدے شیوۂ جود و
کرم و طریقہ سخا و شیم از اسخیائے ایں دیار آموختے بل دامن سوال از جواہر عطا و نوال
انداختے مردمان مختلف الادیان والایقان در سرزمین ہندوستان زیر سایۂ حکومت برطانیہ
زندگی بسر کنند۔ بعد از سلطنت ہنود سلاطین از خاندان ہائے مختلفہ اہل اسلام بر ایں
دیار تا سالہائے دراز فرمانروا ماندند و توسنِ حکمرانی بہ میدانِ انصاف و عدلت بہ سرعت
تمام راندند سلاطین زمان و خواتینِ جہان در سرزمین ہند راکانِ طلا انگاشتہ چشم و گوش بہ انتظار
حکومتِ او داشتہ بفحوائے ست اے روشنیٔ طبع تو بر من بلا شدی ع وس سلطنت کہ خوئے مہ ودفا

وبوئے غیرت وحیا ندارد ہر شب در عقد شوہرے و ہر لحظہ در کنار تا جوری می باشد عشوہ دہ سلاطین نامدار و شاہان کامگار شدہ

بلاد عظیمہ ہندوستان

بلاد مشہور ہندوستان بر جمیع بلاد ممالک جہاں بہ سبب عظمت عمارات و نزہت باغات و فسحت فضا و ہوائے روح فزا ترجیح تمام دارد۔

منجملہ بلاد عظیمۂ ہندوستان دہلی، آگرہ، لاہور شہر ہائے قدیمہ ایں دیار و بہ سبب آثار صنادید مشہور روزگار۔ شہر دہلی بہ سبب یادگار ہائے قدیمہ گوئے سبقت از آثار صنادید بلاد عظیمہ ربودہ پشہ مذکور کردہ دل ہندوستان است بسے انقلابات روزگار دیدہ و تغیرات لیل و نہار مشاہدہ نمودہ حالت حاضرہ ایں شہر بفحوائے ؎ دیدۂ عبرت کشا قدرت حق را ببیں عبرت بخش دیدۂ نظارگان و سبق آموز طلاب دبستان جہان است۔ از دیدن قلاع و مقابر و مساجد و معابد زبان سیار و سیاح بے اختیار ایں شعر بر اعتبار می سراید ؎

از نقش و نگار در و دیوار شکستہ
آثار پدید است صنادید عجم را

روضۂ تاج کہ سرتاج ریاض جہاں و سرآمد مقابر سلاطین زمان و لب لباب ہفت عجائبات دوران است مثل عروس زیبا، ناظرین را دل ربا، عابرین را عبرت فزا است۔ ہمچنیں مینار ہائے قلاع فلک نشاں و مساجد مینو نشاں ایں الفاظ نوشتہ ؎

زینہار از دور گیتی و انقلاب روزگار
در خیال کس نگشتے کاں چناں گردد چنیں

تجارت

تحفۂ سپاس بے قیاس بہ بارگاہ رب بخشندہ ولن من و ہدیۂ درود ... محدود بہ جناب مستطاب حقیقت ... سیّد ... کہ آں خالق ملک و رازق الخلق بازار جہاں را ... دولت و عذار حشمت را بہ خال تجارت ... ... با ساختہ حقیقت ایں است کہ ... مربوط بایں حرفہ است ... و ... و گہر است کہ ؎

که زر زر کشد در جهان گنج گنج

شخصیکه مال کثیر و زر خطیر داشته باشد او را درین کار اقدام باید کرد۔

دوئمیں صبر و استقلال و احتراز از بے صبری و استعجال۔ زیرا که در بیع و شرا صاحب آنرا گوہر مقصود و جواہر و نقود و شاہد سود بجز دستیاری صبر و قرار حاصل نگردد۔ ؎

شیوۂ صبر ہر که آموزد   گوہر و سیم و زر بہ بیند و زرد

متاع ہائے گوناں گون و اجناس بوقلمون را ذخیرہ داشتن و بمرور زمان و انقراض دوران آنرا فروختن مقتضی صبر و قرار و متقاضی ثبات و استقرار است۔

شرط سوئمیں۔ تدین و پیمانداری و راستی و کفایت شعاری زیرا که بدون این صفات حمیده و عادات ستوده بازار تجارت رونق نگیرد۔

دیانت و امانت خال خوشنما بر عارض زیبائے تجارت تازه دلربا برائے جمال دلکشائے مرابحت است پس کسیکه سودائے سوداگری دارد باید که به ... نیز دارد با جمله مردمان بہمواره یکساں سلوک نماید و با صغیر و کبیر و برنا و پیر طریق ... نه پیماید تا نقاب از رخ عروس مقصد کشاید ؎

تدین در ہمه حالات لازم دان عزیز من   بمیدان جہاں اسب امانت ران عزیز من

قطع راه صحرائے و جبال بدون صبر و استقلال آرزوئے امر محال بے قیل و قال باشد و عبور از دشت و دریا و کوه و صحرا بدون صبر صورت نه بندد۔

تحمل مشقت ہم یکی از لوازم تجارت است ؎ تا خون نکرد دل جگر قیمتے نیافت پس گل سود از گلستان مقصود چیدن و جمال چہره دلآرائے مقصود دیدن بدون تحمل تعب من قبیل المحالات ؎ چوں عشق حرم باشد [illegible]

تاجران که قطع بیابان بغرض جلب منافع سفر می نمایند [illegible] تحمل [illegible]

[illegible] ... بحصول مقصود [illegible]

چہار شب نغنوید [illegible]

زیان وسمت نفع ونقصان راملحوظ نمیدارد۔ اگر از خطرات نقصان ترسان وخائف گردد گاہے در آں اقدام نہ نماید وبدیں سبب گوہر سود در مقصود بدست نیاید۔ چنانکہ عرفی شیرازی علیہ الرحمۃ میگوید

ے اے متاع درد در بازار جاں انداختہ　　گوہر سود در جیب زیاں انداختہ

فوائد جلیلہ ومنافع جزیلہ کہ ازیں پیشہ حاصل می شود بہ تفصیل ذیل است:۔

(۱) اشیاء ضروریہ کہ روزمرہ مکتفی حوائج است بنائے آں بر تجارت است۔

(۲) چوں ملک از قحط سالی وبدحالی مبتلائے مصیبت فاقہ کشی میگردد آنگاہ از برکت تجارت عمارات تنزہ عالیہ کہ بر فلک سرگوشی ہا می نمایند کرشمۂ تجارت است وبس۔

(۳) از ممالک دوردست اجناس وغلات برآوردہ از فاقہ ومصیبت فاقہ کشی میشود۔

(۴) تاجر از دیدن اشیاء نفیسہ ممالک غیر غیرت وحمیت در جوش آمدہ تقاضائے ایں امر می کند کہ در ملک خویش ہم آنچناں اشیاء مہیا گردد وبدیں سبب صنعت وحرفت ازدیاد پزیرد۔

در بازار ہائے ہندوستان ظروف چینی وجاپانی طاقہ ہائے ماہوت وغالیچہ ہائے مبسوط کاشاں ہدیدن می آید وہمچنیں شمشیر اصفہان وپوستین ہائے افغانستان خون غیرت را در جوش آوردہ عرق حمیت را در حرکت می آرد۔ اشیاء نادرہ روزگار بر ملک ودیار رسیدہ باعث مفاد وآرام وتسلی واطمینان باشندگان آں میگردد۔ مثلاً انار ہائے شیریں کابل وقند ہا ومشک خوشبوئے تبت وتاتار رائحہ بخش دماغ جاں وحلاوت دہ کام جہان وجہانیان است

ے تجارت زنودے جلوہ بخش گلشن مکاں　　گل مقصود ما در دامن مقصد نیدے کس

فوائد تجارت

چوں تجار بہ ملک سروید بغرض تجارت میروند بہ ساکنان آں ممالک تبادلۂ خیالات می نمایند وبدیں سبب درمعلومات شان ترقی پدید آید کہ مفید ملک گردد۔

تبادلۂ خیالات

[illegible] غرض بوقوع می آید باعث آں گردد کہ انسان [illegible] ے بہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار [illegible] ست سبب منافع وحرمفاد است کہ نجوبہ [illegible]

[illegible]

الغرض مختصراً ایں تواں گفت کہ جملہ رونق جہان و ترقی بازار دوران منحصر بر ایں پیشہ است

۳ از سروشِ وحدتم بر گوش ہوش آمد خطاب
یا فتیٰ لا تبطل الاوقات فی عہد الشباب

جواہر زواہر حمد بے حد و لآلی متلالی ثنائے لا یتعد نثار ذوات احد کہ مخلوقات گوناگوں و موجوداتِ بوقلموں را بترکیب کاف و نون از کتم عدم بمنصۂ ظہور جلوہ بخشید و خلاصۂ موجودات و نقادہ کائنات را کسوتِ حیاتِ مستعار پوشانید و رخسارۂ ہستی ابذات او آرائید و سفر منازل مختلفہ و مراحل متفرقہ عمر پیش نہاد خاطرش ساخت۔ بعد از سیر گلزار شیرخوارگی و صبی گزرش بر چمنستان شباب کہ ہر گلش گلے زیبا و ہر غنچہ اش غنچہ رعنا است می افتد۔ باغ شباب کہ فی الحقیقت باغیست تازہ و شاداب و گلشنے است پُر بہار و سیراب و چمنے ست خورم و خنداں و بوستانے ست معطر کن دماغ جاں و ثبات و قرار نورزد از حملات خزاں پیری کہ باعث ملال و دلگیری باشد مامون و مصون نیست۔ چنانکہ بلبل چمن فصاحت و عندلیب گلشن بلاغت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در گلستان کلیات بنغزاں بدیں نوع مترنم و غزل خواں شدہ۔

درختِ قدِ صنوبر خرامِ انساں را — مدام رونق نوبادۂ جوانی نیست
گلیست خورم و خنداں و تازہ و خوشبو — ولی امید ثباتش چنانکہ دانی نیست

پس دریں جہاں گزران بعہد شباب از آفت خزاں پیری خائف و ترساں بودہ اصول ذیل را دستور العمل خود باید ساخت (۱) نقد عمر عزیز را در اشترائے لغویات و منہیات رائگاں نہ سازد و بمیدانِ حرص و ہوا کہ مودی بہ رنج و بلاست نتازد۔ خوش گفت آنکہ گفت ؎

اگر ممالک روئے زمین بدست آری — بہای دولت یکروزہ زندگانی نیست

در امور معاش بقدر مصلحت باید پرداخت و از امور معاد روی توجہ نباید تافت چنانکہ حضرت سعدی فرمودہ

چو بت پرست بصورت چناں شدے مشغول — کہ دیگرت خبر از لذت معانی نیست

گوہر عمرِ عزیز را در استیفائے حظ ہائے حیوانی ولذایذ نفسانی از دست ندہد۔ زیراکہ ہر کہ مغلوب الشہوات شدہ نیک از بد ندیدہ و در اسباب نفع و ضرر و خیر و شر بہ بیند یشید عاقبت کارش بہ خسران انجامید مرد فرزانہ و ہوشمند یگانہ آں موز شناس زمانہ است کہ در عہد شباب در طلب باقیات صالحات بکوشد و برائے جز راہ نیک کرداری و عفت شعاری نپوید چنانکہ مصلح شیرازی فرماید ؎

باشیر مردیت سگِ ابلیس صید کرد　　　اے بے ہنر بمیر کہ از گربہ کمتری

از منہیات ولغویات انحراف کلی ورزیدہ دامان الواث بہ عصیان آلودہ نگردا ندبل ہمیشہ روے ازاں جانب بگرداند و عمل پیرائے بر ایں شعر گردد۔

ہشدار تا نیفگندت پیروی نفس　　　در ورطۂ کہ سود ندارد شناوری

تجنب و احتراز از صراط عشق مجازی ورزیدہ مشتری حسن زہرہ رخاں سیمیں بدن و سمن براں سیم تن کہ غارتگراں متاع دین و ایمان و سارقان عقاید و ادیان اند نباید شد و بہ فریب عجوزہ دنیا کہ قحبہ ایست زشت و نازیبا و مکارہ ایست بیمثل و یکتا۔ از صراطِ مستقیم انحراف نباید ورزید زیراکہ ایں عجوزہ بدروے دنیا و قحبۂ زشت و نازیبا بنظر کوتاہ بینانِ جہاں و ناعاقبت اندیشان عرصہ دوران بد رتمثال پری جمال می نیاید و دل ہائے عشاق از دست مے ربا ید ؎

ایں غول روی بستہ و کوتاہ نظر فریب　　　دل می برد بغالیہ اندود چادری

باروت را کہ خلقِ جہاں سحر ازو برند　　　در چہ نگند غمزہ خوباں بساحری

از تکرارِ ایں کلمات و از کارِ ایں تلمیحات ایں امر بپایہ ثبوت می رسد کہ عنان توجہ از عشق بہیمی پیچیدہ در پیچ و تاب غم و غصہ بسر نباید برد ؎

عناں باز پیچان نفس از حرام　　　بمردی ز رستم گزشتند و سام

محاسنِ عادات و مکارمِ اخلاق را شعارِ خود سازد۔ و زہد و اتقاء و عفت و ورع را موقوف برزمانِ مستقبل بلخوائے ع چہ دانی کہ فردا چہ حادث شود ندارد۔ و در ارتقائے مدارج عالیہ طریقت و استعلائے مراتب علیائے حقیقت جہد بلیغ نماید و ترقب ایں امر ندارد۔ کہ بعد از مرورِ ایام عیش و نشاط و طے بساط جشن انبساط بسر حد منزل پیری و انحطاط رسیدہ

دیدہ خواہد شد۔ زیرا کہ یکے از ناصحانِ حقیقت گزار و واعظانِ نصیحت شعار بآوازِ بلند بگوشِ مردم ارجمند گفتہ۔ ؎

درجوانی توبہ کردن شیوۂ پیغمبری ست وقت پیری گرگ ظالم میشود پرہیزگار

دراستر ضائے الٰہی کماہی کوشش نماید و مفہوم ایں شعر را در ہمہ حالات مرعی و ملحوظ وارد ؎

عمر یکہ می رود بہمہ حال جہد کن تا در رضائے خالق بیچون بسر بری

نفس پروری و شکم پُری را اصل الاصول زندگی نداند بل داند کہ در نشا تعلق تا جامۂ حیات مستعار در بر دارد۔ دریں امور بقدر حاجت بپردازد و عامل بر مفہوم ایں گفتہ سعدی گردد ؎

مردان بسعی و رنج بجائے رسیدہ اند تو بے ہنر کجا رسی از شکم پروری

در ادائے حقوق عباد امور معاد را مرعی دارد و از طریق انصاف اصلاً منحرف نگردد۔ و مثل آفتاب عالمتاب و ماہتاب (نصفت) آب کہ ہر کہ و مہ را از فیض نور خود یکساں مستفیض می نماید ؎

بطریقے رود کہ مردم را سر موئے زخود نیاز ارد

در چیدن گلہائے تازہ و خوشبو از گلستانِ شباب شتاب نماید۔ یعنی در کارہائے خیر استعمال نمودہ گوئے سبقت از اقران و ہمسران رباید تا منظور انظار عواطف سبحانی و مطرحۂ انوار تجلیات سبحانی گردد چنانکہ بلبلِ ہزار داستان شیراز عندلیب شیریں انداز یعنی سعدی حقیقت طراز بزبان حقائق ترجمان می آرد۔ ؎

خوش ست عمر دریغا کہ جاودانی نیست بس اعتماد بریں پنج روز فانی نیست

پس ہمیشہ ملحوظ خاطر حقیقت پسند و دل شریعت پیوند دارد تا در ایفان شباب بے ثبات کہ عنفوان نہال حظائظ و لذات و ثمرش شیریں از شاخ نبات است چناں مستقیم الحال احسن الاستقبال ماند کہ بعد از انقراض زمان مسرت و تازگی و بسر آمدن زمانِ خوشدلی و نازکی اشعار ذیل را ورد زبان حسرت ترجمان خود نسازد۔ ؎

برفت عمر نرفتیم شرط راہ ادب براستی کہ بہ بازی برفت چندیں سال

کنوں کہ رغبت خیر است و زور طاعت نیست دریغ روز جوانی کہ صرف شد بہ محال

کنوں ہوای اجل می پرد کبوتر نفس کہ دست جور زمانہ نہ پر گذاشت نہ بال

السلام علی من اتبع الہدیٰ واجتنب عن الشر والبغی وسلک علی طریق الرشد والسداد واحترازعن الشوارع الطغیان والفساد ٭

کشمیر

کشمیر قطعہ ایست دلپذیر وخطہ ایست جنت نظیر کہ جانب شمال ہندوستان در دامن کوہستان واقع است از ہر دو جانب جبالِ فلک تمثال آنرا احاطہ کردہ کوہستانِ فلک شان در دامان آرام واطمینان داشتہ وآب ہائے رواں نہر ہائے جہاں سیراب و شاداب ساختہ ایں کوہستان کہ سرگوشی ہائے بہ آسماں می نماید بسبب سرسبزی وخضرت ولطافت ونزہت دل ہائے مردم از دست می رباید۔ آب مصفائے چشمہ ہائے رواں کہ بمنزلۂ چشم گریاں ایں کوہستان عالی نشان است چشم مردم را نور ومردمک چشم را قوۃ وسرور می بخشد حقیقت ایں است کہ جبال مذکورہ قدرت کاملہ وحکمتِ بالغہ خدائے قدیر حکیم وخبیر را ملاحظہ نمودہ از بس رقیق القلب شدہ در رقت شان بصورت عیون ذیشان ظاہر شدہ مشاطۂ فطرت چہرہ جمال ایں جبال را بہ آں خوبی ولطافت وحسن ونفاست آراست ورخسارہ زیبائے ودل کشا را بہ غازہ نضارت وگلگونہ نفارت پیرا نگونہ پیراست کہ آسماں بصد جان بر آں قربان میگردد۔ وگردونِ گرداں بہزار شیفتگی ودلبستگی گرد آں شب وروز میگردد۔ سبحان اللہ کہ دیدہ ہائے سیارگان برائے دید گلہائے ایں گلستاں ہمہ شب وا می ماند وفلک در گنج شایگان ثوابت وسیار بر آں نثار مے نماید ٭

ایں سرزمین بہشت آئین بسبب نگہتِ گلزار وکثرتِ اشجار ولطفتِ آبشار ونزہت انہار۔ عدیم السہیم ومفقود المثال است۔ در ہر قطعۂ زمین آرائش وتزئین از گل و گلزار عیاں وخاک وخاشاک وگرد وغبار در پردۂ اخفا نہاں۔ در پردہ ہائے سنگیں ایں کوہسار آں قدر شفاف وصاف باطن کہ حلب حلفِ آں بردارد و پشمش سرزمین بربرد اشماد ست بر است ٭

باغ وبوستان کشمیر در ہر فصل وہر موسم گل افشان۔ دماغ جان از بوئے گلہائے

مشکبوئے ایں گلستان عطرآگیں و رشتۂ نگاہ از نظارہ گلہائے رنگین و دست گلچین مثل گلدستہ بہارین در آں سرزمین بہ مشک ختن ہیچ نیرزد۔ بل کسی راہ خریداری آں نوردد

زہے بختِ بیدار ساکنانِ ایں دیار کہ لیل و نہار محو نظارہ چمن و گلزار شدہ از بادۂ نشاط و انبساط مست و سرشار اند۔ گلہائے آبدار دام است برائے مرغ نگاہ و اوراق کتاب معرفت برائے مرد آگاہ۔ سرو شمشاد در عبادتِ خالق عباد بیک پا استادہ و اشجار ثمردار از کثرتِ اثمار سر تواضع و انکسار بر خاک عجز و نیاز نہادہ۔ مفہوم ؎ نہد شاخِ پُرمیوہ سر بر زمیں از ہر سو آشکار و نقشِ عیش و سرور عیاں از در و دیوار ؎

از گل و گلزار آں قدرت باری عیاں | عقل سراسیمہ سرگشت بہ حیرت نہاں

شجرش عرعر و حجرش مرمر و آب و ہوائش طیرہ فزائے ملک بربر۔ پری رخان کشمیر کہ در حسن و خوبی بے نظیر اند حاجتِ آئینہ ندارند۔ زیراکہ ہر قطعۂ سنگ ہم سنگ آئینہ خوش رنگ و ہر قطعۂ زمین زمینِ حلب را ہم سنگ۔ نزہتِ آب و ہوا از بس دلکشا و روح افزا۔ چوں در تابستان ساکنین سبو اقالیم جہان نعرہ الامان بر زبان می آرند۔ قاطنینِ ایں دیار در گلشن و گلزار بر لب عیون و انہار بفحوائے "جنات تجری من تحتہا الانہار خالدین فیہا" اوقات حیات بہ عیش و نشاط می گزارند۔ بر سقف خانہ دارہا ایں دیار باغیچہ ہائے مثل چہرۂ یار طرحدار و محبوب گلعذار نمودار و چابکدستی و صنعت مشاطۂ فطرت بنحو بہترین وجہے و احسن ترین وضعے واضح و آشکار ؎

قصر در گلزار و ہم بر قصر گلزار دگر | آشکار است ہر طرف از فیض ایام بہار

چنانکہ استاد سیادت پناہ نجابت دستگاہ ملجا و ماوائے علم و فضل قدوۂ صلحا و زبدۂ اتقیا دانائے اسرار نہانی شمس العلماء قاضی میر احمد شاہ رضوانی بہ تعریف کشمیر در قصیدہ رطب اللسان شدہ می فرمایند ؎

ہزار دیگ ہوس خام پختہ ناکام | گرفت لذت ایں نعمت الہ اجل
بیا و منت رضواں مکش برائے بہشت | کہ جلوہ می دہد اینجا بہشت بر سر تل

وہم قافلہ سالار شعرائے نامدار جہاں مفخر عظمائے بادہ ایران تو ان کر بسبب علم و فضل و

ذکاوت و عقل مشہور زمان و معروف جہان است و در عرف عام آں را عرفی شیرازی می نامند می فرماید۔

ہر سوختہ جانے کہ بہ کشمیر در آید | گر مرغ کباب است پر و بال بر آید

از ہمین است کہ ساکنین ایں سرزمین خضر آئین عمر نوح بل بقائے خضری می یابند۔ پیران کہن سال باوجود پیرانہ سالی مصروف عیش و شادمانی و دائما محو آرام و فارغ البالی۔

ہر جوانی کو بیاید اندریں ملک و دیار | نوجواں گردد ز لطف و نزہت آب و ہوا
مرد پیری ہم بیابد رونق عہد شباب | گر قدم اینجا نہد از لطفت آب و ہوا
مرد صد سالہ ہم یابد حیات جاوداں | گر شود او مستفیض از فرحت آب و ہوا

غلہ جات مختلف و میوہ جات متفرقہ دراں سرزمین بہ افراط تمام پیدا می شود۔ از میوہ ہا سیب و ناشپاتی قابل ذکر است۔ و از گل و ریاحین بنفشہ و نیلوفر با شوکت و فرو بی شوکت خار ہر طرف نمودار۔

گلزار نسیم و باغ نشاط کہ از دیدن آں قلب متمتع از فرحت و انبساط می گردد۔ بہ آں خوبی زیبائے چہرۂ کشمیر را بہار است۔ کہ اگر راست خواہی میگویم کہ رضتین از ریاض بہشت کسے ایں جا آوردہ بہشت۔

اثمار شیریں ایں سرزمین در شیرینی حلاوت و لذت و نفاست رو کش اثمار بہشت بریں شیریں سخنان جہاں در تعریف آں مہر بر دہان و گلزار جناں بمقابلہ گلستان آں خار مغیلاں حق ایں است کہ خلاق جہان رازق انسان و حیوان ملکے بہ ایں خوبی و لطافت نیا فریدہ و دیدہ فلک ہیچ قطعہ زمین بہ ایں تازگی و نزہت ندیدہ۔ سیاحان جہان و راہ نوردان عرصۂ دوران مثل آں نشان نمی دہند۔

مثلش نشاں ندادہ کسانیکہ دیدہ اند | ملک جہان و عرصۂ دوران روزگار
چشم زمان و عین فلک مثل او ندید | باغ بہشت گشت بہ پہلوش شرمسار
صد بار آسماں بگرد زمیں گشت | تاہم چو کاشمیر یکے باغ پر بہار
[illegible] شد ولیک | پس مضطرب شد است و شب روز بیقرار

سیارگانِ گنبدِ نیلوفری کہ اند | یک انعکاس گلشن کشمیر پُر بہار
حیران و ششدر اند ز نظارۂ چمن | وز دیدن جمال گلستان آبدار
آں کشتِ زعفران کہ بہ کشمیر دیدۂ | خندد ز دیدِ آں ہمہ شب چرخ پر ستار
میدانِ کاشمیر ہمہ سبزہ زار شد | ہم گلستان گشت ہمہ دشت و کوہسار
باغ نسیم و باغ نشاط است جلوہ گر | تا طالب بہشت نماند در انتظار
وادی کاشمیر بود خال روئے دہر | ہم غازۂ جمال رُخِ دشت و کوہسار
حُورانِ خلد را بخلد خار رشک و غم | از دیدن جمال حسینانِ ایں دیار
در کاشمیر ہست عجب وصف دلکشی | ہم ساکنانِ خلد بریں اند خواستگار
حُسن صبیح کہ ہست متاع گراں بہا | ارزاں بکاشمیر بود بہر جاں نثار
آں زلف و خال و عارض سیمیں کہ پیش او | حور و پری مدام خجل ہست و شرمسار
کشمیریاں بحُسن صبیح و بہ دلبری | گوئے سبق ربودہ ز خوبانِ ہر دیار
تسنیم و سلسبیل خجالت ہمی کشد | زاں چشمہ ہائے آب مصفا و آبشار
مہتاب ہست یک گل خود روئے آں چمن | خورشید زرد آلوی آں باغ پُر بہار
کے آفرید خطۂ چوں مُلک کاشمیر | دستِ قضا و قدرتِ خلاقِ کردگار

باشندگانِ کشمیر از بس فہیم و ذکی و پارسا و متقی اند۔ بہ شالبافی و مصوری و نقاشی و زرگری مہارت تمام دارند۔ الّا بعض از انہا موصوف بہ صفت مکر و فساد و معروف بہ بُزدلی و عناد اند۔ و بے وفائی و کجروی را کہ خاصہ خوبانِ جہان است شعار خود ساختہ و روئے از طریق مہر و وفا بر تاختہ۔

باشندگان

باغ نسیم و باغ نشاط کہ موجب مسرت و انبساط است زینت افزائے گُلستان ہائے کشمیر شدہ از سیاہ آب ہائے قطعہ ایست (سیاہ آبی ست) موسوم بہ ڈل کہ بیمثل و بے بدل است۔ باشندگان ہر دیار و امرائے روزگار راہ ہائے دُور و دراز قطع کردہ در ملک کاشمیر برائے دیدن ڈل می آیند و دل رامی آسایند مختصر اُو در تعریف آں ایں شعر کفایت کند ؎

مقامات قابل دید

سیر باغ بہشت گر خواہی | بہر سیرش چرا نمے آئی

جهاں آفریں تا جہاں آفرید — غدیری چنیں جانفزا کس ندید

از در و دیوار ایں گلزار و از نظاره ایں کوہسار مفہوم ۔ ؎

اگر فردوس بر روئے زمین است — ہمین است و ہمین است و ہمین است

مختصر ایں مضمون را بریں اشعار ختم میگردانم ورنہ از طریق طویل الکلامی میگردانم ؎

گر ترا خواہش بہشت بود — ساعتے اندریں دیار بیا

گل و گلزار و گلشن شاداب — نہر و آب روان و ہم دریا

کوثر و سلسبیل و ہم تسنیم — حور و غلماں ہمہ ہمیں اینجا

بے بدل ہست دل دریں وادی — دلکش و دلربا و دل افزا

ہست کشمیر جنت الفردوس — ہست کشمیر جنت الماوے

آب او آب چشمۂ حیواں — خاک او خاک جنت الاعلےٰ

؎ کیفیت شب ماہتاب

الحمد للّٰہ الذی خلق الارض والسماء وزین السماء الدنیا بمصابیح ۔ اعنی حمد بے حد و ثنای لاتعد مالک الملکے و خالق الخلقے راسزد کہ زمین و آسمان را بیافرید و بانواع ثوابت و سیار موخر الذکر را زیب و زینت بخشید منجملہ آں اجرام سماوی جرمی است منور کن زمین و آسمان و تحیر بخش دیدہ انسان آں سلطان اللیل را ماہتاب عالمتاب می نامند ۔ چوں آفتاب جہانتاب از محنت و مشقت روز ماندہ و زرد رو شدہ بگوشہ مغرب زاہدانہ منزوی گردد ۔ آنگاہ شہنشاہ شب بدوں رنج و تعب بیخوف و خطر و بازیب و فر مسند آرائے فلک شدہ سپہ سالاری انجم بعہدہ خود میگیرد و بر تخت آسماں با فروشان رونق افروز شدہ جہان و جہانیاں را از نور خود مستفیض میگرداند ۔ ہمیں کہ شہنشاہ روز روز کہ و مہ پوشیدہ لشکر تیرگی و

نثر مضمون

ظلمتِ شب بہر سو و بہر جانب دوید۔ ناگہاں یک تودۂ سیم با ہزار آب و تاب در خلا آویزان و رواں بنظر آمد۔ کیفیتے کہ از نظارہ آں بر دل نظارگیاں طاری میگردد۔ بیان آں از حیطۂ تحریر و حیز تقریر خارج است عقلِ انسان از تعقل آں حیران و ظلمتِ شب از پرتو آں پریشان جملہ اشیاء ارضی از پرتو نور آں مستفیض میگردد۔ و بر ہر امیر و فقیر و صغیر و کبیر یکساں می تابد۔ گویا سبق انصاف و انتصاف بہ اہل جہاں می آموزد۔ و دیدگاں شب رواں و دزداں را بسوزن حسرت می دوزد۔

جرم ماہتاب اخگریست سوزاں و شعلہ ایست تاباں برائے دزداں و شب گرداں و چراغ ہدایت و شمع درایت برائے پاسبانان و شب بیداراں۔ اگر چشم دزد نابکار و دیدہ فراق ستم شعار تاب دیدن جرم نور بار مہتاب ندارد ؎ چشمۂ ماہتاب را چہ گناہ۔ زیرا کہ ایں پاسبان شب نگاہ ارد کسی در عہد پاسبانی اش بر راہِ فسق و فجور بتازد۔ یا دستِ تعدی بر مال مظلومی تازد و حضرت انسان دامن آلود عصیان گردد۔ فاسقان و قزاقان در نور ماہتاب ہم دائما در پیچ و تاب می مانند مثال شان بعینہٖ مثال مہتاب و سگ است۔ بفحوائے ؎

ماہ نور می فشاند و سگ بانگ میزند سگ را بگو کہ کار تو با مہتاب چیست

بارہا در مشاہدہ می آید کہ بچگان کہ قلوب شان مثل آئینہ صاف و از سیۂ نو حقیقتی قریب تر می باشند از نظارہ آں بسیار شادان و فرحان میگردند۔ بفحوائے الجنس میل الی الجنس صحیحاً روشنی بدر بدرقہ ایست مسافراں را کہ در حدت آفتاب طریق سفر نتوانند گرفت و بمجرد طلوع آں متوجہ سفر میگردند۔ رفیق شفیق شاں شدہ باعث طے مسافت می باشد۔

روشنی آں حکم تباشیر دارد۔ برائے گرم مزاجاں و گرم رداں منزل ہستی۔

مردماں ہم در فصل تابستان و ہم در موسم زمستان در سایۂ حمایت آں بآرام و اطمینان خواب می نمایند انعکاس نور آں بر دشت و کوہستان کیفیتے دارد تعلق بدیدن دارد۔ چہ ہر ذرہ ریگ مثل ریزہ ہائے سیم و ہر سنگ کوہستان قرص سیم می نماید۔

آب در جوئے و نہر و دریا و آبشار مثل مار پیچاں رواں شدہ لطف دیگر دارد۔ از پرتو آفتاب مثل تار سیماب بنظر آید۔ پاسبانان و محافظان و رقیبان در بارش [illegible]

سیاہ بفحوائے۔ ؎

درازی شب از مژگانِ من پرس　　کہ یکدم خواب در چشمم نگشت است

بیداری مانند در شب ماہتاب بہ اطمینان و آرام خواب می گیرند۔ گویا از سطوت ماہتاب دزدان و رہزنان مرعوب شدہ بزاویہ اختفا متواری گردند۔ ومہتاب پاسبانی وحفاظت خلق را بذمہ خود میگیرد۔ چہ پاسبان مہربان و نگاہبان شیرین روان است کہ بے مُزد و منت فرائض پاسبانی را بہ احتیاط تمام سرانجام می نماید۔ وہمچنیں مانع وصال یاران نفسانی کہ بنائے محبت شان بر لذایذ حیوانی باشد میگردد وانساں راسبق تورع و پارسائی می آموزد۔ چون از حملات شبہائے تار انسان بیزار و بیقرار میگردد۔ شب ماہتاب است کہ از ورود مسعود خود دلہارا تسکین و اطمینان می بخشد۔ رقّاب وحفاظ کہ دیدگان شان مزہ خواب شیریں بہ چشیدہ و شکل بستر استراحت ندیدہ از وجود شب ماہتاب گلہائے مراد شان بصد آب و تاب شگفتہ و گرد غم والم از صحن خاطر شان رفتہ دریں قاعدہ کلیہ کہ محدثات عالم تغیر پذیر است شب ماہتاب ہم بتدریج رو بزوال می آرد۔

غنیمت داں شب ماہتاب زانجا کہ ہش شو غافل　　کہ گردش میکند گردوں شود نقش جہاں باطل

بزودی بستر و نقش ضیا از لوحۂ عالم!　　بعجلت خیر ورزای جاں مشو اندر جہاں کاہل

زمانِ عیش و طرب ہم مثال شب ماہتاب است کہ گزران و زوال رو آرندہ بہ آں۔ ؎

اے شب مہتاب اے کشاف اسرار ازل　　نور بخش دیدۂ اہل صفا و اتقیا

ایکہ از رعب تو ترسان است دزد ناپکا　　ایکہ از بیم تو مضطر گشت مرد بے حیا

از ضیاء صافی و انوار پُر اسرار تو　　گشت حیران دیدگانِ عارفانِ باصفا

رہزنان در گوشہ ہا مخفی شدند از خوفِ تو　　قطع شد دست تعدی دیدۂ جور و جفا

فی الجملہ شب ماہتاب آئینہ ظہورات قدرت ونمونہ عجائبات فطرت است ہمد نیکو کاران حامی پارسایان ومخل بدکاران۔ مظہر نور خدا و راہبر راہ ہدٰے۔ عبرت بخش دیدہ دانا ہمدکار زاہد باصفا و دافع شیطان بے حیاست۔

۶ مدنیت و بدویت

مشیتِ خالقِ مخلوقاتِ گوناگون و رازقِ مکوناتِ بوقلمون مقتضی آں شدہ کہ حضرتِ انسان کہ شانِ آں بقرآں خلقنا الانسان فی احسنِ تقویم آمدہ ربع مسکوں را بسکونت خود مشرف ساختہ چہرہ آرائے زمیں گردد۔ چنانچہ بعض از انہا بلادِ عظیمہ امصارِ قدیمہ را مسکن خود گزیدند الّا اکثر الناس بفحوائے ؎

ولیکن کسانیکہ مردِ حق اند خریدارِ دُکانِ بے رونق اند

دیہات و خلوات را ملجا و ماوائے خود ساختند و مصداق ع "ہیچ آفت نرسد گوشۂ تنہائی را" شدند و از ہجومِ بے تمیزی اظہارِ ناپسندی نمودہ خود را از ترددات مختلفہ و تفکرات متفرقہ رہا بند ندو بر رفعت خوشحالی رسیدند و اسپ مراد و کامرانی در عرصہ لطف و نیکنامی دوانیدند بوجوہات ذیل بدویت را بمدنیت ترجیح مے تواں داد۔

(۱) بارہا در مشاہدہ می آید کہ مردمانِ صحیح الاعضا و توانا از شہرہائے کلاں برنمی خیزند۔ بل قریات و دیہات مردم ایں صفات پیدا میکنند۔ زیرا کہ عمدگی آب و ہوا بر صحت انسان اثر تمام دارد۔ ایں چگونہ ممکن است کہ ساکنان بلادِ عظیمہ مثل لندن و نیویارک در صحت و توانائی با باشندگان قریات و مضافات مقابلہ توانند نمود۔ و ایں امر از مسلمات و بدیہیات است کہ صحت تقدم تمام دارد بر جمیع اشیاء مملوکہ انسان۔ در ہوائے تازہ و صاف و میدان ہائے پُر فضا و دلکشا و بادیہ ہائے صحت افزا بود و باش داشتن کجا و در شہرہائے گنجان آباد و کوچہ ہائے غلیظ و ناصاف و در محلات موجب خرابی و فساد سکونت ورزیدن کجا۔ ؎ ببیں تفاوتِ رہ از کجاست تا بکجا۔

(۲) عمدگی آب و ہوا و فضائے دلکشا بر قد و قامت ہم اثر انداز گردد۔ می بینیم کہ مردمانِ شہر اکثر بس پست قامت و نحیف و ناتواں می باشند بر خلاف آں ساکنانِ قریات و قاطنانِ بادیہ طویل القامت۔ قوی الجثہ و شجاع بنظر می آیند۔ طاقت و توانائی و قد آوری بر اثر مردم اکثر کارہائے متعلقہ انسان اثر تمام دارد۔

کثرت کاروبار و اشتغال کار برائے اہل شہر مانع ترقی گردد۔

(۳) مدنیت دشمن ذہانت خیال کردہ شود و برخلاف آں بدویت ممد ذکاوت و فطانت باشد زیراکہ چوں ایشاں (ساکنین امصار) از خواندن اخبار و استیفائے بیتاتیر و شغل روزمرہ فارغ میگردند خیال می نمایند کہ بجز ایں کاری دیگر و فرض برتر مفوض بہ ایشاں نیست ایشاں را از اشیاء خارجہ خبرے و تاثرے نباشد۔ از مظاہر قدرت و مناظر فطرت کلیتہً محروم مے باشند نمی دانند کہ اشعۂ آفتاب عالمتاب بر کوہ و دریا و دشت و صحرا چہ لطف عجیبے و چہ کیفیت غریبے دارد۔

آب ہائے رواں در پائے کوہستان و انہار و آبشار در صحرا و کوہسار و نجوم تابدار بر فلک دوار و زمزمہ خوانی طیور بر شاخسار و سیر و گردش در کشت زار و تماشائے گلزار در فصل بہار و بوقلمونی نباتات و اشجار چہ قدر دلربا و فرحت افزامی باشد بحالیکہ اہل شہر در محلات فلک شان از دیدن آسمان ہم عاجز و قاصر اند در بدویت خود بخود اتفاق مشاہدہ ایں چنیں مظاہر فطرت می افتد و ایشاں بغور و خوض مطالعہ صحیفہ قدرت نمودہ مقر صنعت صانع حقیقی میگردند۔ و ازیں اثر خاص بر دل و دماغ شاں مے افتد۔

(۴) مشاہدات روزمرہ شاہد ایں حال است کہ مردمان صائب الرائے و صاحب فہم و ذکا اکثر تعلق بہ دیہات و قریٰ میدارند۔ اختراعات عجیبہ و ایجادات غریبہ اگر از پردہ اخفا بمعرض ظہور آید نتیجہ عقل و دماغ اہل قریٰ است۔ زیراکہ حسب تحریرات سابقہ دماغ اہل شہر تناسب و موزون برائے اختراعات نباشد۔

(۵) اہل دیہات و جنگلات کارہائے متعلقہ خود را بدست خود سرانجام می نمایند کہ موجب ترقی باشد و برخلاف ایں ساکنان امصار بذریعہ ماشین ہای مخترعہ انصرام مے دہند۔

(۶) در مدنیت کسی از حال دیگرے خبر ندارد۔ بدیں سبب از صفت ہمدردی و اتفاق و فوائد مشترک در رنج و راحت اہل آفاق متصف نمی گردد۔ عرق ہمدردی شاں گاہے در حرکت نمی آید حالانکہ برخلاف آں در بدویت از مشاہدہ حال یکدگر واقف و باخبر می باشند و بدیں سبب بطریق مدد و استمداد سلوک می نمایند و صفت ہمدردی و اتفاق را ہمیشہ مرعی و ملحوظ

سیدارند۔ اہل دیہات در لطف و مروت و شفقت و محبت ہم بر اہل شہر فایق و سابق اند زیراکہ قبل الذکر اگر کسی را بدوستی گزیند برائے دوام باشد و در ایثار و نثار درہم و دینار بل درنثار گوہر جان بر یار وفادار دریغ ندارد چہ یک یار صمیم و محب قدیم بہتر و افضل است از صد یار بخیل و لئیم۔
اہل شہر اگر ہزار آشنا دارد ہیچ فائدہ از انہا بوقت حاجت نبر دارد چہ ایشاں یاراں زبانی یا نانی باشند یک یار جانی بہ از صد یاران نانی و آشنایان عارضی بحالت عوارض و تکالیف مفید ثابت نمی گردند چہ ایشاں دراں حالت پیرامون حال نمی گردند۔

چوں باشندہ دیہات (روستائی) در بلدۂ عظیم داخل میشود۔ از دیدن عجائبات و از ملاحظہ غرائبات اثریکہ بر دلش طاری میگردد۔ ازاں دل اہل شہر عاری باشد چہ ایشاں از مشاہدات روزمرہ عادی ملاحظہ آں اشیاء شدہ اصلاً متاثر نمی گردند و ایں تاثر ہم موجب شگفتگی غنچہ دل و جان باشد ہم در عقل و تدبر اہل قری از اہل شہر سابق می باشند۔

از مشاہدہ روزمرہ معلوم میگردد کہ در بدویت اطفال از حال یکدگر بخوبی آگاہ می باشند و در شنیدن حکایات و روایات بزرگان شغف تمام ہم می رسانند حکایات تاریخی خاندان بر دلہائے شاں اثر عجیب دارد۔

(۷) در بدویت پروای تکلفات در ہیچ حال نباشد۔ آسمان خیمۂ بے چوب بر سر شان و فرش زمین در زیر پائے آں مستان۔ ایشان دریں معاملہ استغنائی تمام می دارند۔ ہچنیں محتاج اطعمہ نفیسہ و اغذیہ لذیذہ و البسۂ لطیفہ نباشند۔ نہ حاجت خدام دارند نہ پروائے عوام در تکلفات لایعنی زر کثیر و مال خطیر ضائع نمی سازند۔

از دولت سکون قلب محروم می مانند و ہمیں اطمینان خاطر است کہ لب لباب راحات دارین و منتہائے مقصد کونین است۔ ذخیرہ مال و متاع کہ در خانہ ہائے دارند وبال جان شدہ باعث ہزار ہا تکلیف میگردد۔ خوشا حال صحرانورداں کہ نہ مال و ثروت دارند نہ مال و حشمت کہ بفکر آں بہ تردد و تفکر در گذارند ؎

پس از صد سال ایں نکتہ محقق شد بخاقانی
کہ یکدم مطمئن بودن بہ از تاج سلیمانی

دریں شک نیست کہ در مدنیت اکتساب علم و فن بسبب موجودگی مدارس و مکاتب بخوب

تریں وجہے صورت می بندد و بدیں سبب اہل شہر تہذیب نفس و تعدیل قوی کردہ از درجہ بہیمی بمرتبہ ملکی توانند رسید لیکن نتیجہ بالعموم بالعکس ظاہر می گردد۔ زیراکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند ؎

علم چندانکہ بیشتر خوانی ٭ چوں عمل در تو نیست نادانی

ایشاں از صفت عمل عاری شدہ تہذیب و تادیب نفس نتوانند نمود۔ مشاہدات روزمرہ ظاہر می نماید کہ در مدنیت بوئے مہر و وفا و خوئے حلم و حیا نباشد و از نعمت انس و محبت و الفت بے نصیب اند۔ و ہمچنیں صحت جسمانی و راحت روحانی پیرامون حال شاں نگردد۔ قول فیصل این است کہ بدویت افضل تر از مدنیت است۔ پوشیدہ نماند کہ بدویت موجب فتوحات نمایاں شدہ اقوال عالم را در سبعہ اقالیم درجہاں مثل مہر و ماہ بر فلک شہرت دوام و بقائے عام می رساند۔ فتوحات عرب مصدق این قول است ٭

کیفیت شب تار در باد و باران موسم سرما

کیفیت شب تار بر مرد ہوشیار ہویدا و آشکارا و بر دیدہ وران روشن ضمیر بل بر ہر صغیر و کبیر و امیر و فقیر اظہر من الشمس و ابین من الامس است۔ زیراکہ ہر کہ و مہ در ہر قصبہ و دہ از نظارہ آں بہرہ بردارد۔ [illegible] کیفیت کلیتہ و حقیقت اصلیہ بجز آنانکہ دشت و دریا پیمودند و سفر ہائے دور و دراز نمودند و در محلات عالیشان [illegible] یر خبرے و اثرے نباشد ٭

امرائے عالی وقار و رؤسائے با اقتدار کہ بر بستر ہائے گرم و مسند ہائے نرم استراحت می فرمایند و شبستان جنت نشان ایشان از شموع دل افروز حکم خمد برین بر روئے زمین [illegible] نتوانند نمود [illegible] ؎

[illegible] بپا نشستہ کے فی حیت ٭ [illegible] شیرانے از شیر بلا ہم سر خورند

چہ پیشاں منت [illegible] برودت جانکاہ و [illegible] ظلمت [illegible] فرسا باشند نہ بہ سبب خواب شیریں [illegible] حوف [illegible] بگوش شاں [illegible] عدو تابش برق پردہ ہائے

امراء ارباب تنعم ۱۵ گرد

گوش وچشم انسان رامی درد۔ پردہ گوش ایشان ازصدائے مہیب طوفان بے خبر وغنچہ دل از
اوائے رعدوبرق بے اثر باشد۔ غربائے نادار ومبتلایانِ مصیبت واضطرار آگاہ ازکیفیت
شب تار وواقف ازدرازدستی وظلم روزگاراند۔ کہ نہ شبستانِ خلدنشان ونہ سازوسامان محافظ
زمستان می دارند ونہ ازپارچات گرم نہ بسترہائے نرم فائدہ ہا بردارند بل زیرچپرہا زندگی
بسرنمودہ علی الدوام بردارند۔ لباس بہتر از عریانی تن بربدن ایشان دیدہ نشود۔ ازدستبرد
وہوائے سردنالان وازصدائے مہیب سحاب پریشان وازباریدن باران بسبب برودت
گریان می مانند ومصداق این شعرمی باشند ؎

شبِ سروشان دیدہ نابردہ خواب چوحرباتامل کنان آفتاب

انتظارآفتاب می نمایند تاازآفت سرماوظلم ظلمت شب یلدارہائی یابند ؎

شبِ تاروہوائے جانگدازدرموسم سرما بلائے ناگہانی ہست ہم سوہانِ روح فرسا

سردی ہواوبرودت سرماشل تیردل دوزجان سوزشان میگردد۔ بدین سبب دستِ دعا
بدرگاہِ خالق الارض والسماء درازکنند تاورازی شب یلداکم گردد۔ چون عروس آفتاب بصدنقاب
ازچہرہ برداشتہ برمنصئہ فلک چہارم جلوہ گرمی گردد۔ جان دراجسام مردہ شان عود
می نماید۔ دیدہ ہا ازدیدآن عروس جان بخش گرم می کنند۔

وائے برحال مسافران بحروبروتاجرانِ صاحب سیم وزر وعازمانِ سیروسفرکہ درشب تار
زمستان درحالت طوفانِ بادوباران بارفقاویاران قطع مراحل وطے منازل می نمایند گاہ
کشتی شان بہ گرداب ہائل درمی آیدکہ ازان سفینہ حیات شان بہ کنارساحل نجات رسیدن
محال می نماید۔ غرض رعدوتابشِ برق باعثِ دستگیری وحرق خرمن امیدشان می باشد
بلبل شیرازکہ ازبس نکتہ پردازوشیرین طرازاست۔ مقائسہ وموازنہ ہمین حالت نمودہ
بدین نوع مترنم شدہ ؎

شبِ تاریک وبیم موج وگردابِ چنین ہائل کجا دانند حالِ ماسبکسارانِ ساحل ہا

چون سفینہ تاجران دربحرِ بیکران حالتِ بادوباران وشدتِ طوفان درگرداب ہائل درآید
جانِ شیرین آن خسروانِ رتن بیرون می آید وفریادواشک ریختہ ومی کنند وبسااوقات درشب بدہ

غربا ازین کیفیت آگاہ اند

اثر شب تار بر سیاحت تجار

آمده که اکثر الناس صید دام حرمان و یاس در آں حالت خوف و یاس شده لقمهٔ نهنگ اجل گشتند ٭
گاه مسافران بحر و بر تلال مصر و بر برآمده از نهال تجارت قند و نیشکر بر برداشته شیریں
کام میگردند و گاه فرعون صفت بدریائے نیل بے نیل مرام فرو می روند نقوش امید از موسائی
نا امیدی سترده خون آرزو هائے دیرینه می نمایند ایں همه نتائج و عواقب شب تار در موسم سرما است ٭

اثر برحالت مریضان و عاشقان

اکنوں عنان شب ریز خامه دو زباں بسوئے مریضان پیچان که از بس افسرده و ناتوان
اند منعطف میگردد معلوم است که شب تار موسم سرما چه قدر دراز و طویل برائے مرد علیل می
باشد که سر ثانیه اش در درازی ثانی ندارد. از درازی شب فقط دو کس آگاه اند و بس ٭

اوّل مریض پیچاں که از رہین الاقران و همسران بر بستر بیماری دراز شده چشمانش مژه
خواب نچشیده بل در آه و زاری و گریه و بیقراری نالاں و تپاں می گزارد ٭

دوم - عاشق مهجور که بسبب فراق ماه وش در کاوش آں مبتلائے جور و ستم و شاکی غم و هم و
اسیر دام رنج و الم میگردد. آں بیچاره هر لحظه مثل ماهی بے آب در رنج و اضطراب می باشد و
سیماب وار مضطر و بیقرار بوده هر لمحه مرغ جانش از قفس روحش پروازی نماید ؎

گزارد شب بصد مشکل بصد دقت بصد زاری — بصد رنج و بصد حسرت بصد درد و بصد خواری

اثر برحالت چوران و دزدان

چوں از خطرات شب تار اثرات آتش و نار مترتب است خداوند کریم در قرآن مجید شان و
عظمت ظلمتش ملحوظ داشته قسمش میخورد. جائیکه میفرماید "واللیل اذا غسق" پس هیبت و
شان شب یلدا و تاریکی روح فرسا و طوفان هوا از معظمات مظاهر فطرت و مناظر قدرت
است و گواه عادل و شاهد عدل بر جلالیت رب الارباب خالق المطر والسحاب اند در پرده
شب تار کسی مسرور و فرحان نیست بجز بوم شوم یا دزد مذموم که موخر الذکر در ظلمت شب نامهٔ
اعمال خود از تاریکی عصیان سیاه کرده مستوجب النار والسقر می گردد ٭

گردنی خویش آمدنی پیش

مکافات عمل و پاداش کار دریں دیر ناپایدار که نتیجه گردش لیل و نهار است از چشم مردم
دانا مخفی نیست. باید دانست که دریں جهاں گزران ابنائے زماں بر دو نوع اند. یکے آنکه

نتیجۂ افعال و کردار انسان

بنائے کارشاں مبنی بر مفاد و مصالح اقران و ہمسراں باشد۔ دیگر آنکہ افعال و کردارشاں ضرر رساں و موجب نقصان ہر انسان و حیوان است۔ چنانچہ بلبل خوش الحان چمنستانِ فصاحت و طوطی شیریں زبان شکرستان بلاغت در بوستانِ اخلاق کہ ہر گل آں در رنگینی و خوشبو شہرۂ آفاق است بدیں نوع مترنم شدہ ؎

دو کس چاہ کنند از پے خاص و عام | یکے نیک محضر دگر زشت نام
یکے آنکہ تازہ کند تشنہ حلق | دگر تا بگردن در افتند خلق

بریں محل ذکرِ خرفۂ اخری کہ نیات و طویات شاں متضمن بر مضار و فسادات اہل جہان است کردہ شود و نمودہ آید کہ ہر آنکہ ؎

تخمِ بدی کشت و چشمِ نیکی داشت | دماغ بیہدہ پخت و خیالِ باطل بست

جملہ ارادات و نیات شاں مقتضی تکالیفِ ابنائے زماں باشند۔ حکمت بالغہ و قدرت فاضلہ حکیم مطلق و قادر برحق بدیں نوع جاری و ساری شدہ کہ تخمے کہ در مزرع عمل بکارند بر آں بردارند کسے در جہاں ندیدہ شخصے نشنیدہ کہ از تخمِ جو گندم روئیدہ باشد۔ چنانچہ در بوستان آمدہ ؎

مکافات عمل

ہر آں تخم کاری بر آں چشم دار | کہ ہرگز نیارد گز انگور بار

بر زبان انگلسی ضرب المثل است

یعنی ہر چہ بکارید بر آں بردارید۔ اگر کسی چاہی بدیں نیت کند کہ کسی دراں افتد بر نیتش حسب الاقتضائی قانون الٰہی جزا ایں نہ شد کہ خود دراں نفتد۔ حاکیانِ راستی شعار و راویانِ حقیقت گزار حکایات بسیار و روایاتِ بے شمار دریں ضمن ایراد کردہ۔ و ازاں ایں امر بپایۂ ثبوت رسانیدہ ؎

از مکافاتِ عمل غافل مشو | گندم از گندم بروید جو ز جو

حکایت شیر ستمگار و ...

چنانچہ برائے اثبات دعوے مزبور حکایت آں شیر خونخوار و پلنگ ستم شعار کہ لیل و نہار مصروف صید و شکار بودہ بریختن خون ناحق مشغول بودے و ہمیشہ اسپ جور و جفا بمیدانِ ظلم و ستم جہاندے عاقبت الامر نہال اعمالش در باغ بیدادی نشو و نما یافتہ شاخہائش بلند شدہ بر فلکِ ہفتم رسید و براعمالش بجزا ایں ندید کہ صیادے از پردۂ غیب برآمدہ بچنگالش را

ہدف سہام مرگ ساخت و چشم جہاں بیں آں شیر ستم شعار و پلنگ ظلم وثار را از فراق دائمی قرۃ العین بے نور کردہ برائے بقیۂ عمر معتکف بیت الاحزان نمود۔ (تفصیل ایں اجمال اینکہ) آوردہ اندکہ در دیار حلب بیشۂ بود وسیع و بیدائی بود فسیح و دراں شیرے بر سریر فرمانروائے متمکن شدہ شب و روز بہ شکار حیوانات آں بیشہ اشتغال و رزیدے دو بچہ داشت کہ از دیدن آنہا در مردم چشم نور و در قلب مضطر سرور پیدا گشتے دراں صحرا برسند بیدادی نشستہ بازار کشت و خون را گرم ساختہ بود۔ و فریاد مظلومان آں صحرا و ستم دیدگان آں بادیہ بہ آسمان در می پیوست و لیل و نہار بدرگاہ کردگار زاری می نمودند۔

روزی آں شیر خونخوار حسب معمول برائے شکار بدر رفت۔ و دو بچہ ہائے آہوئے مادہ راکہ بچرا مشغول بودند و مادر مہربان شاں مصروف حال شاں بود۔ گرفتہ لقمۂ خود ساخت مادر بچگان ہر چند نعرہ و فریاد برآورد گوشہ چشم بداں ننمود۔ قضارا در آں اثنا کہ شیر بچہ ہائے آہوئے مادہ را شکار میکرد صیادے در کمین گاہ آں پلنگ آمدہ ہر دو بچہ را بکشت و پوست برکشیدہ رواں خانہ شد۔ چوں شیر بہ بنگاہ رسید آنرا خالی از بچگان دید و فریاد و زاری برکشید و دود فریادش بر فلک ہشتم رسید ؛

از دیدن خون فرزنداں چشمانش پر از خون شد۔ ہر سوی می دوید و می اندیشید کہ ایں آفت بمن از چہ رسید۔ ناگاہ شغالے پیر کہ مراحل عمرش در مشاہدۂ حقہ بازی فلک شعبدہ باز طے شدہ و وعظ و نصیحت را شعار خود ساختہ بود۔ بدآنجا در رسید و چوں شیر خونخوار را بداں حال دید بدو گفت کہ ایں آتش ظلم تو خود فروختۂ۔ آیا نمی دانستی کہ آں مظلوماں کہ ایشاں را لقمۂ خود ساختی مادر و پدر می داشتند۔ و تو در فراق دائمی فرزندانش ایشاں را در آتش غم و حسرت می نشانیدی و تو بارہا دیدہ ہائے پر نور ایشاں را از فراق قرۃ العین آنہا بے نور می ساختی پس دود فریاد ایشاں بر فلک نیلگوں رسیدہ جہاں را بر چشم تو تیرہ و تاریک ساخت ہمچنیں ناقلان شیریں زبان و حاکیان حقائق ترجمان نقل نمودہ کہ توانگری ستم گر ہیزم درویشاں بہ بہائے ارزاں خریدہ بہ بہائے گراں بدست دیگراں فروختے روزے ہیزم درویشے گرفت و نیم بہا بدو داد۔ آں ہیچ رہ فسردہ خاطر شدہ برفت و از دل گرم آہ سرد برآورد۔ ساعتے نگذشتہ بود کہ در انبار ہیزمش

حکایت هیزم فروش

آتش گرفت و انبار و دیگر مال و متاعش را پاک بسوخت - دیدندش عریان و گریان از هرکس سبب آتش زنی دریافت می نمود کہ دراں اثنائے از حکما کہ سرد و گرم روزگار دیده و تلخ و شیریں لیل و نہار چشیده بود گفتش نمی دانی کہ آتشے از دود فغانِ مظلوماں مشتعل شده ترا از بستر نرم و خاکستر گرم نشانید -

ایجاز را ملحوظ داشتہ برہمیں اکتفا کرده شود ؎

گندم از گندم بروید جو ز جو   از مکافات عمل غافل مشو

آفتاب ؏ ۹

تمہید متعلق مضمون

آفتاب عالمتاب کہ بزرگ ترین اجرام سماوی ست یکے از مظاہر قدرت و مناظر فطرت است و نظم جہان منوط بذاتِ آں است - خالق ارض و سما و مالک جملہ اشیا چوں بترکیب کاف و نون ربع مسکوں را بیافرید از وجود آفتاب ظلمت زده چہره آفاق را زینت بخشید -

تسمیہ لفظ آفتاب

بقول بعض لفظ آفتاب مرکب از آفت و آب است یعنی آفت بحق آب - ظاہر و باہر است کہ آب سطحاتِ ارضی از حدت و تمازت آں بصورت بخارات متبدل شده متصاعد بہ آسماں می گردد - یعنی مثل آفت آنرا فرو می برد - بدیں سبب ملقب بہ آفتاب شد بعض محققین بہ تحقیق آں پے برده و بسرحد تدقیق رسیده گفتہ اند کہ در اصل آب و تاب بود - بہ سبب آنکہ ب و ف قریب التلفظ است ب را بہ ف تبدیل کرده آفتاب خوانند بمعنی گرم کننده آب این امر محتاج بیان نیست کہ آب دریا و انہار و بحر و آبشار از حدت ہمیں جرم گرم میگردد - چہ بظاہر خورد تر از زمیں می نماید لیکن در اصل جرمش ز جرم زمین بدرجہا کلاں تر است اکنوں فوائد و نقصانات جرم آفتاب بہ معرض تحریر آورده شود *

فوائد آفتاب

بر دانشوران خورشید ضمیر پوشیده نماند - کہ جرم آفتاب منبع حرارت و نور و مخزن لطف و سرور است - اگر جرم آں بر آسماں ظہور نیافتی علی الدوام تاریکی و ظلمت و رنج و کلفت خیمہ زن بودے می بینیم کہ چوں تاریکی شب معدن رنج و تعب موجب اضطراب و اضطرار میگردد حضرت انسان کہ از اختلاف حالت را عادی ست منتظر آں باشد کہ صبح صادق از ظہور نور جملہ جہان

راشادان و مسرور سازد پس شہسوار مشرق سپاہ انجم را شکست فاش دادہ علی الصبح نیزہ شعاع علم کردہ بر مسندِ فلک نمودار گردد۔ و نصف رُبع مسکوں را زیر تصرف آوردہ سپاہ نور نزدیک و دُور ظہور مے کند۔

(۲) رنگ ہائے مختلف کہ پرتوِ ظہور دارد از برکت آفتاب است۔ اگر آفتاب نبودے ہفت رنگ در سبعہ اقالیم جہان رنگِ ظہور نیافتے روشنی سفید مرکب از ہفت رنگ است بذریعہ منشورِ مثلثی شبیہ الوان مختلفہ شمسی دیدہ معترف ایں امر بہ آسانی تواں شد۔ ہمچنیں قوس قزح کہ بعد باران بر آسمان ظاہر میگردد شاہدِ ایں حال است۔

(۳) حبوب میوجات ہم از تمازت آفتاب پختہ شود۔ و ہم رنگ ہائے متنوعہ یا بد سرخی گل لالہ و گلاب از جرم آفتاب است۔ شاہد گل بر تخت شاخسار در فصلِ بہار اگر نشیند شاہدِ ایں حال است کشت زار ہا از حدتِ آفتاب پختہ میگردد۔ اگر روشنی و تمازت و حدت و حرارت بہ بقولات نرسد ہرگز ہرگز پختہ نگردد۔ اگر تخمی در سایہ بکارند و آنرا از روشنی و حرارت آفتاب محروم گزارند اصلاً نشو و نما نہ یا بد۔ ازیں بحث ثابت شد کہ پختگی باطن اثمار و اشجار موقوف بر ہمیں جرم است۔

(۴) مواد غلیظ و عفونات فاسدہ از تمازت (حرارت) ایں علی الفور کافور میگردد۔ اگر جرم آفتاب نبودے آفات و بلیات مختلفہ از مواد غلیظ و عفونات فاسدہ پیدا شدہ بصورت امراض جلوہ گر شدے ازیں تقریر معلوم شد کہ آفتاب را در صحت و بیماری ساکنین زمین ہم دخلے تمام است۔

(۵) شب و روز ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ زیرا کہ چوں زمین گرد آفتاب حرکت دگردش میکند آں مقامات کہ مقابل آں می آید از نور آں مستفیض شدہ آنجا روز و مقابل آں شب پیدا گردد۔ اگر جرم آفتاب نبودے بجز تاریکی چیزے بنظر نیامدے حقیقت حال ایں است کہ لفظ شب و روز در کتب ہائے لغات نیافتہ شدے۔ چرا کہ ایں الفاظ باہم تقابل دارد۔

(۶) جرم قمر کہ بوقت شب از نور خود جہان و جہانیاں را مستفیض میگرداند ہم از برکت آفتاب است۔ زیرا کہ بدر منیر کہ در اصل جرم سیاہ است اقتباس نور از مہر منور میکند۔ اگر آفتاب نبودے نور قمر ہم جلوہ گر نشدے۔ و ہمہ وقت تاریکی و ظلمت ظہور نمودے پس شمع قمر کہ محفل

جہاں را آراستہ و بازار جہاں را پیراستہ است از فیضان آن است ۔

(۷) انسان کہ بالطبع اختلاف پسند است اگر جرم آفتاب نبودی از تغیرات لیل و نہار و تبدلات مواسم و روزگار چگونہ مستفیض گشتے۔ زیرا کہ گرما بعد سرما و سرما بعد گرما گاہے صیف و گاہے شتا متعلق بذات آن ست بصورت فقدان جرم آفتاب ہیچ آب و تاب نبودے و بباعث شدت برودت کسے کارے نتوانستے کرد چوں از تقریر اوّل بثبوت رسید کہ بتحتن فصل ربیع و خریف و میوہ ہائے لذیذ و لطیف انحصار بریں دارد۔ پس دریں صورت ماکولے از ماکولات و بقولے از بقولات و مشروبے از مشروبات نبودے و چوں حیات حیوانات منحصر بر ماکولات و مشروبات است! از فقدان جرم آفتاب آفتاب حیات انسان و حیوان ہم بمغرب زوال و وبال درشدے و بدیں سبب چیزے در کارگاہِ جہاں رونما نہ گشتے و حضرت انسان کہ خلاصۂ موجودات و نقادہ مخلوقات و رونق ربع مسکون و علتِ غائی ترکیب کاف و نون است۔ رخت ہستی بجانب عدم بربستے۔ پس حکمت الٰہی اقتضائے وجود ایں معدن نور و ضیا و منبع صدق و صفا شدہ ۔

(۸) سیم و زر و لعل و جواہر کہ در معادن یافتہ شود رنگ و تاب آں بر آفتاب است لعل گراںبہا کہ بسبب سرخی و رنگینی از بس دلربا می باشد از تابش آفتاب است۔ ہمچنیں زر و طلا کہ ہر فرد بشر بر جمال آں شیفتہ و شیدا می نماید۔ رنگ و آب و زیب و تاب از آفتاب می یابد۔ حضرت سعدی رحمتہ اللہ علیہ می فرماید ؎

سنگ را چوں دوام مے تابد تابش آفتاب زر گردد

چوں جرم آفتاب جامع جمیع محاسن و منافع و دافع جملہ عفونات و فساد و مصلح کار کافۂ ناس و عامۂ عباد است خداوند کریم جرمش را ہم اہم ترین اجرام سماوی قرار داد قسمش می خورد می فرماید والشمس و ضحٰہا وجود باران ہم انحصار بر آفتاب دارد کہ از تمازت آں آب بصورت بخارات تبدیل شدہ بعالم بالا میرود و در طبقات باردہ رسیدہ کثیف شدہ متشکل بشکل ابر و مطر میگردد پس مختصراً ایں تواں گفت کہ اگر آفتاب نبودی ہیچ نبودے ؎

گر نبودے آفتاب اندر جہاں ے بے نور و ضیا بر آسماں

گے بُدے روئے زمین آراستہ | گے بُدے زلفِ جہاں پیراستہ
رنگ عالم تیرہ و تاریک بود | تیرگی ہائے جہاں را روز بود
پرتوے انداخت او بر بحر و بر | ورنہ بُد نظم جہاں زیر و زبر

بعض اوقات از تمازت آفتاب دل تنگ شدہ اضطراب و اضطرار لاحق گردد لیکن ہیچ فعل حکیم خالی از حکمت نباشد چوں اجسامِ حیوانات از حدتِ آفتاب عرق میکنند میتواں گفت کہ رطوبات فاسدہ از راہ مسامات خارج شدہ اخراج مواد سمیہ را از بدن می گردد کہ موجب صحت مزاج است۔ پس از وجود آفتاب اعتراف بہ حکمت بالغہ و قدرت کاملہ آں حکیم قدیر تواں کرد۔ فعل الحکیم لایخلو عن الحکمتہ ۔

موسیقی

۱۰

ایں لفظ سریانی است و بزبان یونانی معنی آں لحن است و بزبانِ انگلیس ایں را میوزک تلفظ می کنند۔ صداہائے موزوں و متناسب کہ علی التواتر بر پردہ ہائے گوش رسیدہ خوش آئندہ معلوم می گردد۔ موسیقی نامیدہ شود ۔

گویند کہ موجد ایں فنِ لطیف حکیم فیثا غورث بودہ است۔ کہ از تلامذہ حضرت سلیمان علیہ السّلام بود بعضی براں اند کہ خود حضرت سلیمان علی نبینا و علیہ السّلام موجد ایں فنِ شریف بودہ اند۔ گروہے ایجاد ایں فن را بحضرت داؤد علیہ السّلام نسبت میدہد۔ بعضی از محققین می گویند کہ حکمائے سلف ایں ہنر نفیس از جانورے ققنس نامی کہ اورا موسیقار ہم میگویند اخذ کردہ بودند۔ کہ از بس خوش آواز و شیریں نواز باشد ۔

ایں امر از عجائبات است کہ جانور مذکور مادہ ندارد۔ چوں پیمانہ عمرش بسر میگردد انبار ہیزم جمع نمودہ براں می نشیند و خواندن شروع میکند۔ از نغمہ ہائے دلربا و صوت ہائے روح فزا انبار ہیزم آتش میگیرد و او خود دراں می سوزد۔ بر خاکستر آں بقدرت خالق زمین و آسمان باران می بارد۔ و ازاں بیضہ پیدا شدہ بچہ بیروں می آید۔ ہمیں دور مسلسل علی التواتر جاری می ماند ۔

دریں فضیلت ایں فن شریف و ہنر لطیف حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند ؎

چہ خوش باشد آواز نرم و حزیں　　بگوش حریفان مست صبوح

به از روے زیباست آواز خوش　　که آں حظ نفس است و ایں قوت روح

از ابیات مذکورہ فضیلت (صوت خوش) بر صورت خوب ظاہر است ہم چنانکہ روح بر نفس فضیلت دارد۔ خداوند کریم در کتاب مقدس و عظیم می فرماید نفخت فیہ من روحی و جائے دیگر فرمودہ قل الروح من امر ربی از یں کلمات تقدس آیات ایں امر بپایہ اثبات می رسد کہ روح انسانی جزو روح رحمانی است و ہمچنیں بسبب آنکہ ایں فن قوت روح است۔ بنا بریں در شرف و فضیلت آں گنجائش شک و گماں نماند۔ خدائے برحق و قادر مطلق در خوش آوازے کیفیت عجیب و خاصیت غریب ودیعت نہادہ و نیست کہ رغبت و شخصے نیست کہ الفت بہ آں نداشتہ باشد حتی کہ دد و دام و طیور و ہوام ہم ازاں متاثر میگردد۔ بارہا در مشاہدہ آمدہ کہ مار کہ از بس شقی القلب است و مار از ہر جانداری آورد بر آواز نے آنچناں مست میگردد و سر می جنباند کہ تحیر از مشاہدہ آں پیدا می شود۔ سبحان اللہ تعالیٰ کہ در چوب خشک چہ تاثیر عجیب و لطف غریب نہاد کہ دل انسان و حیوان بدرجہ تمام رقیق و متاثر مے گردد چنانچہ مولانائے روم در مثنوی می فرمایند۔ ؎

بشنو از نے چوں حکایت میکند　　وز جدائی ہا شکایت مے کند

از نیستاں تا مرا ببریدہ اند　　از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

از اشعار مذکورہ ظاہر است کہ از صوتی کہ از نے بر مے آید رقت قلب پیدا شدہ باعث نالہ مے گردد کہ یکے از تاثرات موسیقی است۔

ایں فن لطیف و ایں ہنر نظیف جز و بدن اولیا و شغل اہل دنیا۔ درد دل دانشوراں و شغل جاہلاں۔ رفیق عشاق دل از دست رفتگان و ہمراہ راہ گم کردگان بادیہ فرقت و غم و دل سوز جگر خستگان چشمہ رنج و ہم شفیق زاویہ نشینان صحرائے ہم ست۔ خداوند کریم را آنقدر مرغوب و محبوب شد کہ حضرت داؤد علیہ السلام را بطور معجزہ عطا فرمود۔ در کتب معتبرہ آمدہ کہ بوقت نغمہ پردازی حضرت داؤد علیہ السلام آب از جریان و مرغ از

فضیلت فن موسیقی

اثرات موسیقی

طیران باز می ماند۔ بدیں سبب بتقاضائے فطرت جہلا شیدائے آں و علما فدائے آں۔ ابلہا
گرویدہ آں و ہم عقلا گریباں دریدہ آں صیاد دلہا و ملجا و ماوای صغرا و عظما است ۔
الحمد اللہ موجدان ایں ہنر چہ صاحب کمال و اہل حال بودہ اند کہ صوتے را آنچناں ترتیب
قرار دادہ اند کہ ہماں یک صوت بہ صوت ہائے مختلفہ جلوہ گرمی گردد۔ و از حالتے بہ حالتے و
از کیفیتے بہ کیفیتے متبدل می شود۔ طرفہ ایں کہ نغمہ کہ مخصوص وقت خاص است در ہماں
وقت مرغوب طبع می باشد۔ بوقت دیگر ہرگز اثر انداز دل نباشد۔ بہ عارفان خدا و
دلدادگان یار رعنا بہ شنیدن ہر صدا کہ تناسب داشتہ باشد۔ حالتے پدید آید
کہ دل از دست دادہ از شراب وحدانیت مدہوش می شوند ؎

کسانیکہ ایزد پرستی کنند　　　　باواز دولاب مستی کنند

چہ فن لطیف است کہ ازاں دل انسان متوجہ خدا شدہ از دنیا و مافیہا بے خبر گردد
و سرور سرمدی و راحت ابدی حاصل کند۔ لیکن وائے بر حال کسیکہ در حالت مستی اسیر
دام شہوات نفسانی و لذائذ جسمانی شدہ خاسر الدنیا والدین میگردد۔ و مصداق ایں
شعر آں بے شعور می شود ؎

نہ شد حاصل وصال یار و نے قرب خدا حاصل　　　　نہ دنیا یافت آں خاسر نہ عقبےٰ شد بدو واصل

و بدلیل آنکہ دل انسان بحکم انقلب العلیل یمیل الی الاباطیل ہمیشہ مائل بہ شہوات
نفسانی می باشد بنا بریں دانایان دین و پیشوایان شرع متین بجواز ایں قلم نہ رانند ورنہ
فی نفسہٖ معیوب نیست اگر معیوب بودی آنانکہ قلوب را از ہواجس نفسانی و وساوس
شیطانی مصفا ساختہ ملقب بہ لقب صوفیا شدہ اند بجواز آں فتویٰ ندادی و
محارست زہد و ریاضت و مزاولت تقویٰ و عبادت نفوس شاں مردہ و قلوب شاں
زندہ میگردد۔ و شہوات نفسانی پیرامون خاطر شاں نگردند۔ مگر شرف ہمیں فن شریف و ہنر
لطیف است کہ دل مضطر را تسکین و قرار می بخشد۔ از برکت آں جرأت و دلیری ازدیاد و خطرات
مرگ نقصان می پذیرد و در حالے قیل و قال قلب ہر اہل کمال ازاں متاثر میگردد۔ مسرت پاک برائے مرد عمنا
و سرور پرتاثیر برائے ہر برنا و پیر میر و فقیر صغیر و کبیر است حظ روح ہر شام و صبح ممد تعلیم اطفال در حال و استقبال است

است صوفیائے کرام عمرہا دریں فن زندہ [illegible]

علم طب

ع ۱۱

فضیلت علم طب

از قول ماثور العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان، که بر افواه جمهور جاری و ساری است فضیلت این علم و فوقیت این فن ظاهر است۔ ضرورت خامہ فرسائی به اظهار شرف این علم نیست قبل از انکه عنان شبدیز خامه به تفصیل فوائد عامه آن تافته آید تعریف این علم از ضروریات است۔ پوشیده نماند که نام این علم علم الابدان است یعنی دانستن آن چه متعلق باشد اجسام بنی آدم و شناخت متعلقات آن و خیال کردن حالت صحت و بیماری ایشان

مثال بدن انسان با ساعت

تمثیل دل نشین ذیل برائے توضیح آن کفایت میکند۔ بدن انسان را ساعت بغلی یا ساعت دیوار خیال کنید و بدانید که موجد آن ترکیبے ساخته که هر جزو منحصر بر جزو دیگرے شده اگر جزوے معطل شد اجزائے دیگر همان ساعت محض بیکار شد۔ اگر جزوے سست شد، دیگر اجزاء در همان لمحه بیحس و حرکت گشت۔ حال بدن انسان هم بر همین منوال است چنانچه دانائے رموز حکمت و شناسای نبض فطرت حضرت سعدی علیه الرحمة می فرمایند ؎

چو عضوے بدرد آورد روزگار	دگر عضوها را نماند قرار

و بمقابله چهار چرخ آن اخلاط اربعه در جسم انسان موجود است چنانکه در ساعت تار پیچان است که از کوک کردن گرد محوری تند و باز بتدریج کشادگی می یابد و تا وقتیکه بتمامه کشاده نگردد اجزائے آن متحرک می مانند همچنان در جسم انسان ریه و شش است۔ در ساعت پنڈولم باشد که بمقابله آن در جسم انسان دل حرکت می کند بمقابله آواز گذشتن هر ثانیه حرکات متواتره نبض است و بین تار و پیچ هائے بیشمار در بدن انسان اعصاب و رگ هائے بسیار است اگر اجزائے آن خراب گردد ساعت سازان آن را درست می نمایند۔ علاج و علت و استقام خاص و عام اطبا می کنند۔ فرقے که مابین ساعت و جسم انسان است بجز این نیست که ساعت را در هفته یا در یک شبانه روز کوک می کنند الا حکیم مطلق خالق الخلائق و الآفاق آن را یک بار کوک کرده۔

کسانیکہ اصلاح اسقام ابدان انسان می کنند ایشاں را اطبا می گویند و علم شاں را بہ علم الابدان یا علم طب تعبیر می نمایند جواب ایں امر کہ بچہ دلیل آنرا ترجیح بر علم الادیان دادند درج ذیل است حکیم مطلق قادر برحق انسان ضعیف البنیان را خطاب مستطاب اشرف المخلوقات عطا فرمودہ آں را معزز و موقر ساختہ است۔ بدیں دلیل علم بدن را افضل و اشرف انگاشتن ضروری ست علاوہ ازیں منشائے قدرت و مقتضائے فطرت ایں است کہ آبادی نشا صوری ازدیاد پذیرد۔ اگر علاج اسقام و رنج و آلام نکردہ شود۔ وجود انسان محض معطل و بیکار گردد۔ و فتورے در امورات دنیا و قصورے در معاملات عقبیٰ پدید آید۔

بر صاحب عقل متین و رائے زریں روشن است۔ کہ تحصیل علم دین و عبادت خدائے کریم موقوف بر صحت بدن است۔ اگر صحت جسمانی حاصل نیست صحت روحانی ہم واصل نے۔ پس دریں صورت حصول علم دین داخل ناممکنات باشد۔ چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ طبیب روحانی و مصلح امراض نفسانی است بدربارہ اخلاط اربعہ می فرمایند ؎

گر یکے زیں چہار شد غالب　　　جان شیریں بر آید از قالب

پس شکر ذات واہب العطیات خالق موجودات کہ ادائے آں داخل محالات است بذمہ ہر انسان واجب است چنانکہ فرمودہ "ہر نفسی کہ فرو میرود ممد حیات است و چوں برمی آید مفرح ذات" پس در ہر نفس دو نعمت موجود است دریں صورت بفحوائے ؎

از دست و زبانِ کہ بر آید　　　کز عہدۂ شکرش بدر آید

بنی آدم را بہ جوہر عقل آراستہ و بہ زیور خرد پیراستہ۔ پس ایں ضعیف البنیان کہ آفرینش او از مشت خاک بیش نیست چہ قدر ترقی در دانستن حقائق الاشیاء و خصائص الادویہ نمودہ دریں شکے نیست کہ علاج مرگ از قبضہ اقتدار و حیطۂ اختیار آں بیرون است الا در بعض بیماری ہا اطبا آں قدر ید طولیٰ میدارند۔ کہ عقل فنائے در طہ تحیر می گردد۔ حکمائے حاذق در علاج مریضان مایوس الحیات آں ید بیضا نمودند کہ مردم آں را بہ معجزہ تعبیر کردند۔ دریں دلا در ممالک ایشیا طب دو نوع رواج دارد۔ انگریزی و یونانی اگرچہ مقابلہ ایں ہر دو نوع طب یکے را بر دیگرے ترجیح دادن بذمہ علمائے ایں فن است الا

وجوہ ترجیح علم الابدان بر علم الادیان

طب یونانی و طب انگریزی

پوشیده نماند که تشخیص صحیح و اسباب و علامات مرض که دانستن آن قبل از علاج ضروری است در طب یونانی یافته می شود. الا فن جراحی تعلق به طب انگریزی دارد.
حکمائے یونان توجه خود به سوئے جراحی مبذول نمودند لیکن اطبائے فرنگستان اهمیت این فن را در ذهن آورده دران آنقدر ترقی کردند که در بعض امراض دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسه را شگافته و استحکام و آرام پاک ساخته می توان گفت که ایشان در فن مسیحائی می نمایند. همچنین بلحاظ صفائی ادویات طب انگلسی فائق بر طب یونانی است ریاضات نفسانی و عبادات روحانی منحصر بر صحت بدن انسانی است و صحت بدن متعلق به دانستن علم طب است زیرا که در حالت بیماری بدون استعانت از طبابت قیام آن (صحت) ممکن نیست طبیب را باید که در باب معالجه توجه به طبیعت نماید و قوانین حکمت را بنا بر قوانین فطرت دارد. تا ازان فائده بار دارد.

۱۲ـ علم جغرافیه و تاریخ

[illegible]

جغرافیه مرکب است از دو لغت یونانی جیه بمعنی زمین و گرافی بمعنی بیان یعنی بیان سطح زمین پس از روئے لغت جغرافیه نیست که دران بیان خشکی و تری روئے زمین باشد و بعض از محققین اجزائے اندرونی زمین را درین شمار می کنند. درین صورت این علم [illegible] منقسم به سه نوع توان کرد.
(۱) جغرافیه طبعی (۲) جغرافیه ملکی یا مدنی (۳) جیالوجی (اجزائے داخله طبقات الارض) کیفیت هر نوع علم معه تفصیل منافع درج ذیل است.

[illegible]

جغرافیه طبعی علمیست که دران ذکر و ثبوت و اشیا خارج الارض مندرج باشد مثل [illegible] و گردش ثوابت و سیارد [illegible] زلزله و کسوف و خسوف وغیره [illegible] آن [illegible]
الا اجزائے ارضی [illegible]

فوائد۔ (۱) اگر دانایانِ علم زمین ایں علم را ایجاد ننمودندے مارا چگونہ معلوم شدی کہ شب و روز چگونہ بمعرض ظہور می آید و چساں گاہے رو بکمی و گاہ رو بزیادتی دارد۔ در علم ما نیامدے کہ آفتاب عالمتاب بچہ سبب در موسم تابستان بر سمت الراس آمدہ شدتِ تمازتِ آں باعث دل آزاری ما می گردد علی ہذا القیاس کیفیت و ماہیت زمستان کہ برخلاف آن ست از دانستن ایں علم برما منکشف شدہ۔ گر مارا حقیقت ایں علم معلوم نبودی چگونہ در ذہن آمدی کہ سرما بر سرِ ما چہ خواہد آورد۔ (۳) ماہیت کسوف و خسوف کہ برما آئینہ است از برکت ایں علم است بدوں ایں علم مدورشدن زمین و فوائد تدویرایں بہ تدبیر دانیامدے۔ تفاوت لیل و نہار و گردش فلک و داروکمی و زیادتی ماہتاب و طلوع و غروب آفتاب۔ اختلاف گرما و سرما در قطعات مختلفہ زمین برما روشن نشدے حقیقت برف و باران ماہیت باد و طوفان بدوں آں از حیز امکان خارج بود طوفان باد صرصر سراسر چشم عقل را تیرہ و خیرہ می کرد۔ در میدان آسمان کیفیت فوج سیارگان و شکست خوردن آں ز دستِ شہسوارِ شرق و منہزم شدن آں برما منکشف نگشتے

جغرافیہ مدنی یا ملکی جغرافیہ کہ تعلق بہ سطح ارضی دارد آں را جغرافیہ مدنی می گویند ہیں علم است کہ از بود و باش ساکنان ممالک مختلفہ و طرز معاشرت و امور متفرقہ ایشاں آگاہی می بخشد ہمچنیں اوصاف حمیدہ و خصائل ستودہ و سلاطین و یارِ تاجدارانِ روزگار برما اظہار می نماید۔ کیفیت آب و ہوا و نباتاتِ قطعات متفرقہ و دریاہائے و ... مختلفہ بلاد عظیمہ و ... قدیمہ و سامانِ تجارت و اخلاص و عادات باشندگان برما منکشف میگردد۔

ہمچنیں بدریرہ طرز حکومت آں ملک واقفیت حاصل شود۔ الغرض ایں علم تجار و عوام الناس را بالعموم و سلاطین را بالخصوص مخبر و رہبر است و مشغلہ ایست دلچسپ برائے خانہ نشینان بے دست و پا بذریعہ سیر و سیاحت ممالک متفرقہ بدوں قدم بیرون نہادن از دہلیز خانہ

علم الارض (جیولوجی) کہ متعلق بہ حالت اندرونی و ساختِ طبعی ارضی است۔

فوائد ... دشت ... بان و جنگلات و کوہستان گشت نمودہ ... ... و لعل و گوہر کہ در طلب آں ہر مرد فرزانہ

مثل دیوانہ چند۔ چہ می نماید نتیجہ (کرشمہ) ہمیں علم است۔ آہن ومس ورانگ وغیرہ معدنیات صدتو ہمیں علم است از ماہیت کوہسار و دریا و آبشار و زلزلات ہیبت شعار واقف گرداند۔ پس از تقریرات مذکورہ ثابت شد کہ مطالعہ علم جغرافیہ چہ قدر ضروری است۔ درحصل کتاب معرفت است برائے مرد ماہیت شناس و دفتر عرفان برائے اصحاب حقیقت اساس۔

علم تواریخ

آں نقاش پُرہنر و مصور کاریگر است کہ تصاویر زمانہ گزشتہ وپیوستہ ونقوش الواح دہر ناپائدار پیش نظر ما آوردہ باعث انشراح خاطر می گردد۔

علما می گویند کہ علم تاریخ فلسفہ معہ مثال است۔ یعنی بہ تذکرہ امور حکمیہ امثلہ آں ہم بدو مذکور است کہ ازاں در دبستانِ جہاں سبق عبرت حاصل می شود۔

ایں علم بہ علم جغرافیہ نسبتے قدرتی وفطرتی دارد۔ زیراکہ علم تاریخ مفسر حالات است و آں مخبر موقعات اگر گفتہ شود کہ در ہر دو نسبت ظرف ومظروف و نسبت موقعہ وقوع است بجا ست واگر بمعرض تحریر آوردہ شود کہ ہر دو مثل شیر وشکر [illegible] بدن خادم ومخدوم اندر واست۔

بنیاد تاریخ مبنی بر نوشتہ جات مورخانِ شیریں تقریر ومنشیانِ جادو تحریر [illegible] عمارات قدیمہ وتحریرات منادر ومعابد عظیمہ و [illegible] سکہ جات وحکایات [illegible] است بعض امور را بزرگانِ قدیم در رشتہ تحریر آوردہ برائے ما ذخیرہ نہادند الا واقعات عجیبہ حالات غریبہ بکوشش دانایانِ زمان وواقف کارانِ جہاں بمعرض ظہور می آید۔

علم تاریخ بلحاظ موضوعات منقسم برسہ نوع است۔

(۱) واقعات شاہی ونظم الزمان (۲) تذکرہ ہائے بزرگان (۳) افسانہ ہائے بے بنیاد وخلاف عقلِ انسان۔ فوائد ہر سہ نوع علم تاریخ بتفصیل [illegible]

(۱) واقعات سلاطین عظیم الشان وسوانح فرمانروایان جہاں [illegible] حمیدہ یا عادات ذمیمہ [illegible] آگاہ کردہ ترغیب اجتناب [illegible]

عدل عادلان وظلم ظالمان پیش ما حاضر میکند تا نتائج طرفین را بمیزان عقل سنجیده ایشان را مورد تحسین یا نفرین کنیم۔ از آئین ملی وقوانین ملکی وجنگی ایشان آگاه می گردیم۔

تصویر فتوحات وہزیمات سلاطین زمان پیش ما حاضر می کند۔

بواعث فتح وموجبات شکست درخاطر ما می آرد۔ موازنہ کاہلی ہائے مردان کاہل و احتیاطات بیدار مغزان ومحتاطان کرده شود۔ از حالات آداب معاشرت مردمان مختلف الزمان واقف میگردیم۔ این تقاضائے فطرت ومنشائے جبلت طبع انسان است کہ از کوائف و حالات سلاطین ماضیہ کہ موجد ظلم وستم یا مصدر لطف وکرم بوده اند۔ واقف وآگاه گردد وآن از این علم بخوبترین وجہے صورت می بندد۔

چنانکہ ہمین دلکش شریف شنیدن تذکرات بزرگان قوم خود می باشد ہمچنین او را شوق استماع حالات پیشوایان دین دامنگیر خاطر می شد۔ بر مشغول حذف صفا و ورع کہ در عمل پیرا بوده ... طریق معاشرت خود وایشان ہمہ ده از بواعث ترقی وزوال آگاه گردیم ... ختم ... ایشان واقف شده واز ... بہره مند می باشیم۔

قباس کرده علی الفور چیزے را ناپسندیده قرار میدهند و بمقابلهٔ آں از نشان شوکت و رفعت و منزلت بیرونی چیزے بے غور و تامل آں را مستحسن می پندارند۔ الا این طریق مقابله در هیچ حال مستحسن نیست۔ بر نکته رسان ژرف بین و غور پردازان نکته چین ظاهر و باهر است و روشن، که هر جا که گل است خار است و بر سر گنج مار۔ بعد سرور نشهٔ شراب بلائے خمار رسیدنی است و بعد انقضائے ایام عیش و نشاط تلخی رنج و انقباض چشیدنی۔ بعد بهار خزاں و بعد وصال هجر یاران دیدنی گذشت که در باغ پرورد جهاں گلبن عیش پرورد و بعد ازاں ترنج رنج شخور د اجرام سما۔ ہم مثل آفتاب و ماهتاب و در کمال تابانی قدرت و آئین فطرت مبتلائے کسوف و خسوف می شوند عرفی شیرازی می فرماید

اے متاع درد در بازار جاں انداخته ۔۔۔ گوهر هر سود در جیب زیاں انداخته

شطرنج بازان نرد هستی میدانند تا پیاده شطرنج بهفت منزل نشود رکاب مثل هفتخوان اسفندیار طے نکند بمرتبهٔ فرزین نرسد۔ کرم پیله تا وقتیکه جان عزیز را در پیچ و تاب ابریشم برباد نکند از ابریشم براق دلها را خوش نمی گرداند چنانکه حضرت سعدی علیه الرحمة که در گیتی ممالک جهاں گردیده و سرد و گرم روزگار چشیده و سود و زیاں در بازار دیر ناپایدار دیده می فرماید

نابرده رنج گنج میسر نمی شود ۔۔۔ مزد آں گرفت جاں برادر که کار کرد

اگر بهمان امور که پیشتر نظر سرسری برآں می اندازیم بنظر امعان مشاهده گردد معامله کلیتهً برعکس خواهد بود۔ امرے که باعث دل آزاری بود النزول موجب شگفتگی غنچهٔ خاطر است خوش گفت آنکه گفت

بلائے خمار است ۔۔۔ عیش می ۔۔۔ سر خار است ۔۔۔ شاهد گل

چوں ملازم سرکار دولتمدار اطلس به لباس مخمل ۔۔۔ ۔۔۔ می بیند و بمقابلهٔ آں بروقت نے افسرده و پژمرده ۔۔۔ ۔۔۔ ۔۔۔ خیال در طرف تر قطور میکند که ملازمت سرکار ۔۔۔ موجب عزو وقار ۔۔۔ و خوش ۔۔۔ نمیکرد

صحبت شاه راز روئے قیاس ۔۔۔ ہم چو دریائے بیکرانه شناس

ملازمان ہموارہ بامید نان و ہم جان حیران و سرگردان می مانند. چنانچہ گفتہ اند بانہنگ در قعر دریا غوطہ خوردن و از لب مار دُم بریدہ قطرات زہر مکیدن بسلامت نزدیک تر است از تقرب ملوک۔

بیت

از صحبت پادشاہ بہ پرہیز — چون ہیزم خشک ز آتش تیز

ہم چنیں شعر آئندہ کہ عطر تجارب روزگار و مظہر مصائب ملازم عالی و تجار است شاہد عدل است برائے اثبات ذلت ملازمت ؎

بدریا در منافع بے شمار است — اگر خواہی سلامت برکنار است

ذلت و خواری ملازمت

چون در احاطۂ عدالت نقیبی یا دربانی رئیس باوقار و امیر گردون مدار را بزجر و توبیخ تمام کشان کشان بیرون می کند. آنگاہ وقعت ملازمت در دل نا عاقبت اندیش جائے گیر گردد لیکن باید دانست کہ اگر نشان ملازمت آن نقیب مثل کمربند ازان گرفتہ شود آن دربان بدمزاج بہ پشیزے ہم نیرزد۔ دانایان گفتہ اند کہ بیخ ملازمت قریب دو ذرع بلند از زمین می باشد۔ در حقیقت این راست است۔ زیرا کہ آقائے خدمت شناس و افسر عدالت اساس بہ نزد فوراً موقوف و برطرف از ملازمت تواند کرد۔ حقے یا دراثتی ندارد برخلاف آن زمیندار یا دہقان و تاجر مالدار کہ سوئے خراج و باج و محصول کشت و باغ بذمۂ او تکلیفے یا خدمتے نیست۔ بہ آزادی دلجمعی تمام زندگی بسر می نمایند و آزادی برابر ہزار نعمت است نعمتے از نعمتہائے دنیا مقابلہ آن نتواند کرد۔ اگر مشاہدات لیل و نہار و تجربات روزگار عیان است

تاجر و مزارع عام از مخطرات ملازمت آزاد اند

کہ اکثر اقوام عام جان و مال بر آزادی قربان می کنند. الا این گوہر گرانبہا از دست نمی دہند۔ درین شک نیست کہ دہقان تکلیف کشت و درو ضروری بردارد۔ الا اگر بنظر غور دیدہ شود معدوم گردد کہ این تکلیف ہم [illegible] بر عامت است۔ زیرا کہ این در حقیقت ریاضت بدنی است کہ [illegible] غبہ [illegible] [illegible] منوال است۔ بر ملازمان خود حکومت می کنند [illegible] مسا [illegible] است۔ بسبب سفر دور و دراز در ممالک مختلفہ خستش [illegible] نیست۔ تاجر اگرچہ مال خطیر و زر [illegible] سفرہائے [illegible] مال از لب موجب رنج و ملال

و باعث زوال و وبال است۔ تفکرات گوناگوں و ترددات بوقلموں اورا لاحق می گردد۔
چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ درکتاب گلستان اززبان تاجرے نقل میفرماید۔ فلاں انبارم بترکستان است و فلاں بضاعت بہندوستان و ایں قبالۂ فلاں زمین است و فلاں مال را فلاں کس ضمین۔ گاہ گفتے خاطر اسکندریہ دارم کہ ہوائیش خوش است باز گفتے نے دریائے مغرب مشوش است۔ سعدیا سفر دیگر درپیش است۔ اگر آں کردہ شود بقیہ عمر بگوشہ بنشینم گفتم آں کدام سفر است۔ گفت گوگرد پارسی بچین خواہم بردن ..... الخ
حضرت سعدی درجواب مے فرماید ؎

آں شنیدستی کہ وقتے تاجرے — در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیادار را — یا قناعت پُر کند یا خاک گور

حالانکہ بخلاف آں مرد دہقان سوائے کار کشت و درو و حفاظت آں فکر دیگر دامنگیر خاطرش نمی باشد۔ اوقات آرامش حسب اقتضائے طبیعتش می باشد ؎

خبردہ حریص جہاں گرد را — قناعت تونگر کند مرد را

طرفہ ایں است کہ زمین جائداد غیر منقولہ است کہ گاہے نقصان دراں راہ نیابد برخلاف آں مال و متاع تاجر ہمیشہ در محل خطر است۔

تعلیم و تادیب

تعلیم مصدر عربی ست کہ مادہ آں علم است و علم بمعنی دانستن و آموختن۔ تادیب ہم مصدر است کہ مادہ آں ادب و معنی اش ادب آموختن باشد۔ الّا در اصلاح عام تعلیم ذریعہ ایست کہ ازاں مواد طبعیہ انسان بدرجہ کمال می رسد و تادیب وسیلہ ایست کہ ازاں عادات بنی آدم اصلاح می یابد۔

فرق مابین تعلیم و تادیب ایں است کہ آں (تعلیم) مواد را آمادہ می نماید و ایں (تادیب) عادات را مہذب می سازد۔ کار تعلیم آموختن چیزے و کار تادیب پختہ کردن آں است

بسبب آنکہ تعلیم منقسم بر سہ نوع است۔ ہمچنیں تادیب ہم بتقابلہ آں انواع ثلاثہ دارد۔ انواع ثلاثہ تعلیم مندرج ذیل است تعلیم عقلی تعلیم بدنی تعلیم خلقی۔ زیراکہ جمیع کارخانہ جات عالم انحصار بر صحت بدنی دارد۔ بنابریں اولاً ہماں را در معرض بیان آوردہ شود۔ تعلیم بدنی آں است کہ بوسیلہ آں بدن انسان محفوظ از امراض مختلفہ و حادثات متفرقہ ماند و در افعال و کردار چستی و آمادگی ظاہر کند۔ یکے از علمائے فرنگستان میفرماید کہ خوبی بدن انسان منحصر بر چہار چیز است صحت۔ خوبصورتی۔ طاقت۔ خوشی پس جسمے کہ ایں صفات اربعہ دارد تندرست است۔ علمے را کہ صحت بدن انسان متعلق بہ آں است طب یا حفظان صحت می گویند۔ و فنے را کہ خوبصورتی و زینت بدن تعلق بہ آں دارد۔ فن تزئین می نامند۔ و ہنریکہ طاقت بدنی را سالم و برقرار می دارد ریاضت بدنی میگویند و وسیلہ کہ از آں خوشی و مسرت ممکن الحصول است موسوم بہ فن عیاشی گردد۔ پس تعلیم علم طب ضروری و لابد است و از علاج و مداواے امراض کثیر الوقوع بودن داخل فرائض است۔ خوبصورتی ہم برائے ہر فرد بشر مثل صحت پُر ضرور است ضرب المثل افواہ است کہ در دنیا حسن خوبروئی حکم سحر سامری دارد۔ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

گفتم ایں منزلت از قدر تو می بینم بیش ‖ پر طاؤس در اوراق مصاحف دیدم
ہر کجا پائے نہد دست بدارندش پیش ‖ گفت خاموش کہ ہر کس کہ جمالی دارد

ریاضت بدنی کہ از آں فوائد کثیرہ و منافع جلیلہ مترتب می گردد بہ قسم سوم تعلق دارد و منشا فوائد ذیل است۔ اعضا مضبوط۔ دماغ درست و بدن چست و جسم توانا و قوائے عقلیہ صاف مے گردد۔ فربہی بدن کہ بہ سبب اجتماع بلغم پیدا می شود از ریاضات مناسبہ دفع تواں کرد۔ مشاہدہ و تجربہ گواہ است کہ ریاضت بدنی برائے دفع ایں مرض حکم معجزہ دارد چہ آں محلل رطوبات فاسدہ است۔ ایں ممد درازی عمر است و معاون خوبصورتی و سدراہ امراض مختلفہ شدہ وجود را صحیح و سالم میدارد۔ تندرستی و صحیح المزاجی انسان برا ولاد و احفادش نیز اثرے تمام دارد۔ از مطالعہ کتب تواریخ ثابت می گردد کہ در زمان سلف مرماں شائق ریاضات بدنی بودند حتی کہ از ازدواج و کتخدائی راجگان و شاہزادگان موقوف

انواع ثلاثہ تعلیم

تعریف صحت بدنی

فوائد ریاضت بدنی

ومشروط بریاضت بدنی بود۔ اسلاف ہمیں سبب طویل العمر وشجاع وبہادری بودند۔

گویند کہ یکے از سلاطین نامدار بیمار شد۔ چنانکہ افسردہ وپژمردہ شدہ مایوس الحیات گشت ادویات ہر قسم برائے او بے تاثیر وتدبیر مخالف تقدیر ثابت شد۔ چوں اطبائے حاذق مایوس شدہ دست از علاج ومداوائے او باز کشیدند دانائے راخبر شد او علی الفور دو عدد کلوخ کوب تیار کردہ پیش آورد وگفت کہ در قبضہ آں دوائے عجیب وغریب داشتہ ام اگر صبح تا شام تا یک ساعت آں را حرکت دادہ آید حتیٰ کہ عرق کنید بالضرور صحتیاب گردید۔ چنانچہ بادشاہ بر گفتہ او عمل کرد۔ ودر عرصہ قلیل بادشاہ تندرست وتوانا گشت دراصل ہیچ دوائے نبود۔ بلکہ بتکرار ریاضت ایں معجزہ نمود کہ در اندک مدتے بیمارے راکہ جاں بلب بود تندرست ساخت۔

بر ہر انسان لازم است کہ ریاضتی از ریاضات را شغل خود سازد۔ زیرا کہ کارہائے عالم بدوں صحت کامل سرانجام نتواند یافت مریض از عبادت خدا محروم ماند ودر دین ودنیا ملقب بہ لقب مذموم ومہموم ومحروم ومغموم باشد۔

شجاعانِ ممالک روم وشام کہ بین الخاص والعالم ثانی رستم واسفندیار ومردانِ کارزار بودند۔ بہ سبب ہمیں طاقت بودند۔

تعلیم عقلی۔ تعلیمے کہ ازاں عقل انسانی کامل وقوائے عقلیہ قوی ومضبوط گردد۔ آموختن علوم متفرقہ وفہمیدن مسائل مشکلہ وایجاد امور جدیدہ داخل ہمیں تعلیم است درمدارس ومکاتب جہان ودر جمیع دار العلوم زمان ہمیں تعلیم شب وروز جاری وساری است بل در جملہ کارہائے عالم ہمیں تعلیم دخیل است۔

بنائے ایں تعلیم منحصر بر سہ امر است کہ ازاں اوّل وسائل حفظ انہم است دوم تدریس۔ سوم تہذیب وآراستگی قوائے عقلیہ وما ینطق بہ۔

تعلیم عقلی

وسائل حصول علم

ازاں وسائل مراد است کہ ازاں جملہ موانعات شاہراہ علم و جمیع تکلیفات کہ سد راہ مسافر منزل علم باشد مندفع گردد۔ و چیزے سد راہ ترقی آں نباشد آں وسائل مندرجہ ذیل است

(۱) فارغ البالی و بیفکری یعنی طالب علم را فکر و اندیشہ مہیا کردن خورد و نوش و خوراک و پوشاک دامنگیر نگردد تا طبعش را جمعیت بہمیں جانب باشد۔ بیت

زدولت ہر کہ را روشن بود شمع ہمہ اسباب نیکوئی کند جمع

(۲) احتراز و پرہیز از صحبت اشرار زیرا کہ از صحبت بد رجحان طبع بہ کارہائے شنیع شود و طالب از حصول علم باز ماند۔ بیت

با بداں کم نشیں کہ صحبت بد گرچہ پاکی ترا پلید کند

حکما کہ عادت را طبیعت ثانیہ گفتہ اند در حقیقت حق بجانب بودہ اند۔ سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید۔ ؎

خوئے بد در طبیعتی کہ نشست نرود جز بوقت مرگ از دست

(۳) شوق دلی و ذوق طبعی کہ بدون آں تحصیل علم داخل ناممکنات است زیرا کہ بدون توجہ و شوق اگر صد با کتب زیر مطالعہ آوردہ شود۔ فائدہ نہ بخشد بل سوائے تضیع اوقات اثرے برآں مترتب نہ گردد۔

(۴) محنت و اسباق ہر روزہ را بالتواتر از بر کردن و کوشاں بودن شرط ضروری است

(۵) درخواندن و از بر کردن اسباق باقاعدگی را ملحوظ داشتن ضروری است برائے حصول ایں فائدہ بر معلم واجب است کہ آموختہ طلبا را امتحان کردہ استعانت از طریق انعام و آفرین و تحسین و نفرین گیرد۔ زیرا کہ ایں طریق برائے ترقی تعلیم عقلی مستحسن ترین وسائل است ازیں شوق محنت طلب از دیاد می پذیرد۔ واز تحسین و آفرین طبائع انسان را حظ وافر حاصل گردد بدیں سبب محنت زیادہ کند بمصداق ؎ "چہ مزدور خوش دل کند کار بیش"

(۶) قدردانی خواه از جانب عوام وخواه از جانب حکام بعمل آید۔ بهرکیف ممد ومعاون ترقی تعلیم است۔

(۷) بر طالب علم واجب است که خوشنودی واسترضائے استاد را ملحوظ ومرعی دارد۔ هم از اطاعت وهم از محنت وخوش اطوارے۔ زیراکه آں (استاد) اصلاح ارواح طلبا می نماید وسرمایۂ علم که ذخیره سالهائے دراز باشد پیشش می نهد وگاه بذریعه محبت و لطف وگاه به خوف وبیم رغبت نیک کرداری وراست شعاری میدهد۔

(۸) از دعوئے همه دانی باز ماندن زیراکه اکثر الناس خود را همه داں تصور کرده استفاده از دیگراں باعث ننگ وعار خیال کنند وبدیں سبب برائے دوام غرق دریائے جهالت مانند۔ بیت

زدعوئے تهی آئی تا پر شوی — تو از خود پری زاں تهی میروی

همچنیں خوش گفت آنکه گفت ؎

آنکس که نداند وبداند که بداند — درجهل مرکب ابدالدهر بماند

(۹) مذاکره وبحث هم برائے ترقی تعلیم مفید ثابت شده است۔ زیراکه ازیں معلومات مرده از سرنو زنده میگردد وشوق عادات تحقیقات جدیده ازدیاد پذیرد فهم ودانش تزاید گیرد۔

(۱۰) استقلال وقائم مزاجی که بدون آں علم ممکن الحصول نیست۔ بارها درمشاهده آمده است که درمدارج ابتدائیه مدارس طلبائے کثیر التعداد می خوانند لیکن اندکے پیش رفته اکثرے ازانها بسبب عدم استقلال وقائم مزاجی ترک تعلیم می نمایند وکسانیکه بمنزل مقصود میرسند قلیل التعداد باشند۔

معنی تدریس بزبان عربی درس دادن است۔ چوں جمله وسائل حصول تعلیم مهیا باشد وتدریس هم قاعده بود۔ طالب علم درعرصۂ قلیل بمدارج علیائی تعلیم رسیده بین الاقران والامثال ممتاز گردد۔ از تدریس عمده وباقاعده فوائد عظیمه متصور است که درج ذیل میگردد۔

فوائد تدریس عمده وباقاعده

(۱) طلباء به استقلال تمام منازل تعلیم راطے می نمایند واز پیش آمد تکالیف وموانع اثنائے راه مایوس المقصد نمی باشند۔ (۲) وقتیکه برراس المقصد تعلیم نرسد مکتب را خیرباد نگویند وازجمله خرابی ها که بسبب تدریس بے قاعده وخراب پیش می آید محفوظ می مانند۔ ودر ترقی تعلیم می کوشند زیراکه ماده ترقی ومطالعه کتب از تدریس عمده درطبائع پیدا می شود۔

بعد فارغ التحصیل شدن ہم در مطالعہ کتب کوشاں باشند زیرا کہ از تدریس عمدہ مذاق صحیح در طبائع شاں پیدا میگردد۔ و بر مدارج علیائے ترقی تعلیم رسیدہ مثل نجوم فلک می تابند۔ اخلاق ہم اصلاح می گیرد یعنی مہذب الاخلاق ثابت شود۔ قوت ضمیر اصلاح یابد و امتیاز مابین نیک و بد حاصل شود۔ از درس و تدریس عمدہ حیوان مطلق بر تبہ حیوان ناطق رسیدہ عقلمند فصیح و دانشور بلیغ می گردد۔

مختصراً اینکہ بذریعہ تدریس عمدہ انسان انسان می گردد۔ و بوسیلہ این وسائل حصول معاش ہم میسر میشود۔ و صاحب آں مرد باوقار و امیر نامدار و مخبر روزگاری گردد محل اطلاق و مصداق لفظ انسان شود۔ بفحوائے ؎

آنچہ پر جستیم و کم دیدیم و بسیار است و نیست　　　نیست جز انسان دریں عالم کہ بسیار است و نیست

تعلیم نسواں

زن خوش کردار یکی از نعمای الٰہی است

کسے را ازیں امر انکار نباشد کہ زن خوش کردار و نیک اطوار در خانۂ مہذب و باوقار یکے از نعمائے پروردگار و از الائے کردگار است ؎

زن نیک و خوش سیرت و پارسا　　　کند مرد درویش را بادشاہ

و ایں ہم پوشیدہ نیست کہ تعلیم یکے از آں وسائل است کہ مہذب الاخلاق و العادات باشد بل بہترین وسیلہ و اہم ترین ذریعہ تہذیب الاخلاق تعلیم است پس ازیں تمہید ایں امر بپایہ ثبوت رسید کہ تعلیم نسواں یکے از وسائل تہذیب و شائستگی ایشاں است۔

اہمیت و ضرورت تعلیم نسواں

(۲) کار و بار خانگی مثل داد و ستد حساب کتاب و ترتیب اسباب و آراستگی اشیاء وغیرہ ہمہ متعلق بہ مستورات باشد۔ غور و پرداخت بدر بارہ اشیاء ضروریہ روز مرہ پختن اطعمہ از اہتمام شاں سرانجام میگیرد۔ مرداں از ذخیرہ اشیاء خوردنی و پوشیدنی وغیرہ بے خبر باشند چہ ایشاں اسیر افکار وجہ معاش بودہ شب و روز (لیل و نہار) مصروف کار می مانند۔ اگر کسی ملازم است در لشئہ ملازمت سرشار و اگر زمیندار است۔ مبتلای خمار محنت و مشقت کار و اگر

دکه ندار است آں ہم دائماً مجروح جراحت روزگار و اگر دستکار است آں ہم اسیر سلاسل انتظار الغرض خواہ امیر است خواہ فقیر بادشاہ است یا وزیر بہ سبب کثرت مشاغل متعلقہ ذات خود فرصت کار دیگر ندارد۔ و مبتلائی خرخشہ ہائے لیل و نہار و مخمصہ ہائے روزگار باشد پس ازیں تقریر ضرورت ایں امر محسوس گردد کہ مستورات خواندہ۔ شائستہ۔ واقفکار و ہوشیار باشد تا امور خانہ داری را بہ احسن ترین وجہے بہ سرانجام توانند رسانید۔ علاوہ ازیں ہر کس میداند کہ در معاملات اہم مردان از مستورات مشورہ نمی گیرند بخیال آنکہ بہ سبب ناخواندگی زنان نزد شان وقعتے و اعتبارے ندارند۔ برخلاف ممالک فرنگستان کہ در آنجا زنان در باب صلاح و مشورہ با مرداں مساوی الحقوق اند و بنگاہ عزت و وقار دیدہ شوند برخلاف زنان آں ممالک کہ در آنجا ہیچ توجہ بدر بارہ تعلیم نسواں کردہ شود۔ مردم خیال میکنند کہ ساخت جسمانی شان موزون و متناسب تعلیم نیست حالانکہ ایں سراسر غلط است سوائے امتیازی فرقے کہ فطرت بمیان مردان و ایشان نہادہ است فرق دیگر و امتیاز بر ترتیب دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ زنان ہم مثل مردان است و در ایشاں ہماں مواد برائے قبول تعلیم نہادہ شدہ کہ در مردان +

پس ایں خیال کردن کہ دماغ شان متناسب تعلیم نیست صحیح نہ باشد تعلیم و تربیت اطفال منحصر بر اوضاع و اطوار و عادات و خصائل مادراں باشد۔ و اگر ایشاں مہذب و شائستہ و خواندہ باشد اولاد شاں ہم بنقش قدم شاں بر ند۔

زنان خواندہ و شائستہ بچگان را کہ زیر اثر شاں باشند زیادہ ازاں متاثر توانند نمود۔ کہ از استاد در مدرسہ توانند شد چہ ایشاں (مادراں) اتالیق حقیقی بچگان باشند۔ طاقت مشاہدہ اطفال در اوائل حال و قوت ادراک شاں از کسی پوشیدہ نیست۔ اگر از بے تمیزی مادران از عہد طفولیت عادات ناشائستہ و خصائل ناشائستہ در بچگان راسخ گردد اندفاع آں خارج از حیز امکان باشد زیرا کہ العادۃ طبیعۃ ثانیہ و تادیب دیگرے ہماں کس تواند کرد کہ خود مؤدب باشد۔ بفحوائے۔ ؎ خفتہ را خفتہ کے کند بیدار۔

اثر تعلیم مادران بر بچگان

در مدارس رواجیہ تعلیم باشد نہ تادیب زیرا کہ معلمین بہ سبب قلیل الفرصتی از تادیب طلبا قاصر باشند۔ اگر مادراں تعلیمیافتہ اند و خواندہ تادیب بچگان بہ احسن ترین وجہے توانند نمود کہ ہیچ

در مدرسه آموخته‌اند آنرا بمشق آرند و بچگان که تربیت شان بذریعه مادران بعمل آید اخلاق مجسم گردند همچنیں در ارسال رسل و رسائل بجانب شوہران برائے زنان تعلیم یافته سهل و آسان باشد بصورت دیگر شرم و حجاب مانع اظهار مافی الضمیر گردد۔

علاوه ازیں امر از مسلمات است که زنان یکی از وسائل تفریح طبع مردان باشد اگر زنان سخن فہم۔ رمز شناس خوش اطوار نباشند چه تفریح طبع از ایشان حاصل شود۔ بل باعث وبال و موجب رنج و ملال شوہران گردند۔ بفحوائے ؎

زنِ بد در سرائے مرد نکو — ہم دریں عالم است دوزخ او

تعلیم مذہبی و اخلاقی تعلیم دنیوی وغیره برائے شان ضروری است پس اگر ایشان را محروم از نوشت و خواند داشته آید محروم از علم الٰہی گردند۔ دریں صورت اولاد که ترقیات قوم منحصر بر ایشان است و ایشان مایه فخر و ناز قوم اند ناشائسته و غیر مہذب باشند۔ زیرا که اگر بنیاد خراب باشد عمارت چگونه درست و صحیح تیار گردد۔ زن و مرد در آفرینش از یک جوہر اند ایں بعید از انصاف است که مرداں بر مدارج عالیه تعلیم رسیده مثل شمس و قمر تابند و زنان بیچاره در قعر و حضیض جہالت مانند۔

احتیاط باید کرد که ایشاں به خواندن کتب عشقیه اشتغال نه ورزند زیرا که ایں چنیں رسائل و کتب مخرب الاخلاق باشد۔ از روئے حساب آخرت مردان با زنان شریک و مساہم اند۔ از تقریرات مذکوره بپایه اثبات رسیده که زنان را از نوشت و خواند آگاه کردن نه صرف مفید است بل فرض عین است و غفلت ورزیدن داخل بے انصافی "

راستی و دروغ

راستی که بزبان عربی ترجمه آں صدق است یکی از فضائل نفسانی باشد که متصف به آں وصف حمیده و صفت ستوده شده مافی الضمیر را بے کم و کاست بر وقت حاجت بیان می نماید۔ ایں چنیں صاحب بخت را صادق القول یا راست باز میگویند۔

درمدارس درواج تعلیم از عورت تا دینیه طالبات حاصل نمایند

احتیاط بر باره تعلیم نسوان

تعریف راستی

بعضے از صادقان حقیقت شناس تعریف راستی بدیں الفاظ نمودہ اند۔

راستی نام سیرتے ست کہ بوسیلۂ آں اصلیت وحقیقت چیزے بدوں کمی بیشی و شائبہ مبالغہ بمعرض اظہار آوردہ شود۔ ضد ایں سجیہ رضیہ را بفارسی دروغ و بعربی کذب گویند و صاحب را کاذب و دروغ گو می نامند۔

دروغ یا کذب۔ در اصطلاح عام نام آں سجیۂ غیر مرضیہ است کہ بذریعہ آں اصلیت چیزے بطریقے ظاہر کردہ شود کہ فی نفس الامر چناں نباشد کمی و بیشی مبالغہ و زیادتی را در ان راہ و ہند مقابلہ ہر دو۔ خداوند کریم در کتاب مجید کہ بذریعۂ مخبر صادق بما فرست بالتواتر تبنازیل محکمہ بتکرار لعنۃ اللہ علی الکاذبین بر ما انجام دروغگویان و کاذبان ظاہر فرمودہ ترغیب ترک ایں رذیلت و تاکید التزام صفت متضادہ آں فرمودہ بیت

از کجی افتی بہ کم و کاستی — از ہمہ غم می رہی گر راستی

راستی موجب استرضائے الٰہی و ذریعہ و ادخال جنت الاعلی است۔

راستی موجب رضائے خداست — کس ندیدم کہ گم شد از رہ راست

دروغ سبب نزول غضب الٰہی و عذاب نامتناہی است بفحوائے" الصدق ینجی و الکذب یہلک" ہمچنیں حضرت سعدی علیہ الرحمۃ از زبان حقائق ترجمان می فرماید ؎

سعدیا راست رواں گوئے سعادت بردند — راستی کن کہ بمنزل نرسد کج رفتار

مرد راست باز ہر جا معزز و موقر شریف و مختیر شمار کردہ شود۔ و برخلاف آں دروغگو در ہر مقام ذلیل و خوار و قابل نفرت و بے اعتبار شمردہ شود۔ راست باز مورد تحسین و آفرین و دروغگو مورد لعنت و نفرین می گردد۔ راست گو دائما مسرور و فرحان و برخلاف آں دروغگو حزین و نالاں می نماید۔ کاذب بہ اندیشہ عذاب اُخروی ہمیشہ در آتش غم و ہم می سوزد۔ حالانکہ راستی مرد صادق کفارہ گناہاں او شدہ او را امیدوار عاقبت بخیر میگرداند۔ دروغ مرد کاذب گناہاں او را مضاعف می نماید۔ راستی خلق خدا پرستاں و پیغمبران باشد و دروغ شیوہ مسلب پرستان و منافقان۔ راستی بسوئے خدا و دروغ بجانب شیطان می کشد۔ راستی قاطع المصائب و دافع البلا است

دافع البلا لطیفۂ دروغ بدو مصاحب منشی اللہ لطیف است در اصل راستی راس الاعمال حسنہ

است و دروغ اصل الاصول عصیان۔ این شیوہ شرفا و آں طریقہ سفہا۔ راستی پیشوائے جمیع خصائل حمیدہ و آں مقتدائے سلسلہ شمائل ناستودہ است۔ راستی منتظم امورات دنیا و عقبیٰ است و دروغ استیصال آں ہم می نماید۔ راستی استحکام بخشندہ سلطنت و دروغ حامی بدمعاشان و بدکاران است الغرض مرد راست باز ہم در دین و ہم در دنیا نیک نام و فرخ فرجام باشد۔ دروغگو در دین و دنیا ذلیل و خوار و نادم و شرمسار می ماند۔ وعدہ عذاب الیم بہ کاذبان و جنات النعیم بہ صادق دادہ شدہ است حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ دروغ مصلحت آمیز بہ از راستی فتنہ انگیز بعض از محققین بہ ایں قول موافقت نمی کنند و میگویند کہ فتنہ انگیزی کار راستی نباشد زیرا کہ انجام راستی ہمیشہ نیکی و خیر باشد۔ شر را دریں ہیچ حال دراں مدخلے نیست اگر از فعلے یا حرکتے یا قولے فتنہ پیدا می شود۔ موجب آں راستی نباشد بل ایں را نتیجہ کم فہمی و مغالطہ تصور باید کرد۔ بعض گفتہ اند کہ اگر از دروغگوئی جان کسے سلامت ماند۔ بداں موقعہ دروغ گفتن درست و رواست لیکن محققان راستی شعار و صادقان حقیقت گزار برخلاف ایں ظاہر نمودہ اند و گفتہ اند کہ فی الحقیقت ایں فعل را ہم من قبیل المذمومات باید شمرد۔ ہرچند کہ حیات انسان ضعیف البنیان عزیز الوجود و بدرجہ غایت مسعود باشد اگر کسی بذریعہ گناہ حفاظت جان خود می نماید۔ مرتکب ہر سہ گناہ می گردد۔

(۱) دروغگوئے و ارتکاب جرم (۲) اصول و قواعد انصاف را نگہداشتن (۳) ظالم دروغگو و فتنہ انگیز را حمایت نمودن پس دروغ در جملہ احوال مذموم و قبیح و راستی بر ہر موقع محمود و ممدوح باشد ؎

راستی را کہ بندے نیکخو در روز و شب ۔۔۔ زانکہ ایں سیف جوان است و عصائے پیر مرد

احسان و سخاوت

احسان مصدر عربی مست و مادہ آں حسن است کہ معنی آں نیکی باشد پس احسان بمعنی نیکوئی نمودن در راہ خیر بہبودن۔

خداوند کریم میفرماید. احسن کما احسن اللہ الیک۔ و ازیں فرمان واجب الاذعان ما را ترغیب و تحریص احسان می نماید سخاوت باعث نیکنامی و احسان موجب دوست کامی و خجستہ فرجامی تصور کردہ شود۔ برائے جملہ افراد انسان بالعموم و برائے اشراف و انجاب بالخصوص سخاوت و احسان موجب شکر و امتنان خالق زمین و آسمان است و فضیلتے بہتر ازیں و خصلتے خوشتر ازیں یافتہ نشود ؎

شرف مرد بجود است و کرامت بسجود　　ہر کہ ایں ہر دو ندارد عدمش بہ ز وجود

در کتب احادیث مسطور و در عوام الناس معروف و مشہور است کہ سخاوت نام درختے مبارک واقع روضۂ رضوان و موجب مسرت و شادمانی ساکنان جنان است حقیقتش این است کہ جود و بخشش موجب خوشنودی خدا و باعث رد بلا و ذریعہ حصول بہشت بریں برائے اتقیا و اسخیا است۔ دانائے از دانایان زمان و رمزشناسے از نکتہ شناسان جہان میگویند کہ سخاوت نہالے ست تر و تازہ کہ واقع بر کنار جوئبار خوشنودی خدا تعالی است و درخت معرفت ایزدی شاخہائے او پیوستہ اعلی علیین و بہشت بریں است نیکنامی دنیا شگوفہ آں و فضیلت و کرامت عافیت میوۂ آں۔ چنانچہ بغرض تحریص و ترغیب می فرماید ؎

ایں سخا شاخ است از باغ بہشت　　وائے گر ایں شاخ را از کف ہشت

یکے از قافیہ سنجان جہان و نکتہ رسان زمان می فرماید کہ درم قافیۂ کرم است لہذا درم تا وقتیکہ کرم بدو ملحق نباشد مستحسن نیست یعنی کرم با درم ضرور است ؎

خاص از بہر کرم آمد درم　　بر گزر قافیہ اینست کرم

راویان شیریں زبان و حاکیان [illegible] زبان [illegible] حقائق ترجمان بر صفحۂ کاغذ نقل می نمایند کہ سکندر ذوالقرنین از ارسطو سوال کرد کہ سعادت دارین و فلاح دنیا و دین در چہ چیز است۔ جواب داد در جود و سخا۔ ایں [illegible] بہ [illegible] کردن تعمیل حکم الہی است۔ پس [illegible] منعم حقیقی میسر [illegible]

"من جاء بالحسنة فله عشر امثالها"

؎ آنکہ ترا توشہ رہ می دہد　　از دو یکے خواہد و دہ می دہد

و آنرا نیکنامی و فرخنده فرجامی دنیا بدیں سبب گفته شد که الانسان عبید الانسان واقع شده است و در بدن انسانی دل که رئیس اعضائے رئیسه است فرمانروائے جمیع اعضائے بدن خیال کرده شود و آں بنده احسان می گردد۔ پس چوں دل قید و اسیر شد از بدن که محکوم آن است هر خدمت که خواهید گیرید ؎

کرم پیشه کن کادمی زاده صید　　به احساں تواں کرد وحشی بقید

مشاهدات روزمره شاهد ایں امر است که بند سخاوت و احسان بندیست که وحوش و درندگان را هم منقاد و مطیع می گردانند۔ جانوران اهلی مثل سگ و گربه خروس و ماکیان وغیره چوں مورد احسان می گردند از حرکات و سکنات شاں شان شکر گزاری ظاهر میگردد و جنبانیدن دُم و بوسیدن پائے و قدم و برآوردن آواز نرم ظاهر می کند که ایشاں مطیع و منقاد شده خود را فدائے محسن می سازند۔

در مشاهده و هم در تجربه آمده است که از کسانیکه از مشرب احسان محسن جرعه هم نچشیده اند۔ و دهلیز باب احسان او ندیده اند ایشاں هم ثناخوان و رطب اللسان در مدح او گردیده اند۔ حکایات بسیار و روایات بیشمار بدرباره جود و سخائے حاتم نام دار برگزیده روزگار را از قلم حاکیان حقیقت گزار و راویان صدق شعار بر سلک تحریر بر صفحهٔ حریر کشیده شد که از نظر نکته رساں و از نگاه ژرف بنیاں پوشیده نشد۔ لهذا ایراد آں حکایت داخل فضولیات شمرده عنان راه از تطویل برتافته سکوت را لازم دانیم و همیں قدر گویم ؎

لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه بگوش

عدل و ظلم و مقابلهٔ هر دو

عدل یکے از فضائل اربعه است که صاحب آں ملقب به لقب عادل میگردد و به سبب داشتن ایں سجیه مرضیه محبوب خلق خدا و برگزیده عامه ورائے باشد خوش گفت آنکه گفت ؎

عدل در دنیا نکو نامت کند　　در قیامت خوب فرجامت کند

اثر احسان بر حیوان

تعریف عدل و فضیلت آں

اگر صفت محمودہ و وصف ستودہ را کو توال ملک آرا بگویند رواست و اگر صیقل ظلمت زدا و نور افزا بنامند بجاست۔ برخلاف آں ظالم ستم شعار کہ بدخود مردم آزار است ہمیشہ مبغوضِ دنیا و ملعونِ عقبیٰ باشد۔ خواہ از اجرائے ظلم آں بہ کسی ضرری رسد یا نرسد۔ در کتب روایات مروی ست کہ عبداللہ طاہر روزے از پسرش پرسید کہ سایۂ دولت بے زوال و ظل ہمائے حشمت و اقبال تا کے برسر ما خواہد ماند۔ جواب داد تا وقتیکہ بر طریق مستقیم عدل و انصاف رویم و از راہ جور و اعتساف رو گردانیم ؎

تا پائے پادشاہ بود بر بساط عدل بر فرق او نہادہ بود تاج سروری

دانایانِ نکتہ شناس و رمز دانانِ حقیقت اساس گفتہ اند کہ بادشاہِ عادل ظلِ خدا و ظالم بے حیا نشان غضب خالق الورے باشد ؎

شاہِ عادل سایۂ لطفِ حق است ہر کہ دارد عدل لطف مطلق است

ہم چنیں مصلح شیرازی می فرماید ؎

چو خواہد کہ ویراں کند عالمے نہد ملک در پنجہ ظالمے

قول حکما ایں است کہ رعایت مساوات در موجودات را عدل گویند تا گروہے بر دیگرے غالب نگردد۔ خاص و عام و کافۂ انام در چہار گروہ تقسیم کردہ شود۔

(۱) اہل شمشیر کہ ایشاں مثال آتش اند (۲) اہل قلم کہ مثل ہوا خیال کردہ شوند (۳) اہل حرفہ کہ حکم آب دارند (۴) اہل زراعت کہ بمنزلۂ خاک اند۔ ازیں تقریر ثابت شد کہ ہر چہار گروہ چہار عنصر اند و سلطنت مشابۂ وجود است پس سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

گر یکے زیں چہار شد غالب جانِ شیریں بر آید از قالب

اگر یکے ازانہا قدم بیروں از جادۂ مستقیم اعتدال نہد نظم بر جملہ جزئے سلطنت درہم برہم زیر و زبر گردد۔ و دراں صورت نگہداشت آں مشکل بل من قبیل المحالات باشد۔ دانائے گفتہ کہ بادشاہ بمنزلۂ طبیب است و رعایا بمثابۂ بیماراں و عدل معجون معتدل و مفرح ست دیگرے فرمودہ کہ عدالت زکوٰۃ سلطنت است و چنانکہ مال از ادای زکوٰۃ افزوں گردد ہمچناں ملک و سلطنت ہم از عدل رونق پذیرد و استحکام سلطنت مضاعف شود خداوند کریم در کتاب

عادل و ظالم بادشاہاں

انواع چہارگانہ مخلوق انساناں

زکوٰۃ عدل

مجید می فرماید اِنَّ اللّٰہَ یَاْمُرُکُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ" پس معلوم شد کہ رعایت عدل نمودن رعایت و تکمیل حکم خدا و باعث خوشنودی خیرالورٰے است۔ عدل باعث آبادی و عمارت ملک و موجب استحکام سلطنت است و ہمچنیں ذریعہ نیکنامی و فرخ فرجامی آخرت است ؎

زندہ است نام فرخ نوشیرواں بعدل
گرچہ بسے گزشت کہ نوشیرواں نماند

اگر عدل و انصاف درجہاں فرمانروا باشد در حکومت او دزداں رہبر و ظالمانِ جابر مرعوب شدہ بگوشۂ خمول منزوی گردند و ضعفائے رعایا مسرور و شاداں می مانند رعیت دوست بادشاہِ عادل و دشمن اعدائے او باشد۔ برخلاف ایں ظلم ظالم تنگ آمدہ اعدائے عدو او میگردند ؎

با رعیت صلح کن و زجنگ خصم ایمن نشیں
زانکہ شاہنشاہ عادل را رعیت لشکر است

ہر آئینہ بر آئینہ ضمیر روشندلاں و مرآۃ قلب نکتہ رساں ظاہر و باہر است کہ ملک را ظلم برباد و دل ستمگراں مسرور و شادمی گردد۔ دست اقویا بر حال ضعفا دراز باشد و بدیں سبب ضعیفان و عاجزان مغلوب و مقہور شدہ پدرود ایں جہاں گزراں کنندہ بدعائے مردم کس نیازار مردستمگار ذلیل و خوار شدہ رخت ہستی بہ ہاویہ دوزخ می برد حضرت سعدی علیہ الرحمۃ میفرماید ؎

مبیں کہ ظلم جباری کم آزاری ستم بیند
ستمگر نیز روزی کشتۂ تیغ ستم گردد

ظالم از نتیجہ ظلم خود بجز روسیاہی دنیا و تباہی عقبیٰ چیزے واصل نشود۔ عاقبت الامر خاسر الدنیا والدین شدہ ہمیشہ در جہنم می گردد۔ الغرض عدل افضل ترین فضائل و ظلم بدترین رذائل است۔

وردہ اند کہ بادشاہے با صولت و ہیبت و سلطنے با مکنت و حشمت از فقیری صاحب صبر و قناعت مشتری ثواب حج شد۔ فقیر جواب داد کہ من شصت بار حج بیت اللہ نمودم و ثواب آں ہمہ بشما می فروشم ارزانیمت یک حج من باندازہ قیمت تاجہ دنیا و مافیہا است۔ از شنیدن ایں جواب بادشاہ مضطرب شدہ گفت کہ دریں صورت از خریدن ثواب قاصرم۔ فقیر گفت برائے شما بسیار آسان است۔

ثواب عدل گستری یک ساعت بمن بخشید و من ثواب حج ہا شمار ارزانی می نمایم

ازیں حکایت اہمیت و افضلیت حج ظاہر و روشن است۔ خداوند کریم کہ غفور الرحیم است روئے سخن بہ مخلوق نمودہ می فرماید "لعنتہ اللہ علی الظالمین" چہ نحوست زیادہ ازیں چہ مصیبتے سخت ترین ازیں ازیت باشد حجاج را کہ مدام مورد لعنت و نفرین است باوجود مشرف بہ دین اسلام و فرمانروائے روم و شام بود۔ برخلاف آں شہنشاہ نوشیرواں مایہ ناز ملک ایران بہ سبب عدل و انصاف ممدوح جہان و جہانیان است ؎

زندہ است نام فرخ نوشیرواں بعدل | گرچہ بسے گذشت کہ نوشیرواں نماند

۲۰۔ انسان و مشاغل مختلفہ آں

حمد حکیم مطلق و صانع (خالق) برحق از حیطۂ حساب افزون و تعریف و ثنائے آں از حیز امکان بیرون است کہ موجودات گونا گوں و مخلوقات بوقلموں را بیافریدہ انسان را کسوت حیات پوشانید و بہ عطائے خلعت خلافت برتبہ اشرف المخلوقات رسانید حکیم علی الاطلاق بہ قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خود آنرا آفریدہ و بہ صنعت عجیب و قدرت امتزاج اجزائے متضادہ نمودہ است ظاہر است کہ ارکان اعلی اجسام کہ مراد از باد۔ خاک۔ آتش و آب است متضاد و مخالف یک دگر باشد۔ الا بقدرت باری عز اسمہ باہم از در موافقت و مصالحت آمدہ مظہر وجود انسان گشتہ اگر بر اندازہ کمیت و حقیقت آں غور کردہ آید عقل حیراں گردد۔ خداوند تعالے می فرماید۔ "انسان بیتری دا دا۔ دا" چوں بنائے وجود انسان مبنی بر اجزائے متضادہ است چگونہ ممکن است کہ بایک دگر از در منازعت و مخالفت در نیایند۔ در کتاب مستطاب در آیتی اعجاز غایات می فرماید "بعضکم علی بعض" اگر حال بدیں منوال نبودے کارخانۂ عالم تباہ و برباد شدی کار ہائے عالم سر انجام نگرفتے۔ اگر ہمگناں مساوی العزم و الارادہ بودندے نظم جہاں زیر و زبر شدے۔ و مشاغل مختلفہ بمعرض ظہور نیامدے و بایں سبب خوش و ضرر بہ سرانجام پذیر نشدے۔ پس "الحکم لا" ... "الحکم" ...

پس ایں اختلاف طبائع متضمن بر حکمت الہی و قدرت ...

آنکس کہ تونگرت نمے گرداند او مصلحت تو از تو بہ میداند

نتیجۂ ایں اختلاف منتج آں شد کہ بعض مصروف کاشتکاری و اکثری مشغول حرفت و دستکاری و بعض منہمک بہ کار حدادی و نجاری و بعض محو زرگری و سپاہ گری اند. می بینیم کہ بعض لیل و نہار مبتلائے خمار محنت و اکثری مست و سرشار نشۂ محبت بودہ از دُنیا و مافیہا بے خبر و از تغیرات لیل و نہار و انقلاباتِ روزگار بے اثر باشند. یکے امیر است دیگرے فقیر. یکے پادشاہ عالیجاہ و دیگرے گدائے بے سروپا. بعض مستغرق دریائے غموم و بعض غوّاص بحر ہموم و بعض غوطہ زنے دریائے عشرت و غوّاص بحر عشق و محبت اند. کسی شمشیر بکف آمادۂ جاں نثاری و کسے حربۂ قلم بدست گرفتہ مصروف جنگ زرگری و دل آزاری. یک سو عاشق سوختہ جان مصروف زاری و فغان و جانب دیگر معشوق کج ادا و تلخ زبان کسے خاسر الدنیا والدین و کسے عقوق خدا و لعین است. بعض مالک مال و مکنت بے شمار و دولت بسیار اند. بعض مفلس و نادار. بعض در شبستان شاہی و بعض در کلبۂ گدائی زندگی می گزارند. بعض سوار بر اسپان تازی نژاد و بعض پیادگان بے توشہ و زاد اند. الغرض مشاغل مختلف و پیشہ ہائے متفرقہ را نصب العین خود ساختہ مصروف کار اند. بفحوائے ؎

"ہر کس بخیال خویش خبطے دارد"

بعض طریقۂ نکوکاری و پرہیزگاری اختیار کردند و بعض راہ بدمعاشی و شرارت سپردند. بندگانِ صالح مشغول عبادت خدا شدند و بندگانِ حرص و ہوا عبد الاصنام شدہ مصروف بُت پرستی گشتند. کسے کمر بر احسان و مروت بست و کسے دل ہائے مردم بشکست یکے محسن و کریم است و کسے ملقب بہ لقب ستم گر و لئیم. بفحوائے "ہر کسے را بہر کارے ساختہ" کسے خبازی را پسندیدہ و کسے کار حلوائی را برائے خود انسب دید. ہر کسے در مخمصہ ہائے مختلف گرفتار و برائے سر انجام دہی کار ہائے ضروریہ تیار است. اگر ہمگنان مساوی المذاق بودندے کار ہائے عالم چگونہ سر انجام یافتے. پس حکمت الٰہی انسان را مدنی بالطبع ساختہ افراد آں را مختلف الطبائع و المذاق و متفاوت المدارج و الاشواق نمود تا بدرج و مرج پیدا نشدہ کار ہائے عالم سر انجام پذیرد۔

رحم۔ عفو و انتقام

معنی رحم و عفو درگزشتن از خطاہائے مجرمان است کہ فی الحقیقت مرتکب شدہ باشندہ بحالیکہ عفو کنندہ قادر بر دادن سزا باشد۔ این عفو نباشد کہ بدون اثباتِ جرم ملزم را بخشند یا آنکہ درحالیکہ قدرت گرفتن انتقام نبودہ باشد۔ آنرا درگزارند۔ برخلاف این اگر جرم از مجرمی سرزدہ باشد از روئے رُوئداد واقعہ بپایۂ ثبوت ہم برسد۔ آنرا بسزا رسانیدن انتقام است۔ اگر بحقیقت و ماہیت ہر دو نظر غائر انداختہ شود ہر دو اوصاف بذاتہا حمیدہ و پسندیدہ است بدر بارۂ عفو خداوند کریم بہ ختم المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم حکم "خذ العفو" فرمودہ است چنانچہ بر ہمیں بنا چون آنحضرت مکہ را مفتوح ساختند جملہ امرائے آن سرزمین را معاف فرمودند، خطاب (انتم الطلقا) دادند۔

خداوند کریم خود را ہو الغفور الرحیم گوید و قلوب را تحریص خیر میدہد۔ چون عفو و رحم داخل اوصاف خداوند را اینہا باشد۔ ما را حکم تخلقوا باخلاق اللہ در اختیار کردن آن تامل و تذبذب نباید کرد۔ ظاہر است کہ اگر گناہ نبودے صفت عفو چگونہ بمعرض ظہور در آمدے بفحوائے "کہ مستحق کرامت گنہگاران اند"۔ ناقلانِ شیرین زبان و راویان حقیقت ترجمان نقل میفرمایند کہ خادمے از خدام سلطان عالی شان مرتکب خطائے شد و بسبب خوف و ہراس تا چند روز از نظر پادشاہ غائب ماند۔ چون ترسان و ہراسان بخدمت پادشاہ رسید پادشاہ فرمود کہ اے نابکار تا کار شرم از گناہ نداشتی اکنون چگونہ بحضور من در آمدی جواب داد بامید عفو تو آمدہ است

بہ این امید بستہ شاخ در شاخ — کرمہائے تو ما را کرد گستاخ

وسیاہ روئے و ندامت و ذلت و خجالت را شفیع گناہم ساختہ ام زیرا کہ من دانستم کہ ہر چند گناہ من بزرگ است صفت عفو بزرگتر از آن است۔ پادشاہ این نکتہ را پسندید و از انتقام دست کشید و بہ اہل دربار فرمود کہ اگر او انتقام گرفتمی آتش غصہ و غضب من فرو نشستے الا اکنون دل پژمردہ مسرور شد سعادت دارین حاصل گشت بفحوائے در عفو [illegible]

ماہیت انتقام

در انتقام نیست" اگر ماہیت وحقیقت انتقام را بنظر امعان ملاحظہ کردہ شود معلوم گردد کہ
ہمیں سجیہ مرضیہ وعادت حسنہ است کہ اگر ایں را ترک کردہ شود کارہائے عالم خلل پذیر گردد کسی از
کسے نمی ترسد حتیٰ کہ نظم سلطنت درہم برہم شود۔ عدل گاہے مقتضی ایں امر نباشد کہ از جرم مجرمی
درگزر کردہ شود۔ خداوند کریم خود می فرماید۔ "واللہ عزیز ذوانتقام" اگر صفت انتقام مستحسن
نبودی قادر مطلق اصلاً انتقام نگرفتی بل دریں صورت وجود دوزخ وبہشت بمعرض ظہور رسیدی

عفو و انتقام ہر دو صفت از اوصاف عالم بر ضرور است

پس معلوم شد کہ ازیں ہر دو وصف یعنی عفو وانتقام گریز نیست و تدبیرے احسن از میانہ روی
نباشد بقولے "خیرالامور اوساطہا" ہر سخن وقتے وہر نکتہ مکانی دارد صفت عفو بر موقعہ
عفو وصفت انتقام بر موقعہ انتقام بعمل آوردن مناسب بل انسب است وموقع مناسب را
ملحوظ خاطر داشتن واجب مثلاً اگر کسے از جرم شخصے بحالیکہ ضرر ازاں بذات خود او رسیدہ
باشد درگزر نماید مستحسن است۔ الا اگر زید ثالث است وعمر کہ مجرم است وضرر او بہ بکر رسیدہ
چگونہ مستحسن شمار کردہ شود۔ اگر زید عمر را معاف کند زیراکہ ایں عندالشرع وعندالقوانین
مجلس مناسب نیست۔ امداد ظالمان وستمگاران نمودن بعید از طریق خردمندی وشیوۂ
مآل اندیشی است چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

نکوئی با بداں کردن چناں است | کہ بد کردن بجائے نیک مرداں

الغرض از تقریر مذکورہ ثابت شد کہ ایں ہر دو صفت از صفات ضروریہ از اوصاف لازمہ
نشاء تعلق است۔ اگر رحم دلی وعفو جاذب القلوب اند عدل انتقام ناظم المخلوق واگر آں
سلیقہ اخیار است۔ ایں طریقہ عادلان نصفت شعار است اگر آنرا اشرف الشیم گفتن
رواست ایں را اکمل السجایا نامیدن بجاست۔ اگر آں پسندیدہ رعایاست ایں حامی برایا

نتیجہ:

یعنی وجود عفو وانتقام باعث آرام واطمینان جملہ خلائق وکافہ انام است۔ اگر عفو وانتقام
ایں جہاں ظہور نمودی کارہائے جہاں درہم برہم شدی بل شیرازہ کتاب نظم جہاندار شدہ
اوراقش پریشاں گشتی۔ واللہ غفور الرحیم۔ واللہ عزیز ذوانتقام۔ السلام
علیٰ من اتبع الشریعت خیرالانام ✧

۲۲ـ حلم وغضب ومقابلہ ہر دو

حلم کہ سرمایہ کمال دُنیا گنجینہ عزت وجمال عقبیٰ بود معنی آں برد باری کردن و متحمل جفاکاری دیگراں شدہ مبتلائے غضب نہ شدن است حکما ایں سجیۂ مرضیہ وخصلت فاضلہ راعُمدہ ترین خصائل وبہترین شمائل قرار می دہند و درحقیقت ایں صفت ستودہ ترین صفات وپسندیدہ ترین عادات است۔ خلاف غضب کہ سجیۂ ابتر و عادات بدتر است موجب وبال دنیا وسبب زوال عقبیٰ است ؎

دیو بند است حلم گردانی　　غضب از دست اوست زندانی

خداوند کریم از اشارہٗ "ان اللہ غفور الرحیم" خود را حلیم می گوید۔ و مارا رغبت بایں خصلت ستودہ می نماید۔ برخلاف ایں بہ سبب غصّہ وغضب شیطان بے ایمان گمراہ کنندۂ بندگان را رجیم ولئیم گفتہ و مارا حکم اجتناب از شرور آں فرمودہ است۔ حلم آں خصلتے و عادتے ست کہ انبیاء بہ آں موصوف و اولیاء اللہ بہ آں معروف بودند۔ وغضب آں عادت قبیح وخصلت شنیع است کہ آہرمن بہ آں مشہور ؎

بُردباری خزینہ خرد است　　ہر کہ را حلم نیست دیو و دد است

حکما رعایت لفظی راملحوظ داشتہ می گویند کہ اگر لفظ حلم را مقلوب کنند ملح گردد کہ معنی آں نمک است پس انسان بے حلم مثل طعام بے نمک باشد از ہمیں است کہ "المرءُ بلا حلم کطعام بلا ملح" نوشیرواں از بزرجمہر دربارہ ماہیت حلم سوال کرد جواب داد کہ حلم نمک خوان اخلاق و باعث آرام وسرور اہل آفاق است و درحقیقت راست گفتہ زیرا کہ بدوں ایں صفت محمودہ وخصلت ستودہ با اخلاق شدن داخل ناممکنات است۔

کسے از حضرت عیسیٰ علیہ السلام پرسید کہ سخت ترین اشیاء چیست جواب داد خشم خدا۔ پرسید کہ آیا چیزے درجہاں یافتہ شود کہ در پناہ آں بودہ از شرور آں ایمن گردند فرمود ز تارک الغضب گردید آنگاہ رحم آں بے شک شمارا معاف خواہد فرمود ؎

ترک خشم و شہوت و حرص آوری　　ہست مردی در رہ پیغمبری

در اخبار آمدہ است کہ حضرت امام المومنین امام حسین بن علی کرم اللہ وجہہ در مجلس ضیافت نشستہ بودند۔ دراں اثناء پیالۂ گرم از دستِ غلامی بر سر آں حضرت بریخت و سر و ریش بتمامہ بسوخت۔ آنحضرت چوں بنگاہِ خشم آلود بہ چشم غضب آمود بہ جانب غلام دیدند رنگ روئیش پرید و گفت۔ "والکاظمین الغیظ" حضرت فرمودند من غصہ را فرو خوردم آنگاہ غلام بدیں الفاظ گویا شد "والعافین عن الناس" آنحضرت فرمودند بخشیدم۔ باز غلام ایں آیت خواند "واللہ یحب المحسنین"۔ آنگاہ امام مذکور فرمود ترا آزاد کردم و متعہد حال تو حال قبائل تو شدم بیت

بمعنی کسانیکہ پے بردہ اند　　بدی دیدہ و نیکوئی کردہ اند

حلم عادت بزرگان و غضب خصلت کمینگان باشد۔ "الحلم سجیۃ فاضلۃ" فی الواقع مثال صحیح است۔ و من اطاع غضبہ اضاع ادبہ من کل الوجوہ راست است حلم نشان ایمنی از شر درجہاں و غضب مفسد ایمان و پیشترو لشکر شیطان است ؎

چوں بر کسے غالب شود آنرا دیوانہ و مجنون سازد۔ آنگاہ نہ پاس ادب بزرگان نہ لحاظ خوردان نہ خیال پیر و مرشد نہ پاس ادب والد ماجد می ماند۔ نہ اندیشہ توبیخ حکام نہ خدوہ طعنہ انام دانائے رموز زمان و شناسائے اسرار جہاں حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودند "چلے گا بگل باش و بجائے خار خار" یعنی حلم بر موقعہ حلم و غصہ بر موقعہ غصہ مستحسن و محمود باشد۔ چنانچہ علیہ فرمودہ

درشتی و نرمی بہم در بہ است　　چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

[illegible] ہر دو خیالات را باہم مخلوط نمودن بعید از عقل خرد [illegible] پسندیدہ [illegible] زیرا کہ غضب و غصہ چیزے دیگر و درشتی و سختی چیزے دیگر [illegible] دریں شک نیست کہ [illegible] درشتی و سختی ہم در بعض اوقات مفید ثابت گردد۔ و بہ برکت [illegible] کارہا ساختہ شود۔ حلم۔ بردباری نرم مزاجی صفات حسنہ را اگر کسے شعار خود [illegible] ممکن نیست کہ دیگراں موافقت نکنند۔ چہ خوش گفت آنکہ گفت ؎

دل [illegible] بدل رہیست دریں گنبد سپہر　　از سوئے کینہ کینہ و از سوئے مہر مہر

در مشاہدہ روز مرہ می آید کہ اگر با کسے بہ لطف و رحم سلوک نمودہ آید آں ہم بے شک

طوعاً یا کرہاً بہ مہربانی پیش می آید و اگر باوجود نرمی و تلطف سرکشی کند و از غضب خدا نترسد آنگاہ واجب است کہ بر او سختی کردہ شود۔ الّا حتی الامکان حلم و مروّت و لطف و شفقت را شعار خود ساختن انسب بل واجب است ۰

۲۳ ایفائے عہد

معنی ایفا یکہ مادہ آں وفا است پاس عہد و قول است ؎

اگر بعہد محبت وفا کنی بر حق
زروئے لطف و کرامت وفا کند با تو

خداوند کریم اوفوا بالعقود فرماید و ستق اوفوا بعہدی اوف بعہدکم می آموزد و در حدیث صحیح آمدہ "لادین لمن لاعہد لہ" یعنی کسے کہ پاس عہد و قول خود ندارد او بے دین است۔ نیز ہم تاکید و ترغیب ایفائے عہد متصوّر است و بعہدہ برگزیدہ خدا خیرالورےٰ حضرت محمد مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) از قول "اَنَا کریم اذا وعدت وفی" ایں راہ سوک می فرماید۔ ایفائے عہد از احکام متواترہ خدا و از ہدایات متصلہ خیرالورےٰ است چوں [illegible] تفصیل [illegible] بر اں عمل پیرا شدن مستحق عنایت بے نہایت خدا و [illegible] شود و فخر [illegible] انبیا [illegible] آں بے نصیب تر دریں جہاں کدام است کہ متخلق بایں سجیہ [illegible] نشود [illegible] [illegible] گردد اگر معاملات دنیوی [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] شود [illegible] است کہ بسبب آں قدر و منزلت [illegible] عزت [illegible] [illegible] گردد [illegible] [illegible] عزیز الخلائق و محبوب القلوب [illegible] ارشد [illegible] ؎

اگر از عہدہ عہد بر [illegible]
ز [illegible] قدر [illegible]

وفائے عہد کار مرداں [illegible] [illegible] است و ہمچنیں شعار پیشوایان دین [illegible] [illegible] طریقہ مرداں [illegible] صاحب کمال و سلیقہ بزرگان عمدہ و خصائل [illegible] است [illegible] ایمان [illegible] [illegible] حسن است ؎

نیست بر مردم [illegible] نظر
[illegible] پسندیدہ تر

حکایت حضرت اسمٰعیل علیہ السلام در حق ایشان

ودر ذکر حضرت اسمٰعیل علیہ السّلام آمدہ است کہ در اثنائے سیر وگشت با شخصے بخانہ او رفتند آں شخص عرض نمود کہ اندکے ایں جا مکث فرمایند من بخانہ اینک بازمی آیم فرمودند برو دبیا خوب، چوں بخانہ رفت بکاری چناں مصروف و منہمک شد کہ از دُنیا و مافیہا بے خبر شدہ دوست بیرونی راکہ بااو وعدہ واپسی خود نمودہ بود۔ کلیتہً فراموش بل نسیاً منسیا گرد۔ بعد فراغ ازاں کار آں دوست غفلت شعار از راہ دیگر آں مکاں بدر رفت۔ چوں بعد انقضائے عرصہ سہ یوم آنجا واپس آمد حضرت اسمٰعیل را آنجا استادہ دید۔ از مشاہدہ آں حال بسیار متحیر و حیران شد و سبب استادن ایشاں استفسار نمود۔ فرمودند شما گفتہ بودید از شنیدن ایں کلمات وفا آیات واز استماع ایں الفاظ ایفا غایات بسیار مضطرب و سرگردان و مضطر و پریشان گشت و گفت کہ چوں من نیامدم اینجا استادن شما در ہیچ حال ضروری نبود۔ فرمودند ایں خلاف عہد است۔ من عہد شکنی کردہ چگونہ تراز و ئے نمودے و دعوئے ایفائے عہد نمودے از ایراد ایں حکایت ایں امر بپایہ ثبوت می رسد۔ کہ پیشروان دین چہ قدر نیک کردار و وفادار بودہ اند بچہ درجہ پاس عہد و نگہداشت قول نمودہ اند۔ از ہمین است کہ در دین و دنیا نیک نام و فرخندہ فرجام شدہ سعادت دارین و فلاح کونین اندوختند و ملقب بہ لقب صادق القول و صادق العہد گشتند۔ سہ

دِلا در وفا باش ثابت قدم کہ بے سکہ رائج نباشد درم

چہ خوش گفت آنکہ گفت "وفائے عہد نکو باشد ار بیا موزی"

اگر صفت ایفائے عہد زانِ جہاں مفقود گردد نظم جہاں کار و بار زماں مختل شود از ہمیں است کہ خداوند کریم در کتاب مستطاب بار بار می فرماید و تاکید ایفائے عہد می نماید بل انمّ آیت اوفوا بعھدی اوف بعھدکم صاف مترشح است کہ آنکہ پاس تحمل عہد خود ندارد، او را امیدوار رحمت الٰہی نباید شد۔ آں صفت ناستودہ کہ برخلاف ایں سجیہ فاضلہ باشد بہ بیوفائی نامیدہ شود و صاحب آنرا بیوفا۔ کمینہ و بیحیا می گویند۔ نقصانات بیوفائی عیاں و خارج از حیطہ بیان است ۞

۲۴ خاموشی

تعریف خاموشی

مراد از خاموشی سکوت ورزیدن از گفتگوئے لایعنی احتراز و اجتناب نمودن است نہ این
کہ صم بکم شدہ بلکسے مطلقاً حرف سرا نگردد. چہ خوش گفت آنکہ گفت۔ ؎

دو چیز طیرۂ عقل است دم فرو بستن — بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

البتہ این امر را ملحوظ خاطر باید داشت کہ زبان را کہ منصب آں اعلیٰ است۔ گاہے از
آلائش دروغ بے فروغ و لغویات و فضولیات آلودہ نگردانند۔ و آں راز بون سازد
زیرا کہ خاموشی ازیں چنیں حرف سرائے و دُر افشانی بدرجہا بہتر و افضل است مولوی نظامی
رحمۃ اللہ علیہ در کتاب سکندر نامہ می فرماید ؎

سر بے زباں کو بنخوں تر بود — بہ است از زبانی کہ بے سر بود
زباں بہ کہ او کامگاری کند — چو کامش رسد کامگاری کند

ترغیب خاموشی

ازیں ابیات ترغیب خاموشی حاصل شود و ہمچنیں مترشح میگردد کہ بر مواقع مناسبہ حرف
سرا گشتن ضروری است بعضے از اکابر روزگار و امرائے با اقتدار و رؤسائے نامدار در
حالت غضب زبان را بہ قابو نتوانند داشت۔ و عادی ایں امر گردند کہ ہرچہ در دل ایشاں
می آید بر زبان می آرند و پوشیدہ نیست کہ ایں عادتِ قبیح دشمنِ جان گویندہ است
چنانکہ از شعر ذیل اشارہ میرود ؎

نباشد بنخود بر کسے ہمسر زباں — کہ گوید ہر آنچہ آیدش بر زباں

باعثش ایں است کہ زبان گوشتین را بہ تیغ آہنیں تشبیہ دادہ اند ہم بہ لحاظ مناسبت
شکل و وضع و ہم بلحاظ عواقب امور و حقیقت حال ہم بدیں منوال است۔ جراحات تیغ مندمل
میگردد۔ اِلّا زخم ہائے لسان تادمِ واپسیں اندمال نپذیرد۔ شاعر عربی گفتہ ؎

جراحات السنان لھا التیام — ولا یلتام ماجرح اللسان

فوائد خاموشی

آں واہب العطایا بے شک زبان برایں غرض عطا فرمود: کہ بذریعہ آں گفتگو کردہ

شود و ما فی الضمیر را در معرض بیان آورده شود و مذامت فرموده از آلودگی سخنان قبیح و حرف ہائے شنیع. اگر کسے را بر زبان قابو نباشد اولیٰ و انسب ہمین است کہ خاموشی و سکوت ورزد و رائیگان طریق فضول گوئی نورزد ؎

زباں بریدہ بکنجے نشستہ صم بکم — بہ از کسے کہ زبانش نباشد اندر حکم

علاوہ ازیں فوائد دیگر است کہ در خاموشی متصور شود. آں فوائد خاموشی مختصراً درج ذیل گردد.

(۱) رعب و سطوت حکام و عزت و مکنت اُمرائے صاحب احتشام را مضاعف میکند.

(۲) مانع اشتغال ورزیدن در فضولیات و لغویات می گردد.

(۳) فرصت اندیشیدن تجاویز و موقع سگالیدن تدابیر انتظامات ملکی می دہد.

(۴) پردہ پوش جہلا و ابلہا و ستار سفہا و اشقیا میباشد. چنانچہ از شعر ذیل تصریح ایں امر میشود ؎

تا مرد سخن نگفتہ باشد — عیب و ہنرش نہفتہ باشد

پس ازیں شعر ثابت گردد کہ از برکت خاموشی جہالت جہلا در پردہ اخفا مستور می ماند ؎

چو در بستہ باشد چہ داند کسے — کہ جوہر فروش است یا شیشہ گر

(۵) عزت و اعتبار و بہا و وقار علما را ترقی میدہد. چنانچہ حکایتے مختصر در ضمن ایں بیان کردہ میشود.

حکایت. آوردہ اند کہ در مجلس نوشیروان اُمرائے سلطنت و وزرائے مملکت در مصالح سلطنت گفتگو میکردند و در تجاویز و تدابیر مہام انتظام مملکت می اندیشیدند. الا وزیر با تدبیر و مشیر بے نظیر او کہ بزرجمہر نام داشت خاموش نشستہ بود. چوں مردم سبب سکوتش استفسار نمودند جواب داد ؎

[illegible] — [illegible] سخن گفتن نشاید
[illegible] — وگر خاموش نشینم گناہ است

و فی تحقیقت [illegible] ثابت شد کہ خاموشی مستحسن است و محمود الا حسب اقتضائے وقت و گفتگو کردن فی الواقع پسندیدہ و ستودہ الا بر موقع ضرورت حاجت. شخصے [illegible] سوال کرد کہ چہ [illegible] بیشتر است. جواب داد زیرا کہ

خاموشی بزرجمہر [illegible]

مراد گوش داده اند و یک زبان یعنی که دو بشنو و یکے بیش مگو۔ علاوه ازیں گفتگوئے بیهوده و الفاظ ناستوده هیبت و وقار و عزت و اعتبار را مضر ثابت میگردد۔ قول اطباء است که کثرت تکلم مضعف دماغ باشد۔ دانایان گفته اگر بینی که کسے بیفائده سخن میگوید۔ یقیں داں که آں بسیار گو دیوانه است پس از خاموشی حکمت و دانائی صاحب آں مترشح گردد۔ علاوه ازیں صحت دماغ هم متصور است لهذا بریں صفت بر مواقعات مناسبه عمل پیرا شدن از مستحسنات شمرده شود۔

۲۵ع مهاتما بدھ عارف باللہ

نام نامی و اسم گرامی آں زبده عارفان جهان و قدوه خداشناسان دوران سدهارتا بود۔ او بنائے مذهب خویش به آں خوش اسلوبی نهاد که رفعت کنگره اش بر فلک هشتم رسید آسمان تا آں زماں مرد باخدا بانی بنائے حلم و حیا ندید۔ و در نسبت به خاندانش نموده ساکی منی هم می گفتند۔

ولادت و طفولیت آں بانی بنائے عرفاں در ۵۵۷ قبل از ولادت مسیح بخانه یه هودن که پادشاه نامدار و فرمانروائے عالیمقدار ملک کپل وست بود متولد شد۔

کپل وست واقعه بر سرحد اوده و نیپال است۔ هم از عهد طفولیت طبیعتش مائل زهد و ریاضت و تقوی و عبادت شده بود۔ پدرش بخوف اینکه مبادا ترقی و شهرت خاندانش رو بزوال نهد و باغ بتارش از نهال یادگار خالی ماند بعمر بست سالگی با دختر بلند اختر که در حسن و خوبی و لطافت و خوش اسلوبی عدیم السهیم و بے نظیر بود پیوند کتخدائی داد۔ الا اثر لطافت و حسن و ظرافت زوجه اش اثرے بر او ننمود و در دلش تغیرے ره نیافت او بدستور زبان پیری که زمانه جامع المصائب و التکالیف است آه سرد و دل گرم برمی آورد هم چنیں متصور از مشاهدات روزمره شده لیل و نهار در نشه اندیشه مست و سرشار و در کار خداپرستی مستعد و به دستیار و برائے سفر آخرت کمر بسته و تیار می ماند و مستغرق بحر تفکر و غواص دریائے اندیشه شده و [illegible] شرف [illegible] دم

نام

ولادت و طفولیت

[illegible]

عصیان وطغیان بدست آرد۔ تا انسان ضعیف البنیان از ورطۂ غموم وہموم برساحل مراد رسیدہ ہمکنار ساحل نجات گردد۔

برائے ایں مطلب اعلیٰ ومقصد والا بارہا متحمل فاقہ کشی شدہ طریق نفس کُشی وچلہ کشی سپرد وچوں در ذہنش متمکن ومرتکز شدہ بود کہ نہال حرص وہوائے دُنیا ومافیہا نتیجہ جز خار حسرت نیارد بعمر سی سالگی بعد از ولادت پسرش محلات شاہی وشبستان عیش وملاہی را خیر باد گفتہ رو بسفر آورد در تاب وحفاظ را کہ خدمت حفاظت وپاسبانی وعہدہ پاس نگہبانی بہ ایشاں مفوض بود۔ از حال خود مطلقاً خبر نداد۔ (زہد وچلہ کشی)

اولیں برائے تسکین قلب بشہر راجگڑہ کہ دراں اوقات دار السلطنت مگدھ بود داخل شدہ از برہمناں آں سرزمین آں قدر علوم وفنون کہ آموختن آں ممکن بود بیاموخت (تحصیل) چوں علمائے نامدار وفضلائے باوقار آں دیار دامن شوق اورا از دُررِ انواع تعلیمات پُر کردند۔ اورا مرخص نمودند۔ آں عالم باعمل وفاضل بے بدل فارغ التحصیل شدہ عرصہ شش سال متحمل ریاضات شاقہ شد۔ ودر زہد ومراقبہ بسر نمودہ بعد از انقضائے مدت مذکورہ بسوئے آب نرنجنارہ گرائے سفر شد۔ زیر درخت آرامید۔ ودر مراقبہ فرو رفت ومستغرق بحرِ خیالات شدہ انواع ترددات وتفکرات بر دلش استیلا یافت۔ زیرا کہ از فلسفہ برہمنان اورا تسکین قلب وطمانیت خاطر کہ مدعا ومقصد او بود حاصل نگشتہ (حصول تسکین قلب) بہ الآخرہ عقدہ لاینحل کہ در حل آں سالہائے فراواں صرف کردہ بود۔ بہ استمداد انگشت تدبیر وخیال کہ در بادی النظر کشودن آں محال می نمود کشود اورا معلوم شد کہ حیات ناپائدار وزندگی مستعار انسان منبع جملہ تکالیف است وتکلیفے ومصیبتے بمعرض ظہور درنیاید می۔ اگر انسان از کسوت حیات عادی نمود ومدعائے زندگی تہذیب نفس وروح است کہ بہ بسر نمودن زندگی مقدس وبے لوث حاصل گردد۔ از بواعث غموم وہموم بوقلموں آگاہ شدہ اول در شہر بنارس وبعدہ براج گرہ بر مسند وعظ ونصیحت متمکن شدہ مجلسی منعقد کرد وسامعین را از پند ونصائح خویش مستفید ساخت واز وعظ او جمعی از حاضرین وگروہی از سامعین معروف حقانیت وحقیقت عقایدش شدہ (وعظ ونصیحت نمودن)

حالاتِ مہاویر جین

مذہبش را قبول نمودند۔ زوجہ و مادرش ہم داخل آں جماعت بود کہ از فیضان تلقین او بہرہ ور شدہ معتقدش گشتند۔ او تا عرصۂ چہل سال در دشت و جبال مصروف تعلیم و تادیب شاگردان و مریدان بودند۔ از انواع مواعظ و نصائح ایشاں را مستفید می ساخت تا آنکہ در عمر ہشتاد سالگی مرغ روحش از قفس عنصری پرواز نمودہ سایہ بر ساکنان عرش عظیم انداخت۔ و عرصۂ جہاں را از فراق دائمی خود تیرہ و بے نور ساخت و او بمطابق اصول و قواعد مذہب نجات یافت ایں واقعہ در ۴۷۷ قبل مسیح بوقوع آمد و خاکستر نعشش بمیان شاگردان و مریدانش تقسیم کردہ شد۔

عقیدہ مذہب جین

عقیدہ۔ او می دانست کہ عقاید و خیالات و رسوم و رواجات مندرجہ کتب وید عبث و لاطائل است۔ تاوقتیکہ انسان از شہوات نفسانی و ہواجس شیطانی نجات حاصل نکند۔ ایں دور متسلسل تناسخ بر ہمیں منوال جاری ماند۔ برائے ایں ضروری است کہ انسان بر خواہشات نفسانی و جذبات حیوانی قدرت داشتہ باشد۔

قربانی ہائے دیوتا ہا بے سود و استمداد از انہا عبث است۔

اصل حقیقت افعال و کردار انسان است۔ اصول پاداش و مکافات در ہمہ حال مسلم الثبوت است تہذیب نفس نمودن پر ضرور است۔ دریں زندگی سزائے اعمال زندگی سابقہ دادہ شود۔ و ہمچنیں در زندگی مستقبل از جزائے اعمال ایں زندگی ایمن نیست و در اصطلاح مذہب بودھ ایں اصول را مسئلہ کرم گویند۔ ہمہ اشیاء عارضی و فانی است ابدی نیست۔

دنیا دار المحن و وبال و موجب جانکاہی و زوال است زیرا کہ ایں جا منبع جرائم شتے و باعث گناہان مختلفہ است۔ بعد زندگی مرگ و بعد ہماں حیات موجب مصائب و آفات۔ ترحم نمودن بر جملہ حیوانات ہم یکے از ذرائع نجات خیال کردہ شود۔ مختصر اینکہ انسان بلاتفرقہ مذاہب و ادیان کہ عمل پیرا بر ایں اصول باشد نجات ابدی و سرور سرمدی یافتہ موجب رضائے خدا گردد و رضائے خدا بدست آرد زیرا کہ از جمیع جنبات نفس مخلصی یافتن اصل الاصول نجات است۔

۲۶؎ روضۂ تاج محل

گاہے گاہے باز خواں ایں دفتر پارینہ را تازہ خواہی داشتن گر داغہائے سینہ را

تعارفہ

عمارتیست عظیم الشان باشان و شوکت و مقبرہ ایست با مینار ہائے عالیشان باعظمت و رفعت کہ در خوبی و لطافت و پختگی و نفاست چشم سیار مثل او ندیدہ و گوش چرخ دوار مانند او نشنیدہ بادیہ پیمایان جہان و راہ نوردانِ عرصہ دوران مثل آں روضہ رضوان نشان نمی دہند۔ و می گویند کہ از وقتے کہ روئے زمین بہ عمارات عالیشان و بہ باغات جنت نشان آراستہ شدہ مثلش تا ایں دم از کتم عدم بر منصۂ ظہور جلوہ گر نشد و ثانی اش بر صفحہ گیتی و جہان تا ایں زمان رنگ ظہور نگرفت۔

حضرت شہاب الدین شاہجہان بادشاہ

قریباً عرصہ دو صد و ہشتاد سال منقضی شد کہ در شہر دہلی شہنشاہ عظیم الشان و فرمانروائے عالی دودمان و خسرو گیتی ستان و مفخر سلاطین زمان موسوم بہ شاہ جہان صاحبقران بر تخت سلطنت متمکن بودہ سایہ عدل و انصاف بر مفارق ساکنین ہندوستان انداخت و جملہ رعایا و کافہ برایا را از فیض معدلت خویش بہرہ ور ساخت۔ ملکۂ داشت موسوم بہ ممتاز محل کہ در حسن و لطافت و ذہن و ذکاوت و نفاست و نزاکت و نظامت و ظرافت مثالی نداشت اگر آنرا ملکہ مہ لقا گویند رواست و اگر مہر النسا نامند بجاست۔

وفات حضرت ممتاز محل

شہنشاہ موصوف با او محبتی عظیم و الفتے صمیم داشت محبتی کہ زیادہ ازاں در حیطہ تصور انسان و الفتے کہ برتر ازاں در اندیشہ وہم و گمان در نیاید و وسعت میدانش را بیک خیال نہ پیمایند۔ آں ملکہ جہاں بہ چشم زخم زمان مبتلائی درد زہ شدہ امید حیاتش منقطع گشت دراں حالت یاس با خوف و ہراس و مایوسی و یاس چوں پیمانہ عمرش لبریز باشد شوہرش را بہ پیش خود خواندہ وصیت نمود کہ من داعی اجل را لبیک میگویم۔ و وصیت نمایم کہ بعد وفات من چناں یادگار محبت بر مزار من قائم گردد کہ بمرور زمان و انقراض دوران بوسیدہ نشود یعنی مقبرہ گردون مدار و مزار نشاں دار تعمیر گردد کہ عمارات جہان و باغات زمان بمقابلہ او ہیچ بل کمتر از

هیچ باشد۔ چوں طائر روحش از قفس عنصری طیران نموده سایه برسر ساکنان عرش افگند شهنشاه مذکور متکف بیت الاحزان شده روئے از لذائذ جهان وحظ و نظر زمان بتافت و درعرصه هموم و بادیهٔ غموم بتاخت و در آتش فراق دائمی آں بدر منیر ومهر پرتنویر تپان و سوزان گشت و حسب الوصیت آں ملکهٔ حورنقا در تعمیر ایں عمارت که از هفت عجائبات عالم شمار کرده شود مصروف گشت۔

صناعان زمان و چابکدستان دوران از اکناف و اطراف جهاں که به صنعت و حرفت گوئے سبقت از همسران و اقران ربوده بودند طلبیده شدند و حضرت شاهجهان عهد خود را که در محبت و مودت ملکه بسته بود بوفا رسانید۔ یعنی روضهٔ تاج محل در شهر آگره تعمیر کنانید۔ ؎

آنچه گفتش از زباں آنرا به سر حد وفا ۔۔۔ خود رسانید و نکرد او وعده خود را خلا
بر مزارش روضهٔ تعمیر کرد اندر جهاں ۔۔۔ کز ریاض دهر مثلش نیست در زیر سما

سیاحان جهان و مساحان دوران که ربع مسکون را سیاحت و ممالک گوناگوں را مساحت نموده اند و چشم عبرت بر نیرنگی و عجائبات زمان کشوده اند روضه بدیں شان و شوکت و مقبرهٔ بدیں رفعت و عظمت ندیده اند۔

در شهر آگره برلب آب جمن ایں عمارت پرچمن مثل عروس دلکش و نازنین دلربا استاده و از جمال پر جلال خود ناظرین را سبق عبرت داده از تغیرات لیل و نهار و تبدلات روزگار آگاه ساخته ایں عمارت که شاهد عدل و وفائے شاهجهان است هم گواه ناطق بر بیوفائی زمان است و بزبان حال دست برسر داشته قصهٔ بیوفائی زمان و داستان جور و بے اعتنائی آسمان میگوید و مینارش که با گنبد فلک و دار سرگوشی هائے می نماید بلفظ ہائے ؎

یا بگوشش شکوه هائے بیوفائی میکنی ۔۔۔ و ز ندیمان کهن یاد جدائی می کنی

داستان بیوفائی دوران و جدائی یاران بیان می کند۔

می گویند تعداد معماران که روزانه بکار عمارت می پرداختند بست هزار بود ایشاں تا بست سال بکار عمارت مصروف مانده آنرا به اختتام رسانیدند۔

ناظرین از دروازهٔ عالیشان فلک نشان داخل شده به باغ وسیع و چمن فسیح که مشون از

درختان بوقلمون و اشجار گوناگون است می رسند. در صحن چمن فواره ہائے آب صافی لولوی لالا بر مخمل گیاہ سبزہ ریختہ۔ آب مقطر بر خشت و حجر بمیان اشجار و سبزہ زار مثل مار پیچان و دوان و بر گیاہ سبز مثل سیماب ریزان و تپان بر چبوترہ وسیع عمارت رونقہ قائم است کہ دیوار ہائے سنگین بہ نقوش رنگین آراستہ اندرونش از حروف جلی و خفی پیراستہ بہ نقوش گوناگوں نمونہ باغ و گلزار بر در و دیوار عیاں۔ در زیر گنبد آسمان شان روضہ جنت نشان ملکہ ممتاز محل و شاہنشاہ شاہ جہان مثل مہر و ماہ خفتہ و در زیر زمین از نظر مردم ظاہر بین نہفتہ۔ نظر از نظارہ ایں باغ رنگین طراوت و زبان از اثمار شیریں ایں گلشن حلاوت می یابد۔ پیشروئے ایں عمارت حوضی است مثل حوض کوثر با شوکت و فر و نہر یست مثل سلسبیل جلوہ گر۔ گنبد طلائی یا گنبد مینائی دعوئے ہمسری و برابری می نماید و مینار بلندش (سر بہ آسمان می ساید) و رعنائی و زیبائی اش دلہائے مردم از دست می رباید۔ زر کثیر و مبلغات خطیر کہ صرف ایں تعمیر شدہ اندازہ آں از حد وہم و قیاس بیرون از حیطۂ شمار و احصار افزون است ایں یکے از ہفت عجائبات روزگار و نادرات گردش لیل و نہار است۔

سیاحان از ممالک و در دست راہ ہائے دشوار گزار صحرا و دشت طے نمودہ ایں جا می آیند و چشم نظارہ بر آں کشودہ نیرنگی زمان و فائے شاہجہان و بیوفائی دوران را مشاہدہ می نمایند۔ در شب ماہتاب سیر آں گلشن شاداب لطف عجیب و کیفیت غریب دارد و چوں بر گنبد و مینار آں از گنبد دوار آسمان نور ماہتاب پر تو خود می اندازد۔ ہمہ روضہ کہ در تعمیرش سنگ مرمر بکار بردہ اند نور علیٰ نور میگردد۔ از در و دیوار نقوش فاعتبروا یا اولی الابصار نمایاں و صدائے کل من علیہا فان و یبقیٰ وجہ ربک ذوالجلال والاکرام بر پردہ گوش صدمہ زمان و بیوفائی جہان و غداری دوران از ہر سو عیان۔

۲۷

نور جہان

ملکۂ بود مشہور روزگار و حاکمہ بود با ہیبت و وقار کہ شاہان جہان و فرمانروایان دوران

حسب و نسب

معترف سطوت و شوکت آن اکابر روزگار و عظمائے بردیار معتقد قدرت پروردگار بدر بارهٔ عروج و اقبال آن نمونہ قدرت کردگار، عدیم السہیم در جہانگیری جہانبانی و بے عدیل در کشور کشائی و جہان ستانی حسب و نسب و ولادت کسانیکہ پے بہ حقیقت بردہ و طریق تحقیق سپردہ میگویند۔ کہ میرزا غیاث نامی شخصے از شرفائے ایران و مردے از عظمائے خاندان والاشان بود آبا و اجداد او امرائے نامدار و اکابر عالی وقار بودند۔ لیکن از گردش روزگار ناہنجار و نامساعدت فلک دوار محتاج نان شبینہ شد و از دست عسرت و افلاس و تنگدستی و یاس الغیاث گویان نالان و

ترک وطن نمودن میرزا غیاث

گریان وطن مالوف را خیرباد گفتہ راہ ہندوستان کہ دران اوان برائے فلک زدگان دارالامان بود گرفت۔ زیراکہ از گردش لیل و نہار و تقلبات روزگار کارش بجان و کارد بہ استخوان رسیدہ بود و دران اوقات برائے مبتلایان آفات و بلیات و ہدف سہام مصائب و تکلیفات ملجا و ماوائے جز این نبود ؎

ہر کہ کارش تنگ شد از دست جور آسمان
شد برائے فارغ البالی سوئے ہندوستان

ولادت نور جہان

دران سفر کہ نمونہ سقر او زنش ہم ہمراہ داشت چون آن آوارہ دشت ادبار و آزردہ روزگار بنواحی قندھار رسید۔ دختر بلند اختر بخانہ او متولد شد۔ دران حالت نحوست و یاس و مصیبت و افلاس ہمگنان آن مولود را کہ در سعادت و نجابت و رشادت و شہامت نظیری نداشت منحوس پنداشتند زیراکہ آنچہ در پس پردہ تقدیر بود ازان بیخبر و از تقدیر آسمانی بے اثر ادہ ندونمی دانستند کہ این مولود مسعود روزی نام خود در ہفت اقلیم عالم چنان روشن خواہد نمود کہ ازان چشم جہان خیرہ و جہان در چشم دشمنان تیرہ خواہد بود۔ و فرقش از تاج سروری و دیہیم افسری زینت یافتہ پایہ عتبارش و درجہ اقتدارش بفرقدان خواہد رسید۔ پدر و مادرش استطاعت پرورش او نداشتند۔ چار و ناچار آن ستم دیدگان روزگار عزم مصمم نمودند کہ آن جگر گوشہ را بگوشہ نہادہ راہ سفر گیرند بالآخرہ گریان و نالان بصد آہ و فغان آن جگر پارہ را بر زمین نہادہ سیماب وار مضطرب و بے قرار روئے بہندوستان نہادند و بر این شعر عمل نمودند ؎

انتقال پرورش

فرزند بندہ ایست خدا را تو غم مخور
تو کیستی کہ بہ از خدا بندہ پروری

از حسن اتفاق و مساعدت آفاق امیری نامور و تاجری مقتدر کہ امیر آن قافلہ بود از حالات

ستمدیدگان خبر داشت آنجا رسیده آں مولود مسعود را بوعده اجرت برائے پرورش حوالۂ مادرش نمود۔

میگویند که بذریعہ ہماں امیر محتشم رحم مجسم میرزا غیاث بدربار اکبری رسائی یافته اکبر ازبسکه قدر شناسی شرفا و نجبا را شیوه خود ساخته بود میرزا غیاث را بسبب جوہر قابلیت و رشادت بر عہده جزیله و منصب جلیله ممتاز فرمود۔ آنگاه آں دختر ثریا جاه کیوان پائگاه بسن رشد و بلوغ رسیده در حسن و خوبی گوئے سبقت از خوبرویان جہاں و پری پیکران دوران در ربوده موسوم به مہرالنساء شده از اشعۂ حسن گلوسوز ظلمت و دود از صفحه جہاں زدود۔

مہرالنساء و والده اش ہر دو در حرم سلطانی می آمدند۔ روزے شہزاده سلیم که آفتاب جوانی اش بر نصف النہار شباب رسیده بباغ شاہی آں به نظاره دید و بر حسن و جمالش بہزار جان شیفته و شیدا گردید۔ از واقعه کبوتر آں طائر ہوش و عقلش از آشیانه دماغش پرید چوں ایں خبر وحشت اثر به اکبر رسید آں شہزاده را در خلوت طلبیده مواعظ مشفقانه و نصائح پدرانه بدو گفت و میرزا غیاث را حکم داد تا بی مکث تاخیر انتظام ازدواج آں تصویر تقدیر نماید چنانچه علی قلیخان که در تقدیرش سوء الادبی که بدرباره شوہر شدن فتنه زماں نورجہاں بوقوع آمد کشته شدن مرقوم بود۔ مجرم جرم رقابت شہزاده سلیم شد۔ سلیم که شب و روز بیاد مہرالنساء مثل ماہی بے آب مضطرب و بیقرار و مثل سیماب در فراقش مبتلائے اضطرار بود۔ چوں بر تخت سلطنت متمکن شده بحاکم بنگاله نوشت که اگر شیر افگن خان خواہاں سلامتی جان است۔ نورجہاں را به شبستان ما رسانیده از ظلمت فراق ما را مخلصی دہد۔ الا غیرت و حمیت شیرانه و جرأت و لاوری دلیرانه ایں داغ بیحیائی را بر دامن عزت خود نه پسندید۔ آخر نوبت بجنگ رسید و دراں جنگ آں شیر زور جنگ نموده شربت اجل نوشید الا دست از کارزار نکشید۔

آخر از گردش لیل و نہار نورجہاں که باعث قتل آں محسود آسماں (علی قلیخان) بود به شبستان شاہی داخل شده مصداق ایں شعر گشت ؎

وفاداری مجو از بلبلاں چشم — که ہر دم برگل دیگر سرایند

اگرچه بنا به مجبور از رسم روزگار از جہانگیر چندی بیزار ماند۔ الا آخر کار قاتل شوہرش را که

رسائی میرزا غیاث بدربار جلال الدین اکبر

عاشق شدن شہزاده سلیم بر مہرالنساء

انتظام ازدواج مہرالنساء با علی قلیخان

قتل علی قلیخان

داخل شدن مہرالنساء (نورجہاں) در حرم سلطان نورالدین جہانگیر

اثر نیک صحبت نورجهان بر طبیعت نورالدین جهانگیر

مقتول خنجر نگاهش بود به اختلاط و مروت بیا سود و جواهر محبت را بر رشته نکاح بر آمود۔ یعنی در ۱۶۱۱ء ملکه هندوستان شده به پهلوئے جهانگیر نشست و بر سکه مضروب شد۔ ؎

نور جهاں گشت بفضل اِلٰه ۔۔۔ همدم و همراز جهانگیر شاه

از نور عدل و انصاف ظلمت جور و اعتساف از صفحهٔ جهاں زدود۔

جهانگیر هم بر عقل و درائیت و فهم و فراست او اعتبار نموده کارهائے سلطنت بدو مفوض فرمود۔ والدش بر عهده جلیله وزارت رسید و برادرش (آصف خان) که سلیمان شوکت و سکندر حشمت بود هم بر منصب اعلیٰ ترین مناصب ممتاز شد۔

آورده اند که نورجهان در طبیعت جهانگیر اثرے تمام پیدا کرد۔ چنانچه به برکت آں در شراب نوشی کمی واقع شد و دیگر عادات رویه اش هم رو به اصلاح نهاد۔ جهانگیر میگفت ما سلطنت بدست ملکه بیک سیخ کباب و دو جام شراب بفروختیم۔ مستغیثان بخدمت نورجهان رسیده استغاثه نمایند۔ و از کتب معتبره تواریخ معتبره ثابت میگردد۔ که نورجهان بفریاد و غیاث مظلوماں رسید۔

وفات نورالدین جهانگیر

وائے بر گردشِ گردونِ ناهنجار و النعیاذ از دست تقلبات روزگار که وفات شوهرش جهاں را در چشم نورجهاں تیره و بے نور کرد۔ مقبره بر مرقد شوهرش تعمیر کنانید که در باغ شاهدره (لاهور) شان جهانگیری و زیب شاه جهانی می نماید۔ چندی بعد وفات شوهرش از جهاں گذراں رخت رحلت به ملک جاوداں بربست و بجانب مغرب روضهٔ جهانگیر آں بازیچه تقدیر پیوند زمین گشت۔ ؎

بر مزارش نوشته اند ایں بیت ۔۔۔ بهر [illegible] نیل و نهار

تا بدانند اینکه نورجهاں ۔۔۔ خفته در زیر خاک تیره و تار

(بیت) بر مزارِ ما غریباں نی چراغی نی گلے ۔۔۔ نی پرِ پروانه سوزد نے صدائے بلبلے

از طریق تطویل احتراز نموده اختتام مضمون برایں رباعی می نمایم ؎

نے جهانگیر است و نے نورجهاں ۔۔۔ داغ حسرت هست بر داماں شاں

هست یک [illegible] ۔۔۔ عبرت موز ست بس ایں داستاں

۲۸ع یورش نادری بر ہند

یورش نادری باد صرصر بود برائے کشتن چراغ شبستان سلطنت چغتائیہ یا گردوں بران بود برائے بریدن بیخ شوکت مملکت مغلیہ۔ دریں شک نیست کہ بعد از انقراض زمان محی الدین اورنگ زیب طوائف الملوکی در مملکت راہ یافت و بہ سبب حملات مرہتہ و اختلاف بین این و آں سلطنت را استحکام و قوام و اہل مملکت را اطمینان و آرام حاصل نبود۔ بہ سبب خانہ جنگی ہا شیرازہ سلطنت واشدہ اوراق کتاب مملکت پریشان و از دیدن شعبدہ بازی فلک دوار و حیلہ سازی چرخ مکار عقل ہر دیار حیران۔

کیفیت سلطنت محمد شاہ۔ بعد از انقضائے زمان سلطنت شہنشاہ محی الدین کہ زیب بخش اورنگ خلافت و زینت دہ دیہیم نیابت بود سلاطین مختلفہ سریر آرائے سلطنت ہندوستان شدند و رعایا و برایا بہ سبب سوء تدبیر بادشاہ و وزیر شاکی و نالاں ہر فرد بشر از دست ظلم مصروف آہ و فغان بود۔ تا اینکہ نوبت بہ محمد شاہ غازی رسید۔ آں بادشاہے بود نحیف الرائے و تن آسان و شہنشاہے بود خفیف الحرکات و نادان مصنف نادر نامہ میگوید کہ گاہے دستش بے جام و کنارش بے دلارام نبودے۔ ایں شعر را وردِ زباں کو حظائظ ترجمان نمودی ؎

نوروز و نو بہار و می دلربا خوش است
بابر بعیش کوش کہ عالم دوبارہ نیست

انعقاد مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط داستان ہائے جشن جمشیدی محو از دفتر قلوب خلائق شدہ عیش پرستی و خمر نوشی جہانگیر ہم بر طاق نسیان گذاشتند آں عیاش یگانہ ... از اطوار زنانہ و متنفر از صحبت مرد فرزانہ و از عقل و ... بیگانہ می ... گفت ؎

شب صحبت غنیمت دان و داد خوش دلے بستان
... گردوں ... نہار آرد

کیفیت سلطنت مغلیہ بعد زمان اورنگ زیب

کیفیت سلطنت محمد شاہ غازی و انتظام ... وارث ... شاہ ...

درزبانش بود ؎

آرام و لطف و خوشدلی و انبساط و عیش   ایں رکن پنجگانہ شدہ در نمازِ ما

واز انصرام کار سلطنت روگرداں شدہ عنان مملکت بدست دیگران نہادہ وآں متصدیان سلطنت و منتظمان مملکت باہم منازعت و مخالفت داشتندے وبدیں سبب در انتظام سلطنت اختلال بلال بکلی راہ نیافت چوں حال بدیں منوال بود جملہ آوران جہان و ترکتازان زمان دندان طمع بر سلطنت ہندوستان تیز کردہ مترصد فرصت و موقعہ بودند کہ یکی ازاں جملہ از سلطنت ایران برخاستہ و چوں برق و رعد تاختہ و برتافتہ عنان بسوئے ہندوستان کشید کیفیتش بدیں تفصیل است۔

حسب و نسب نادرشاہ و کیفیت ترقی و اقتدار آں سبب حملۂ نادر شاہ

نادرشاہ۔ او از قبیلۂ افشار و پسر شخصے ناشناختہ ابنائے روزگار بود۔ الّا بسبب طالع کامگار و مساعدت روزگار دبعد شہامت و جلالت و شجاعت و رشادت سردار قبیلۂ خود شدہ در اخراج افاغنہ از ایران کمر ہمت و استقلال بربست فراریان آں دیار داخل مملکت ہندوستان شدہ۔ آنجا پناہ و قرار می گرفتند۔ لہٰذا نادرشاہ بنا بر قواعد وضو بط اتحادی مابین مملکتین ایران و ہندوستان ایلچی بہندوستان فرستادہ التجا نمود کہ باغیان را در آں بار عیا پناہ ندہند باوجود تاکید بادشاہ ہندوستان ہیچ پرواہ و اعتنا ننمود بل ایلچی کشتہ شد میگویند کہ چوں قاصدے نامہ بر نامۂ مشتمل بر استدعائے اخراج افاغنہ آورد محمد شاہ غازی مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط گرم ساختہ بود۔ نامہ بر جام شراب تر کردہ گفت۔ ؎

ایں دفتر بے معنی غرق مئے ناب اولٰے

الغرض ازیں معاملہ نائرہ غضب نادرشاہ مشتعل شدہ عنان بسوئے ہندوستان کشید و کابل و قندھار و نواحی آں دیار را ابنصرف در آوردہ داخل ہندوستان شد۔

اخبار ورود نادر بر ساحل و بنادر بدربار محمد شاہ بہادر می رسید لاما و نمودہ میگفت ہنوز دہلی دور است تا آنکہ نادرشاہ بعد از عبور آب سندھ و داخل پنجاب شد آنگاہ چشم از خواب غفلت برکشود۔

در صحرائے کرنال کہ قصبہ ایست در جانب شرق دریائے جمن در ۱۷۳۹ء تلاقی فریقین

شکست خوردن محمد شاہ از دست نادر شاہ

شد بعد از جنگ و جدال و قتل و قتال شدید و محاصرہ مدید محمد شاہ شکست خوردہ استدعائے صلح نمود بہر دو شہنشاہ فلک اشتباہ آسمان کلاہ و مواثیق دوستانہ و عہود برادرانہ داخل بلدۂ دہلی شدند۔ و محافل سرور و انبساط تا چند روز گرم ساختند۔

آخر شعبدہ بازی چرخ مکار و کجروی فلک ناہموار و گردش گردون ناہنجار و تقلبات روزگار رنگ دیگر برآورد و بر انگیخت، یعنی خبر قتل نادر شاہ در افواہ انداختند و قزلباشان نادری را کہ در گشت می نمودند۔ بفحوائے "اقتلوہم حیث وجدتموہم" عمل نمودہ آنرا کہ یافتند عرصۂ تیغ بیدریغ ساختند۔ چوں ایں اخبار وحشت آثار بمسامع شہریار رسید او نیک از بد ندید و خون حمیت در عروق غیرت دوید و در مسجد روشن الدولہ کہ در وسط شہر بود تیغ از میان کشید و نعرۂ برکشید کہ بزن ہمیں کہ گفت لشکر جرار در محلات و کوچہ ہا با تیغ ہائے آبدار و خنجر ہائے برّاں انتشار یافتہ در عرصۂ قلیل مردمانِ کثیر از برنا و پیر امیر و فقیر را لقمۂ نہنگ شمشیر ساختند میگویند کہ دراں روز در کوچہ و بازار آں شہر محسود روزگار جوہائے خوں ناب بسرعت و شتاب رواں با ابدان و اجسام بے رُوح و رواں می نمود۔ و در زبانِ ہندیاں بود ؎

قتل عام دہلیاں

شامتِ اعمالِ ما صُورتِ نادر گرفت

آخر وزیرے از وزرائے دربار از روئے اضطرار عمامہ در گردن انداختہ چوں مجرمان بدرگاہ فلک اشتباہ نادر حاضر شد و گفت ؎

کسے نماند کہ اکنوں بہ تیغ ناز کشی ۔۔۔ مگر کہ زندہ کنی خلق را و باز کشی

آخر از استماعِ ایں شعر دلگداز نادر شاہ از راہِ ترحم بہ بہادرانِ جانباز حکم داد تا از کشتار باز آیند و تیغ خون آشام را در نیام آرند۔ گویند فی الفور تعمیل ایں حکم کردہ شد آخر کار در جلوت و خلوت تاچند ذربا محمد شاہ نصائح مشفقانہ و مواعظ دوستانہ نمودہ عازم ایران شد و تاج سلطنت ہندوستان بدو بخشیدہ جان بخشی ہا نمود۔

نادر دولت و ثروت و مال و حشمت و جواہر آبدار و دُرِ شاہوار و لآلی آبدار و گوہر ہائے [illegible] بیشمار کہ سلاطین چغتہ از ہفت پشت ذخیرہ نہادہ بودند فراہم نمود و بمعہ تخت طاؤس بصولت کیکاؤس رواں بہ ایران شد۔

سلطنت چغتائیہ در زمان نادر شاہ ایران پامال و تباہ شد

چراغِ سلطنتِ چغتائیہ ازیں ہوائے عاصف چناں گل شد کہ دیگر امید افروختن آں نماند ازیں جنگ و فساد شہر دہلی تباہ و برباد شد۔ فرش ہائے شہر دہلی تاکنوں از سرخی آں خون رنگین و داستانِ غم دل نشین جملہ کہین و مہین است۔ ساکنین آں شہر مورد قہر تا عرصۂ دراز مزہ خواب شیریں نہ چشیدند و روئے شاہد خواب تا مدت مدید بخواب ہم ندیدند ؎

تباہی دہلی

یا الٰہی شہر دہلی را ہزاراں سال و ماہ — در پناہِ شاہِ عادل دار محفوظ از بلا

فاعتبروا یا اولی الابصار۔

۲۹۔ فارس و شیراز

در جنوب مغرب ایران برکنار خلیج فارس خطہ ایست فسیح کہ اہل عرب آنرا موسوم بہ فارس می کنند در زمان قدیم جملہ ایران را پارس می گفتند الاّ دریں آوان ایں حصۂ خاص پارس نامیدہ شود۔ دریں ولایت بعض مناظر قدرت و مظاہر فطرت بہ آں خوبی و دلچسپی است کہ اگر آنرا نمونۂ عجائبات عالم گوئیم رواست و اگر لب لباب نادرات روزگار شماریم بجاست نصف حصۂ ملک کوہستانی و دیگر نصف آں میدانی است۔ ہمیں سبب است کہ آب و ہوائے آں مختلف است گرمی و سردی بہ حد افراط و تفریط رسیدہ است۔ اکثر صحاری آں سرسبز و شاداب و در ہر سرزمین انہار و آبشار و ہر قطعہ اش مملو از اشجار ثمردار و یاسمن و گلاب است۔

مناظر فطرت

صحرائے شاہ پور کہ بہ نواح شیراز واقع است قطعۂ وسیع دارد کہ آں را شعب بوان میگویند نزد اہل عرب چار تفرج گاہ است کہ در خوبی فضا و نظارہ ہائے دل کشا و مناظر روح افزا نظیر خود ندارد۔ صغد سمرقند۔ غوطۂ دمشق۔ نہر ابلہ۔ شعب بوان۔

اتابک ابو بکر بن سعد زنگی کہ در عہد حکومتش شیخ گلستان تصنیف کردہ است ہمیشہ فخریہ میگفت کہ در ملک ما قلعہ سفید و نزہت گاہ شعب بوان ہم در حالت خوف و ہم در حالت اطمینان برائے سلاطین ایران از بس لابدو ناگزیر است۔ اکثر شعرائے عرب در تعریف آں قصائد غرا نوشتہ۔ منجملہ آں شاعری قصیدہ بفرمائش عضد الدولہ بسلک تحریر آورد

عظمت عمارات

وگفت ؎

اذا اشرف المحزون من راس تلعه   علی شعب بوان استراح من الکرب

چشمه ہائے آب گرم و معدنیات ہر قسم در فارس یافته شود۔ آثار قدیمه و صنادید عظیمه فارس از عجائبات دنیا محسوب میگردد۔ چنانچه عرفی شیرازی بدرباره آثار قدیمه میگوید ؎

از نقش و نگار در و دیوار شکسته   آثار پدیداست صنادید عجم را

علاوه آثار قدیمه بعض خصوصیات آنچناں است که از مشاہده آں در قوائے انسان شگفتگی و بالیدگی پیدا می شود۔ ازہمیں است که اکثر بلاد فارس مردم خیز گفته شده علما و فضلا و ادبا و شعرا بکثرت بوده اند تصنیفات آنہا تاکنوں رنگ بقا دارد۔

شیراز

منجمله آں بلاد بلده شیراز که از صدہا سال دار السلطنت ایران بوده است۔ لقب دار العلوم یافته۔ اگرچه علم و فضل شیراز به سبب انقلاب زماں و گردش دوراں و تنزل سلطنت اسلامیاں اکنوں بحالت زوال است لیکن حالت انساں موجوده آں شاہد است که ایشاں تاکنوں سرشار نشه بزرگی و برتری اند۔

خصائل اہل شہر شیراز

یکے از تذکره نویساں نوشته که خورد و بزرگ و پیر و برنائے شیراز شیدائے مجالس و فریفته محافل اند۔ در قہوه خانه ہائے و نزہت گاه ہائے اجتماع و قیام دارند۔ ایشاں متصف به صفت قناعت اند ہمیں سبب است که در اکتساب معاش بقدر ضرورت سعی می نمایند و بر اندکے که به سہولت و آسانی میسر گردد بسند می کنند۔

شہر شیراز بزمانه اسلام بنیاد نہاده شد۔ محمد بن قاسم که نخستین از اہل اسلام بر ہندوستان لشکرکشی نموده بانی شیراز بوده است این شہر در آخری صدی اول بر قطعه زمین که از بس سرسبز و شاداب است آباد شده است۔ در تقویم البلدان مسطور است که مکانات و بازارہائے شیراز از بسیار وسیع و پر رونق است در ہر خانه نہرہا جاری است خانه نیست که باغی نداشته باشد۔ در عہد عضد الدوله آبادی این شہر ازدیاد و ترقی گرفت آنچناں که در شہر گنجائش اہل لشکر نماند پس خارج شہر عمارتی جدید ساخته شد که نامش سوق الامیر نہادند۔ و پسرش صمصام الدوله گرد آں عمارت فصیل تیار کرد۔

آب و ہوا

آب و ہوائے شیراز از بس دلنواز معتدل و خوشگوار است۔ شیخ سعدی و خواجه حافظ

واکثر شعرائے سلف اشعار و قصاید نوشته اند که ازاں جمله خواجه حافظ گفته ؎

بده ساقی مئے باقی که در جنت نخواهی یافت ... کنار آب رکنا باد و گلگشت مصلی را

شیخ علی حزین در قرن دواز دهم میلادگی بوقتیکه رونق شیراز کلیتهٔ مفقود شده بود آنرا دیده است او در سوانح خویش ثبت می نماید که آب و هوائے شیراز به دماغ مناسبت تمام دارد۔ هر چند که مطالعه کتب و غور و خوض در مضامین علمیه و مسایل حکمیه کرده شود طبیعت را ملال و کلال نباشد۔

و ایں امر از مسلمات است که محل وقوع و خوبی آب و هوا و وسعت فضا و لطافت باغات و خوش اسلوبی عمارات بر قوائے و خیالات باشندگان اثر عجیب دارد۔ از همیں است که اکثر مشایخ و علمائے شیراز و شعرا و فضلائے ایں خطهٔ دلنواز پاکیزه طبع لطیف و ظریف بوده اند شیخ در دیباچه بوستان ساکنان شیراز را بر همه باشندگان مختلف الممالک که در اثنائے سیر و سیاحت با ایشاں ملاقی شده ترجیح داده است چنانچه می گوید ؎

چو پاکان شیراز خاکی نهاد ... ندیدم که رحمت براں خاک باد

از کثرت تعداد علما و مشایخ و شعرا و مصنفین و مؤرخین که از ابتدا تا ایں دم در شیراز بوده اند و حالات شاں در تذکرات مسلمانان هر جا مذکور است اندازه تواں کرد که خاک ایں شهر علم و هنر چه قدر مناسبت دارد و از شهرت و قبولیت کلام شیخ ایں امر بپایه ثبوت میرسد که با وجود شیخ باعث فخر بود هم برائے شیراز و هم برائے جمله ساکنین ایں خطهٔ دلنواز۔

۳۰۔ نظارهٔ گلزار در فصل بهار

کسانیکه نظر بر مناظر قدرت و مظاهر فطرت انداخته اند ایشاں سطح زمین را صحیفهٔ فطرت و کتاب دقیق قدرت انگاشته اند۔ از همیں است که به مطالعهٔ کتاب قدرت که مصنف آں حکیم علی الاطلاق است نزد شاں قابل غور و خوض باشد۔

فصل بهار نزد مرد هوشیار چه و که دفتر یا ...ئے مختلف کرد گار است۔ اہل دل

واصحاب دل آنرا بہاں نظرمی بیند کہ باید وشاید۔ دریں موسم عجائب قدرت است واگر گزر کسے بہ چمنستان شود نظارۂ بنظر آید کہ کیفیت آں بروں از حد تحریر وفزوں از حیز تحریر باشد۔ نہ فقط گلہائے دلفریب بل برگ و گیاہ چمنستان شانِ دلفریبی میدارد بمصداق

برگ درختانِ سبز در نظر ہشیار ہر ورق دفتریست معرفت کردگار

رنگ گل باصرہ و بوئے او شامہ را فریفتہ می کند۔ نغمہ طرازی طیور قوت سامعہ را شیفتہ می نماید۔ بر دل و دماغ آں عالم نشاط وانبساط طاری نماید کہ بیانش داخل ناممکنات است گہے سادگی گل و گہے شوخی گل گہے بوئے مشام نواز گہے صورت دلفریب و حسن طراز مظہر کمال قدرت وجمال فطرت بودہ ناظر را معترف قدرت کاملہ و معتقد حکمت بالغہ حکیم خبیر و خدائے قدیر می نماید۔ اگر بنظر تعمق دیدہ شود معلوم گردد کہ برائے دیدن جلوہ خاص فطرت چندی بہتر از گل وافضل از گل نباشد حسن انسانی ہم دریں شک کہ اعلیٰ نمونہ صنعت باری تعالیٰ است لیکن برائے دیدن آں نگاہی درکار است کہ ازاں انسان کلیتہً محروم است۔

در فصل بہار باغ وراغ ودشت وکوہسار وگلشن و گلزار ہمہ نمونۂ صنعت کردگار است فصل ربیع ہمہ نباتات و بقولات را جامۂ سرخ وخلعت بہار پوشانیدہ بر مسند عزت نشانیدہ است۔ نغمہ سنجی بلبل بر شاخ گل اثر عجیب و لطف غریب دارد کہ در اوصاف آں صفحات دواوین شعرائے ہر ملک دیدہ رود اوراق بیاض سخنوران عرصہ روزگار رنگین است شعرائے فارس چوں عندلیب را بر شاخ گل نشستہ و با نغمہ ہائے بوقلموں وسرود ہائے گوناگوں ترانہ سنج دیدہ آنرا موسوم بہ ہزار داستان نمودند۔

قبل از رسیدن بہار در گلزار و مشاہدہ مرد ہوشیاری آید کہ فصل بہ بیدردی وبیرحمی برگ اشجار می ریزد۔ ازیں نظارۂ اندوہگیں قلوب مردم ژرف بیں بدرجۂ غایت متاثر میگردد۔ و تصویر حدوث جہاں در چشم میگردد۔ چنانکہ عرفی شیرازی میگوید۔

اے لطیع باغ کوہا از بہر پاں حدوث طرح رنگ آمیزی از فصل خزاں اندوختہ

درختان سرسبز و شاداب و بوتہ ہائے یاسمن و گلاب خشک و بے برگ شدہ ماند

اثر بہار بر انسان

اِلّا اگر دریں معاملہ فطرت و مسئلہ قدرت غور نمودہ آید ایں برگ ریزی بمنزلۂ غسل حمام باشد کہ کارکنانِ بہار و عاملانِ کردگار قبل پوشانیدنِ خلعت سبز بہ اشجار رسیدہ ہند۔ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

مژدگانی کہ گل از غنچہ بروں می آید   صد ہزار آقچہ ریزند عروسانِ بہار

خوشبوئے گلہا دماغ را معطر و دل را متاثر می سازد۔ از ہوا شاخہائے گل مستانہ می جنبد۔ در ساحت باغ فرش مخمل گستردہ و اشجار از موزونی گل باشل عروس رعنا بصد ناز و ادا دلہائے مردم بُردہ۔ روئے گل بہ سبب نقش و نگار مثل چہرۂ یار ؎

نگار خانۂ کشمیریاں بوقت بہار   بباغ کردہ ہمہ نقش خویشتن تسلیم

از نغمہ سنجی طائرانِ بلند پرواز و ترانہ سازی پرندگانِ شیریں نواز محسوس می شود کہ ایشاں ہم از اثر فصل بہار متاثر شدہ اند۔ نہ فقط در وحوش و طیور حالت لطف و سرور پیدا می شود بل در حضرت انسان ہم کہ خود مظہر فطرت الٰہی منظر قدرت نامتناہی است جوش تمام یافتہ می شود۔ اثر جلوہ ہائے بہار بر دل دادگانِ یار خارج از طاقت خامہ حقائق نگار است از بوئے گل یاد محبوب گل رو و تصویر یار من بود دل را بدرجہ غایت متاثر می سازد چنانکہ امیر خسرو می فرماید۔ ؎

باغ در ایام بہاراں خوش است   موسم گل با رُخِ یاراں خوش است

کسانیکہ دل بدست یار طرحدار و معشوق زرنگار و محبوب دل آزار و نگار رشکِ بہار دادہ بے دل شدند۔ ودر وارفتگی و جنون بوقلموں و سوداہائے گوناگوں بے نظیر و بے بدل گشتند در حالتِ مایوسی ورد ایں اشعار می نمایند ؎

موسم گل در رسید و نیست با من یار من   من بہاراں را چہ سازم گشت برہم کار من
از نگارش ہائے بستان و نقوش گلستاں   داغ حسرت را بہ بیں در سینۂ افگار من
اے بہار ایں گلفشانی آتشے در دل زند   چوں نیاید با من اندر باغ گل رخسار من
از فلک ما را امید مہربانی چوں شود   مہرباں بر من نگشتہ چو دل دلدار من
از فراقِ یار جانی گلشنم گلخن شدہ   ہر رگِ گل خار باشد در فراقِ یار من

اثر بہار در دل ارباب دل — کیفیت انسانی در موسم بہار

میاں محمد سالک طریق سلوک مصنف سیف الملوک میفرماید ترجمہ اشعار پنجابی ؎

باغ و بہار و گلشن و گلزار و بوستان | بے یار یک نمونۂ دوزخ بود مرا
دیدار یار رشک گلستاں اگر بود | صد شکر با ہزار مسرت شود مرا

کشمیری بچہ را دیدم کہ در محفل سرود بہ نغمہ سرائی دلربائی میکرد و میگفت ؎

گل و گلشن و گلستاں را چہ سازم | چو یارم نباشد ہمہ را بسوزم
نگاہم بگل چوں بیفتد بگلشن | دلم را بہ خار غم و رنج دوزم

و گاہ بہ تبدیل قافیہ می سرود ؎

بہار گلستاں بے دید دل را | بود خار دل دوز بر قلب مضطر
اگر دل ربا بر ما نباشد | بود کار من در جہاں خوار و ابتر
اگر رشک گلشن بما در نیاید | مرا رنج افزا شود رقص دختر

از عارضِ گل و رخسارۂ مل عیان است کہ مشاطۂ بہار غازۂ خوشنما بچہرہ دلربا ما بعدہٗ از آب و تاب و شادابی گل گلاب سرخ گردد۔ کہ ماء الحیات برائے دلدادگان خواہشات دارد۔ الغرض ہر سو کہ نگاہ کنیم قدرت باری عز اسمہٗ عیان می گردد۔ ؎

فصلِ گل و موسم بہار است | گلزار برنگ و بوئے یار است

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

بامداداں کہ تفاوت نکند لیل و نہار | خوش بود دامن صحرا و تماشائی بہار
صوفی از صومعہ گو خیمہ بزن در گلزار | وقت آں نیست کہ در خانہ نشینی بیکار

حرص و خواہشِ ترقی

ایں ہر دو لفظ اگرچہ نزدِ مردِ ظاہر بیں قریب المفہوم است لیکن اگر بہ نظر معان دیدہ شود معلوم گردد کہ بین ہر دو فرق بسیار و تفاوت بیشمار است۔ ترقی۔ ضد قناعت است و خواہش ترقی ضد سستی و کاہلی درمیان ہر دو امتیاز

داشتن ضروری است۔ در مذمت حرص شعرائے شیریں مقال و علمائے زمانۂ ماضی و حال مبالغہ ہائے بے شمار نمودہ وگفتہ و در حقیقت گوہر راستی سُفتہ ؎

طمع راسہ حرف است وہر سہ تہی
ازاں نیست مر طامعاں را بہی

بیدل می گوید۔ ؎

حرص قانع نیست بیدل ورنہ اسباب معاش
آنچہ ما درکار داریم اکثرش درکار نیست

حریص طامع مثل سگے است کہ استخواں در دہاں باشد و در آب عکس خود دیدہ تصور کند کہ سگ دیگر دہاں پُر از استخوان دارد۔ وخواہد کہ استخوان ازاں غصب نماید چوں آتشِ حرص وغضب در جوش آید و دہن کشاید و دست از استخواں ہم بشوید مولانا روم در مثنوی میفرماید۔ ؎

کیسۂ چشم حریصاں پُر نہ شد
تا صدف قانع نہ شد پُر در نشد

بدر بارہ الحریص محروم حکایات بسیار و روایات بے شمار در کتب و اسفار مندرج است کہ حاجتِ تکرار ندارد۔ ازاں جملہ روایات ایں امر بپایہ اثبات می رسد کہ الحریص محروم از ہمیں است کہ گفتہ اند۔ ؎

طمع راسہ حرف است وہر سہ تہی
ازاں نیست مر طامعاں را بہی

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستاں جائیکہ ذکر تاجر حریص مکالمہ او می نماید میفرماید ؎

آں شنیدستی کہ وقتے تاجرے
در بیابانے بیفتاد ز ستور
گفت چشمِ تنگ دنیا دار را
یا قناعت پُر کند یا خاکِ گور

بقدر حوائج ضروریہ در معاش تعلق برائے حصولِ معاش و حصول عزت در چشم اقران و امثال ایشاں بودن بدنیست ایں کلیۃً مختلف از حرص است۔ طریق اعتدال را مرعی دارند ایں خواہش ترقی در امور دنیا و عقبی متضمن بر فوائد جلیلہ و منافع جزیلہ میگردد مثلاً آنکہ در امور معاش سعی بلیغ نماید تا اوقات خودش ہم بر فراغت بسر گردد و دیگراں را ہم کہ مستحق امداد اند از مدد و معاونت خود محروم نگزارد و بنظر عوام عزت یابد زیرا کہ ایں فعل ایشاں

نفع رسانی و بہی خواہی عوام است۔

متضمن آنکه در تعلیم و تعلم و درس و تدریس اظهار شیفتگی نماید و شغفش درین کار بدرجه کمال میرسد معزز و موقر گردد۔ زیرا که اوقات قیمتی خود را صرف مطالعه کتب علوم و فنون نموده خود را بر فلک هشتم میرساند و لوح دلش متحمل نقوش علمیه و صور حکمیه شده زنگ جهالت از آئینه دلش زدوده شود۔ این خواهش ترقی اش هر چند که زیاده باشد افضل و بهتر شمرده شود۔ (خواہش ترقی)

خواه شغفش در تحصیل علوم دنیوی باشد خواه بجانب علوم الهیات در هر دو حال مستحسن است۔ اگر متقدمین علوم و فنون و صنعت و حرفت خواهش ترقی نمودندے چگونه این چنین فوائد جزیله و منافع جلیله بما رسیدی۔ نام نامی آن فارسان مضمار ترقی بر صفحه زمان به حرف طلا ثبت است۔ کسانیکه در تزکیه نفس ترقی نموده بزمره اولیاء و اصفیا در آمده شهرت عام و بقائے دوام حاصل کردند۔ اگر کسے اوقات عزیز را به گدا وری مال و نکبت گزارد و هم جانب آخرت را فرونگزارد چه به است۔ در تحصیل خیر عواقب امور اهمال و مداهنه ورزیدن خاسر الدنیا و الدین گردیدن است حریص جهان گرد و طامع صحرا النورد بودن دور از طریق خردمندی و بعید از انصاف پسندی باشد اسپ طمع در میدان حرص تاختن و جواهر زواهر عمر عزیز را در اشترائے مطالبات نفسانی باختن عند العقل و الشرع مذموم است۔ حضرت سعدی میفرمائید۔

خبر ده حریص جهان گرد را قناعت تونگر کند مرد را

در حصول باقیات صالحات کوشیدن داخل مستحسنات است۔ برائے ذخیره نهادن مال و زر در بدر شدن و اوقات عزیز را صرف این کار نمودن و از عواقب امور غافل بودن بجز نادان کسے بر خود نه پسندند۔ (ذخیرہ)

از تقریرات مذکوره عیاں میگردد که بقدر مصلحت در امور معاش و معاد ساعی و کوشاں شده ترقی نمودن از بس محمود و مستحسن شمار کرده شود و بر خلاف آن حرص و طمع را شعار خود ساختن و مثل سگ حریص در بدر خوار شدن مذموم و قبیح خیال کرده شود۔

۳۲

نقصاناتِ نفاق

نفاق آں سجیہ نامرضیہ است کہ خصلتے بدتر و عادت ابتر از آں در حیطۂ خیال نمی آید بلائے است عظیم کہ بسبب آں خاندان ہائے قدیم برباد و تباہ می گردد۔ درختے است کہ دراں سوائے خارہائے زہردار و اثمار ناخوشگوار برے حاصل نمی شود۔

روسیاہی و تباہی کہ ازیں حاصل شود ہرگز ہرگز از صفحۂ حال و استقبال زائید نگ۔ ددور زہر ہلاہل ایں موذی آں اثر پر قہر یافتہ شود کہ اگر کسے ازگزند جان برنتواند شد۔ مجموعہ خرابی ہا ست کہ ازاں عزت و آبرو بل دین و ایمان و جان و خانماں تباہ می گردد یکے از صفات رذیلہ است کہ ازیں خالق و مخلوق ہر دو ناراض اند فتنہ ایست کہ ازاں روئے نیکو بدبدن نیاید مرضے ست جانکاہ کہ بیمار ایں مرض گاہے بر بستر آرام و راحت استراحت نکند مفسد دین و ایمان و دشمن ہر مسلمان است۔ چنانکہ خداوند کریم میفرماید۔ ان اللہ لا یحب المفسدین ۔ و ہمچنیں میفرماید۔ لا تفسدوا فی الارض۔ و جائے دیگر ارشاد فرمود۔ ان المنافقین فی الدرک الاسفل من النار و لن تجد لھم نصیراً۔ و جائے دیگر مروی است کہ روزے حضرت جبرائیل علیہ السلام پیش حضرت رسولخدا صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ بود۔ حضرت چناں آوازے بلند کرد کہ دل رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم مرعوب شد۔ حضرت رسالت پناہ ... بدربارہ آں آواز حبیب سوال کردند۔ ملک مقرب عرض نمود کہ قبل از ظہور آدم علیہ السلام سنگِ گراں بدوزخ اندوختہ شدہ بود امروز در تہ آں رسیدہ است ایں آواز ریختن و افتادن آں است۔ حضرت پرسیدند کہ کدام مرداں ہمہ آں دوزخ خواہند شد۔ جبرائیل علیہ السلام گفت ملجا و ماوائے منافقین و دار القرار مفسدین است در اکثر کتب روایات مسطور است کہ چوں مابین ممالک مختلفہ جنگ عظیمہ شروع گردد تکالیف گوناگوں و مصائب بو قلموں در معرض ظہور می آید۔ مثلاً گرانی در نرخ اشیاء و قحط شود۔ کہ بہ سبب آں وقت ہر نوع پیشہ ... دید۔ در کاروبار تجارت نقصان

عاید گردد۔ در ہر پیشہ و حرفہ حرج و مرج نمودار می گردد۔ ہزار ہا مردم عرضۂ تیغ گردند۔ زر و سیم نقصان پذیرد۔ دواب و انعام ہلاک میشوند۔ الغرض موجد ایں جملہ تکالیف نفاق است ؎

کس را وقوف نیست کہ انجامِ کار چیست

علاوہ ازیں نارِ مخالفت ہائے اندرونی کہ بہ سبب استحکام سلطنت مغلوب می ماند بحالت نفاق در نزع مشتعل گردد۔ اعوذ باللہ من ھذا السجیۃ۔ اگر کسے باز وجہ خود از در نفاق باشد بربادی و تباہی خانہ بظہور آید۔ زندگی تلخ گردد۔ عیش و آرام در پردۂ اخفا مستور شود۔ علیٰ ہذا القیاس نفاق باہم نشیناں و ہمسائگان ورزیدن صاحب آنرا بے آرام دارد چنانچہ شیخ علیہ الرحمۃ در گلستان فرمود ؎

زینہار از قرین بد زنہار ۔۔۔ وقنا ربنا عذاب النار

اگر کسے با اقارب و احباب از در نفاق باشد کسے از ایشاں بوقت مصیبت و گرفتاری در رنج و زاری معین و مددگار و ناصر و یار نگردد۔ رشتہ داران بوقت حاجت حمایت نمی کنند نفاق با حکما و اطبا صورت مرگ رامی نماید۔ نفاق با حکام داخل زندان سازد۔ الغرض در ہر حال بجز ندامت و زیان بے پایان و ذلت فراوان فائدہ نمی دہد۔ کسانیکہ ایں عادت مذمومہ را شیوۂ خود می سازند ہمیشہ ذلیل و خوار و بدنام و بیوقار می مانند۔ چنانکہ مانند ش ... در شقاوت و بدحالی یافتہ شود۔ بہ سبب نفاق رنج ہائے فراوان و تکلیف ہائے بے پایان ... آفاق عاید می گردد۔

محمد شمس الدین خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ۔۔۔ ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

... نفس نفیس از عشق حقیقی سرشتہ بود بعد از شیخ شاعرے بود باکمال و صوفئ بود بے مثل ... شعر ... نبات ... کسے اگر چشیدہ باز تلخئ دوراں نہ دیدہ حقا کہ فائق ہمسران و ... سرچشمۂ حیات دائمی در شاخِ نبات وے پوشیدہ است و بقائے

ابدی در سطور دیوان او مسطور است۔ این چنیں مرد معانی را گر بقائے دوام حاصل نشدے۔ دیگرے کہ مستحق خواہد بود۔ او یکے از امیدواران تجلّے حقیقی است بلکہ چنانکہ او گفتہ۔ ؎

این جان عاریت کہ بحافظ سپردہ دوست
روزے رخش بہ بینم و تسلیم میکنم

حقیقی بلبلے بود کہ محتاجِ گل و ل نہ باشد۔ از درگاہ خاص براہ راست فیض جلوہ بُردہ و تمام عمر در رضائے خالق بیچوں بسر کردہ ؎

غافلاں در کار خویش و عاقلاں در کار دوست
عاشقاں از ہر دو فارغ محو در دیدار دوست

بندۂ ہیچمدان از تنہا را کہ سوانح عمری عارفے کامل بنویسم۔ ہر چہ ہست از کتب متداولہ فراہم آوردم و اجمالاً ندر شائقین کردم تا اولاً از خطائیم در گزرند و اصل مطلب حاصل کنند۔ متوہم محمد نام شمس الدین لقب وے چوں حافظ قرآن بود۔ ازیں جہت خود را بہ حافظ متخلص گردانید۔ سرکان کہ نزد شہر نہا و ند از مضافات اصفہان است۔ مولد و مسکن آبا و اجداد وے است۔ غالباً جد حافظ صاحب نقل مکانی کردہ بعدہ تا بکان در شیراز سکونت پذیر شد۔ مولانا شبلی نعمانی در شعر العجم نام پدر وے بہاؤ الدین نوشتہ و مصنف حیات حافظ کمال الدین مندرج کردہ۔ قطع نظر ازیں اختلاف اتفاق است کہ پدر وے در سوداگری مشغول بود۔ مگر ایں ہم اصغا شدہ کہ خاندانش در علم و فضل بہرہ وافر میداشت۔

در حیات حافظ مرقوم است کہ چوں پدر وے ودیعت حیات را بخدا سپرد۔ سہ پسر گذاشت کہ حافظ کوچک ترین ایشاں بود۔ تا مدتے بزرگ پدر گزر اوقات کردند۔ مگر تا بکے ہر دو برادر کلانش بہ جستجوئے معاش مجبور بر تارک الوطنی شدند۔ و بالآخر بہ بادیہ پیمائی رفتند مگر حافظ بوجہ صغر سنی در خانہ مقیم ماند۔ و . . منقول است کہ مادرش از افلاس تنگ آمد حافظ را بخدمت مردے کہ بد خلق بود برائے پرورش و تعلیم و تربیت بسپرد۔ چندے نگذشت کہ خواجہ از پنجہ او رہائی یافتہ رو بہ سفر بود تا سالے بہ مشقت تمام شکم پروری کرد و ہم تحصیل علم نمود۔ میگویند کہ قرآن مجید تمام حفظ کرد۔ و از صحبت بزرگان کہ در شعر گوئی ملکہ داشت فیض سخن میسر آمد۔ و مذکور است کہ سعدی علیہ الرحمۃ حافظ را عمری

بعہد شاعر

سعدی علیہ الرحمۃ حافظ را عمری ... شیخ ... سعدی

بود نغز گو و بذله سنج. شعر گفت و قدر شناس شعرا بود. روزی غزلے می نوشت و هنوز یک مصرعه نوشته بود که بحاجت بیروں رفت. حافظ در غیر حاضریش نه صرف مصرعهٔ دیگر نوشت بلکه غزل را تمام رسانید. چوں واپس آمد دید که غزل تمام است. از حافظ پرسید کہ ایں را که تکمیل داده. حافظ بخود اشارت کرد. پس دعا نمود که اثر غزل تو نقش دوام گیرد. و هر که غزل تو خواند الحق که مجذوب شود. چنانچه ایں خیال تاکنوں زنده است که هر که دیوان حافظ خواند روزے مجذوب شود. راویانِ شیریں زباں و حاکیانِ فصیح البیان روایت نموده اند. که پیشتر غزل ہائے حافظ چنداں مرغوب نه بود. و حافظ اکثر ازیں رنجیده می ماند. روزے بمزار باباے کوہی رفت و گریه و زاری نمود. و از خلوصِ خاص بدرگاه الٰہی استدعا کرد. که یا الٰہی غزل مرا به اعجاز برساں. چنانچه شبے در خواب دید. که مرد بزرگ ورا لقمه می خوراند و میگوید. که برو. بر تو ابواب علم و فضل کشاده شد. بعد از آمدن باباے کوہی خواجه صبح در طبیعت خود اثر غیر معمولی یافت. چنانچه دریں غزل اشاره بآں است ؎

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند	و اندراں ظلمتِ شب آبِ حیاتم دادند

ایں روایت را دیگراں بطریق دیگر نوشته اند. مگر مقصد ہمیں است۔

شمس الدین محمد عبد الله شیرازی که در علم و فضل یکتائے روزگار و زبده علمائے کبار و قدوهٔ شعرائے نامدار بود. صیت فضلش در اکناف و اطراف عالم رفته. خواجه ازو در تفسیر و فقه استفاده نمود. شمس الدین لقب از یمن فیضِ اوست. و منقول است که حافظ در خدمت سید شریف جرجانی زانوئے شاگردی ته کرده منطق و حکمت آموخت. لیکن نزدیک محمد اسلم جے پوری ایں واقعه سراپا غلط است. زیرا که سید شریف از حافظ خورد تر بود. مگر ما ایں را قابل تعجب نه پنداریم. چه کهرسنی شاگرد و صغرسنی استاد منافی ایں امر نیست که خواجه ازو ہیچ حاصل نه کرده باشد. امثال ہائے بسیار آلان دریں زمان از مناظر ماست۔

خواجه اگرچه در منطق و فلسفه و در فقه بهرهٔ تمام داشت مگر در علوم قرآنی و تحقیق کلام ربانی کمال نمود و تمام عمرے در معارف و نکات آں صرف شد. او نه صرف شاعرے بود

فصیح و بلیغ بل متحلی بہ حلیہ علم و فضل کتاب مفتاح راکہ از علامہ سکاکی است مشتمل بر معانی و بیان است۔ اکثر مطالعہ می نمود و بر تفسیر کشاف کہ از مولانا جار اللہ است۔ حاشیہ نوشت علاوہ ازیں مصباح راہم محشی ساختہ۔

آں مرد آزاد منش بود۔ نہ بایں طور کہ کلیتہً ترک دنیا نمودہ باشد و نہ آنکہ در قیود عالم گرفتار رُوے مردے بود سہر دلعزیز و صلح کل غزلیات می نوشت مگر نہ بہ طمع و انعام بیشک رونق بزم و زینت دربار بود۔ مگر نہ بہ حیثیت غزلخوانی و قصیدہ گوئی۔ بل بہ لحاظ فضیلت قابلیت و علمیت و اہلیت ہمچو فاضل کامل و عالم اکمل در محافل علما رونق انجمن و در مجالس شہر نجیب الزمن بود کسے اگر بہ کمال عقیدت برو پیشکش می نمود قبول می فرمودند ورنہ حرف سوال بر زبان نیاوردند۔ ؎

ما آبروئے فقر و قناعت نمے بریم   با پادشاہ بگوئے کہ روزی مقرر است

و آنچناں عالی ہمت بود کہ میگفت کہ در بارگاہِ کریم ہرگز بر زبان احتیاج را نہ باید کشاد ؎

ارباب حاجتیم و زبانِ سوال نیست   در حضرتِ کریم تمنا چہ حاجت است

جام جہاں نما است ضمیر منیر دوست   اظہار احتیاج خود آنجا چہ حاجت است

درجائیکہ خواجہ تقاضا ہم نمودہ چنداں خفیف و لطیف می نماید کہ تا سرحد سوال۔ بیدہ بہ خلاف ایں معاصرین و پیشروان بہ طریق فرومائگاں مدح میکردند و صلہ می طلبیدند۔ اگر وقتے ممدوح نہ دادہ گلہ کردند و ہجو گفتند۔ مگر علو ہمتی و شرافت ذاتی تا بہ ایں درجہ رسیدہ بود۔ کہ یک کلمۂ ناگفتنی از زبان مبارک صدور نہ شدہ و امر خلاف تہذیب وقوع نیافتہ۔

و بعضے گفتہ اندکہ در دیوانِ کلمۂ (سگ) ہم موجود نیست۔ شاید بہ نظر بیشاں ایں شعر حافظ نہ رسیدہ۔ ؎

شنیدہ ام کہ سگاں را قلادہ می بندی   چرا بہ گردنِ حافظ نمی کنی رسنے

قدرداناں نہ در ایران و توران بودند بلکہ در ممالک غیر ہم۔ مگر خواجہ از کنار رکن آباد و نز گلگشت مصلیٰ یک لمحہ جدا نہ شد۔ چنانچہ میفرماید ؎

بدہ ساقی مے باقی کہ در جنت نخواہی یافت   کنار آب رکن آباد و گلگشت مصلیٰ را

سلطان احمد بن اویس حاکم بغداد خود صاحب کمال بود۔ خواجہ را چند بار نوشت و اشتیاق زیارت نمود مگر وشان از شیراز قدم بیرون نہادن گوارا نہ کردند ؎

راہ نہ بریم بہ مقصود خود اندر شیراز　　　خرم آں روز کہ حافظ رہ بغداد کند

؎

عراق و پارس گرفتی بہ شعر خود حافظ　　　بیا کہ نوبت بغداد و وقت تبریز است

مشرب و ملت ؎

جنگ ہفتاد و دو ملت ہمہ را عذر بنہ　　　چوں ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

دراں قیل و قال کہ خود حافظ نیفتادہ بحث کردن جائز نیست مگر مجبوریم زیراکہ پیشتر از ما محققین مدققین دریں مباحثہ وقت کثیر صرف نمودہ اند۔ لہٰذا قدرے ازاں نوشتن ضروریست در ملاحظہ آمدہ کہ اکثر تذکرۂ مشاہیر عالم را بزمرۂ خود آوردند یا کوشش کردہ اند چنانچہ اہلسنت ایشاں صلحا را سُنّی ثابت کردند۔ و اہل تشیع شیعہ۔ حقیقت ایں امر کہ او ازیں قید دورنگی آزاد بود۔ فرمودۂ خدا و رسول و قرآن را مذہب خود میدانستند و علاوہ ازیں فروعات قاضی نور اللہ شوستری در مجالس المومنین خواجہ صاحب را از اہل تشیع ثابت کردہ و بہ دلیلش چند اشعار خواجہ صاحب نوشتہ۔ لیکن ازاں اشعار مشرب خواجہ نہ تسنن ثابت می شود نہ تشیع و اہل سنت ایں شعر را بہ دلیل بیان خود پیش می کنند ؎

ببیں ہلال محرم بخواہ ساغر راح　　　کہ ماہ امن و امان است و سال صلح و صلاح

لیکن ہر مومن بل ہر کافر معتقد ایں شعر نخواہد گشت۔ شعر غزل اولین کہ در دیوان حافظ موجود است اوّل مصرع اش از یزید است و صورت شعر یزید ایں است۔ ؎

انا المسموم ما عندی بتریاق و لا راقی　　　ادر کاسہ و ناولہا۔ الا یا ایہا الساقی

آیا ایں ممکن است کہ از مصرعہ یزید ملت حافظ صاحب ہمچو یزید ثابت گردد۔ شارحین ایں مصرعہ را بنظر استحسان ندیدہ اند۔

و بعضے زمرۂ مان حافظ صاحب را معتزلہ گفتہ اند لیکن ایں امر محقق نمی شود۔ بل ایں اشعار در تردید ایں امر واثق ؎

این جان عاریت که بحافظ سپرده دوست	روزی رخش ببینم و تسلیم وے کنم
ے زمصحفِ رخِ دلدار آیتے برخواں	کہ آں بیان مقامات کشف کشاف است

خلاصۂ کلام حافظ صاحب مسلمان آزاد منش بود و تصوف از و مترشح ۔

خواجہ صاحب اگرچہ رند مشرب و آزادہ رو بود لیکن نہ تارک الدنیا نہ تابع حرص و ہوا عروسی کردند و چند پسر ہم آوردند۔ چنانچہ ازیں مراثی حقیقت حال معلوم می شود۔ بر وفات زوجہ خود می گوید ے

صباح جمعہ بدو ساوس ربیع الاوّل	کہ گشت فرقت آں مہ بگشتم عاقل
بسال ہفت صد و شصت و چار از ہجرت	چو آب حل بشدم ایں دقیقۂ مشکل
دریغ و درد و تاسف کجا دہد سودے	کنوں کہ عمر بہ بازیچہ رفت بیحاصل

و در نوحہ پسر ے

بلبلے خون جگر خورد و گلے حاصل کرد	بادِ غیرت بصدش خار پریشاں دل کرد

سن ولادت خواجہ صاحب تاکنوں معلوم نیست و تاہم چنداں مشہور است کہ حافظ صاحب در آغاز صدی ہشتم متولد گشتند محمد گلندرم کہ دیوانش را مرتب کردہ است نوشتہ کہ خواجہ در ۷۹۱ھ فوت گردید۔ پروفیسر براؤن متفق ایں تاریخ است۔ از جملہ تواریخ سال وفاتش ۷۹۱ھ یا ۷۹۲ھ برآمدہ است مولانا شبلی نعمانی ۷۹۳ھ نوشتہ اند۔ تاریخ وفاتش کہ محمد گلندرم گفتہ ایں است ے

سال با وصاد ذال ابجد	ز دور ہجرت میمون احمد
بسوئے جنت اعلیٰ رواں شد	فرید عہد شمس الدین محمد
ے چراغ اہلِ معنی خواجہ حافظ	کہ شمع بود از نور تجلے
چو در خاکِ مصلےٰ یافت منزل	بجو تاریخش از خاک مصلےٰ

مرقدش در خاک مصلیٰ تاکنوں موجود است و حافظیہ نام دارد۔ و زیارت گاہ اہلِ ایران و جہانیاں است۔ ے

بر سر تربت ما چوں گذری ہمت خواہ	کہ زیارت گہ رندان جہاں خواہد بود

زپائے تا بسرش ہر کجا کہ می نگرم　　کرشمہ دامن دل میکشد کہ جا اینجا است

کلام

دیوان غزل سرمایہ عمر تمام است کہ مقبول خاص عام است۔ از بسم اللہ تا تمت بالخیر خواند شیرہ شیراز است۔ کہ دہن راشکریں یا شیریں می سازد۔ مولانا آزاد در خزانہ عامرہ نوشتہ کہ اکثر اشعار او تقریبی است۔ مولانا لاری کہ یکے از تلامذہ علامہ دوانی است دیوان او را با تقریبات از بر داشت مولانا جامی در بہارستان می نویسند۔ اشعار او لطیف و مطبوع است و بعضے قریب بہ سرحد اعجاز رسیدہ۔ و غزلیات وے بہ غزلیات دیگراں در سلاست و روانی حکم قصائد ظہیر دارد۔ بہ نسبت قصائد دیگراں سلیقہ شعر وے نزدیک طرز ندی قہستانی و چوں اشعار وے تکلف ظاہر نیست وے را لسان الغیب لقب کردہ اند۔ و در نفحات الانس مسطور است۔

وے لسان الغیب و ترجمان الاسرار است۔ بسا اسرار عجیب و معانی لطیف کہ در کسوت صورت و لباس مجاز باز نمودہ درست کردہ۔ یکے از عزیزان سلسلہ خواجگان قدس اللہ تعالیٰ ابراہیم فرمودہ است کہ ہیچ دیوان بہ از دیوان حافظ نیست۔ اگر مرد صوفی باشد چوں اشعار وے از اں منفرد ق می گردد۔ (نفحات الانس)

صائب۔ حکیم عرفی گرویدہ غزلیات اند۔ چنانچہ عرفی در آں مقام ہمہ شاعراں را ہیچ شمردہ۔ بہ نسبت خواجہ صاحب می گوید۔ ؎

بر اں تتبع حافظ روا است چوں عرفی　　کہ دل بکار دور از سخنوری داند

و جائے دیگر نوشتہ۔ ؎

بگرد مرقد حافظ کہ کعبہ سخن است　　درآمدیم بعزم طواف در پرواز

بقول مولانا آزاد بلگرامی وے در میخانہ عرفاں کشادہ و صلائے ادرکاساً و ناولہا دادہ اشعار او ورد مناجاتیاں و طبقہ خراباتیان است۔

میر حسین دوست سنبھلی مصنف تذکرہ حسینی می نویسد۔ حافظ شیراز سر حلقہ عارفان صاحب حال بود۔ و در فصاحت عدیم المثال و در علم قرأت نیز مہارت تمام داشتہ دیوانش سراپا انتخاب است۔ گویا میر حسین ہمنوائے صائب است کہ میگوید۔ انتخاب دیوان

حافظ نمی شود۔

ایران۔ ہند۔ مصر۔ روم گرویدۂ دیوان است۔ مگر اہل فرنگ از لذت چاشنی او بے بہرہ نیند۔ در السنہ فرانس و جرمن بہ طریق مختلفہ ترجمہ شدہ است۔ و قریباً در ہفدہ زبان ہائے فرنگ مترجم شدہ۔ از دیوان او فال می گیرند۔ ایں بہ خوش اعتقادی مریدان وے است ہر مطبع و ہر کتب خانہ از جلد دیوانِ حافظ آراستہ۔ جلی و خفی و سادہ و رنگین بہر طرز موجود است۔ وظیفہ خود دانستہ ہمہ عمر در مطالعہ اش صرف نمودند و تادم واپسیں ورد خود دانستند۔ حسنِ قبولش محتاجِ بیان نیست و طاقت زبان نیست کہ او صافش گوید و قلم را یارا نے۔ کہ رقم کند۔

فردوسی طوسی علیہ الرحمۃ

نام نامی و اسم گرامی آں قدوۂ شعرائے زماں و زبدۂ فضلائے دوراں معدن علم و حکم سحبان العجم حسن بن اسحاق بن شرف شاہ است۔ پسوری بن ابو معشر در روستاق طوس کاریزے و چہار باغے داشتہ۔ فردوس نام و پدر فردوسی بر خدمت باغبانی آں مزرعہ مامور بود بدیں رعایت متخلص بہ فردوسی شد۔

بہ سن رُشد و تمیز رسیدہ در تحصیل علم و حکم مصروف شد۔ گویند حاکم طوس بر او تعدی نمود بدیں سبب بہ شکایت عامل غزنی رفتہ تا عرصۂ دراز آنجا مکث نمود۔ الا موقعہ باریابی سلطان فلک شان میسر نہ شد حتیٰ کہ زادِ راہ و توشہ ہم بہ اختتام رسید۔ آنگاہ از مادہ شاعری کہ فطرۃً در طبیعت او مجبول بود۔ استمداد نمودہ و قطعات و قصاید گفتن آغاز کرد۔ و ازیں ممرو جہ معاش حاصل می نمود۔ و ہمیشہ برائے حصول صحبت اُستاد عنصری کہ دراں زماں ملک الشعراء بود مضطرب مے ماند۔ و برائے حصول ایں مقصد اعلےٰ ہمیشہ کوشاں و پیچاں می بود الا رفعت مرتبش و بلندی جاہش او را مجال باریابی نمی داد۔ تا آنکہ روزے از مساعدت روزگار و موافقت طالع کامگار خود را در مجلس عنصری رسانید۔ در باغے کہ مجلسِ عیش

ونشاط و محفل سرور و انبساط آراستہ و با شاگردانش (عسجدی و فرخی) قیام داشت چوں اُستاد عنصری آنرا بہ لباس روستائی و ہیئت گزائی دید۔ آنرا عنصر مخالف پنداشتہ مخل صحبت دانست و بطریق تہذیب گفت اے برادر در مجلس شعرا جز شاعر کسے را گنجائیش نیست ما ہر سہ شاعریم و مشاہدہ می کنیم۔ فردوسی بجواب گفت۔ بندہ ہم دریں فن دستے دارد۔ اُستاد عنصری بغرض طبع آزمائی او گفت۔ ما ہر یک مصرعہ میگوئیم کہ رابع آں نداشتہ باشد اگر تو آں را بگوئی ترا مُسلّم داریم عنصری گفت ؎ چوں عارض تو نباشد روشن عسجدی گفت ؎ مانند رخت گل نبود در گلشن۔ فرخی گفت ؎ مژگانت ہمی کند گذر از جوشن۔ فردوسی گفت ؎ مانند سنان گیو در جنگ پشن ؎

سامعین در حسن کلام معجز نظام او در ورطۂ استعجاب مستغرق شدہ او را مورد آفریں ساختند۔ اُستاد عنصری گفت جائے اُستاد خالی است بے شک بہ میدان سخنگوئے سبقت ربودی، اما بگو کہ در تاریخ ملوک عجم وقوفے داری بحلفت بلے تاریخ ملوک عجم ہمراہ دارم عنصری او را امتحان نمودہ در شیوہ شاعری و طریقہ سخنوری اُستاد مسلم الثبوت یافت و عذر خواہی نمودہ بفحوائے ؎

کہ ہیہات قدر تو نشناختم بشکر قدومت نہ پرداختم

بہ سبب حُسن لیاقت و قابلیت و رشادت او را مصاحبت خود گرفت و گویند سُلطان محمود کہ از بس شائق تاریخ ملوک عجم بود عنصری را فرمائیش نظم کردن آں کردہ اِلّا عنصری کثرت اشتغال را بہانہ ساخت لیت و لعل می نمود۔ دَوران روزگار فاضلے از فضلائے نامدار اہل ایں کار نظرش آمد عنصری ورود فردوسی را غنیمت دانستہ از و بدر بارہ ایں کار پرسید۔ فردوسی لفظ انشاء اللہ بر زبان آوردہ او را مطمئن ساخت۔

عنصری بخدمت سلطان بدر بارہ قابلیت و لیاقت فردوسی عرض نمودہ اظہار ایں امر کرد کہ آں شاعر نامور از عہدہ نظم تاریخ عجم بیروں تواند آمد۔ بہ ایمائے سلطان محمود چند بیت بمدح او موزوں نمودہ یکے از اں ابیات ایں است ؎

چو کودک لب از شیر مادر بشست بہ گہوارہ محمود گوید نخست

ملاقات فردوسی با عنصری

سلطان را بسیار پسند افتاد و بنظم شاہنامہ حکم داد و تعہد حال او نمود۔ لیکن راست
ایں است کہ قبل ازیں در وطن خود بغرض بقائے نام و احیائے نام اسلاف خود شروع
بہ ایں کار نمود۔ چنانچہ او خود می گوید ؎

بسے رنج بردم دریں سال سی ... عجم زندہ کردم بدیں پارسی

ہمہ مردہ از روزگار دراز ... شد از گفت من نام شاں زندہ باز

و سلطان ہمیشہ تفقد بر حال او نمود و از ملاحظہ ابیات بغایت مسرور می باشد
کار تصنیف بسر پرستی و کفالت شمس الکفاۃ خواجہ احمد بن حسن میمندی می نمود و بسا اوقات
در مدح او ہم رطب اللسان می بود۔ الا التفاتے برحال ایاز کہ از خاصان سلطان بود
نرفت۔ و او بدیں سبب ہمیشہ در فکر انتقام می ماند۔ روزی موقعہ یافتہ بخدمت سلطان عرض
نمود کہ فردوسی رافضی است۔ و سلطان دراں آوان رافضہ را دشمن اسلام خیال کردہ ہمیشہ
از ایشاں متنفر می ماند۔ ایاز از گفتن ایں الفاظ طبع سلطان رابر وی متغیر ساخت گویند
کہ فردوسی ازیں معاملہ آگاہ شدہ بخدمت سلطان حاضر شد و معذرت خواست
لیکن باوجود معذرت سلطان از فردوسی بدگمان و فردوسی از وہراساں می ماند۔ در مدت
سی و پنج سال کتاب شاہنامہ بہ اختتام رسانید بطمع آنکہ مورد تلطفات سلطانی شدہ
دامن سوال از جواہر عطا و نوال پر خواہد کرد۔ الا چوں سلطان از و نخوش نبود ادر اشصت
ہزار درم بجائے شصت ہزار دینار زر پیش کرد۔ فردوسی ایں انعام را بغایت حقیر
پنداشت و بے اعتنائی تمام گرفتہ سخاوت نمود و گفت ؎

سی و پنج سال از سرائے سپنج ... بسے رنج بردم بہ امید گنج

چو بر باد دادند گنجے مرا ... نبد حاصلے سی و پنج مرا

می گویند کہ ازیں سلوک سلطان دلش بغایت مغموم شدہ و بسیار تپاں پیچاں
می ماند۔ حتی بحیلہ کتاب شاہنامہ از کتاب دار سلطان گرفت و چند بیت در
مذمت سلطان بہ او ملحق ساخت کہ دو سہ ازاں جملہ اینجا منقول گردد ؎

اگر شاہ را شاہ بودے پدر ... بسر بر نہادے مرا تاج زر

رسانیدن بدر اسلطان محمود فرمائش تصنیف شاہنامہ

سبب تغیر سلطان از فردوسی

گریختن فردوسی

ہجو فردوسی از سلطان (ہجو گفتن)

وگر مادر شاہ بانو بدے　　مرا سیم و زر تا بزانو بدے
پرستار زادہ نیاید بکار　　وگر چند دارد پدر شہریار

وخود از خوف سلطان در شہر غزنی مخفی شد و از انجا راہ طوس گرفت۔ گویند وقتے سلطان در سفر ہندوستان نامہ بر بادشاہ دہلی فرستاد و بخواجہ حسن میمندی متوجہ شدہ گفت۔ اگر جواب بروفق مراد ما نیاید چہ تدبیر باید ساخت۔ خواجہ ایں بیت از شاہنامہ خواند ؎

اگر جز بکام من آید جواب　　من و گرز و میدان افراسیاب

سلطان از استماع ایں بیت بغایت متاثر شدہ وقتے دروش پیدا شدہ وگفت درحق فردوسی ظلم نمودم فرمود تا زر کثیر و مال خطیر بدادن فردوسی بطوس بُرند۔ الا چوں بدروازہ شہر رسیدند دیدند کہ جنازہ آں بقبرستان می آوردند۔ آں دینار ہائے سُرخ بہ دخترش پیش نمودند۔ الا غیرت و حمیت آں اہانت گرفتن آں نداد۔ روایت است کہ سلطان محمود از آں روپیہ کاروانسرائے بنام فردوسی مابین مرو و نیشاپور تعمیر کنانید۔

بعمر ہشتاد سالگی پدرود ایں جہان ناپائیدار نمود۔ در ۴۱۱ھ چنانچہ خود گوید ؎

کنوں عمر نزدیک ہشتاد شد　　امیدم بیک بار برباد شد

بیروں شہر در باغے مدفون شد و مرقدش مرجع خاص و عام و مزار کافہ انام گشت باتفاق جملہ علمائے جہان و قاطبہ فضلائے زمان است کہ در عہد حکومت اسلامیہ شاعرے مثل او از کتم عدم بمعمورۂ وجود جلوہ گر و سخنورے مانند او در مضمار سخنوری راہ سپہر نہ شد در میدان فصاحت گوئی سبقت از اقران و ہمسران در ربود چنانچہ در جواب کتاب شاہنامہ فصحائے روزگار و بلغائے ہر دیار عاجز ماندند۔ پس ایں فضیلت کہ او را مسلم است کسے را حاصل نبود۔ ذالک فضل اللہ یعطی من یشاء چنانچہ فاضلی گفتہ ؎

سکہ کاندر سخن فردوسی طوسی نشاند　　کافرم گر ہیچ کس از مردم فرسی نشاند
اول از بالائے کرسی بر زمیں آمد سخن　　او سخن را باز بالا برد و بر کرسی نشاند

ہمچنیں در بیان اوصاف موصوف علمائے روزگار و معروف فضلائے ہر دیار است حتیٰ کہ او را پیغمبری من جملہ سہ پیغمبران سخن می دانند ؎

ہجو فردوسی بر سلطان محمود غزنوی

وفات

فضیلت فردوسی بحیثیت شاعری

در شعر سہ تن پیمبر انند   ہر چند کہ لا نبی بعدی
ابیات و قصیدہ و غزل را   فردوسی و انوری و سعدی

اگر بجائے پیغمبر سخن اور اخدائے سخن بدر بارۂ او صاف گزاری گفتہ شود بجاست زیرا کہ درین فنِ شاعری از شعرائے جہاں یارائے مقابلت آں ندارد۔ ملک الشعرا انوری میگوید

آفریں بر روانِ فردوسی   آں ہمایوں نژاد و فرخندہ
آں نہ اُستاد بود و ما شاگرد   آں خداوند بود و ما بندہ

(کتابش شاہنامہ) را قرآن العجم میگویند۔

افسوس نہ محمود ماند نہ فردوسی ہر دو بہ حسرت و مایوسی ازیں سرائے ناپائیدار سفر نمودند داغ بدنامی بر دامنِ محمود ماند و بس۔

قطعہ

خوش است قدر شناسی کہ چوں خمیدہ سپہر   سہام حادثہ را کرد عاقبت قوسی
برفت شوکت محمود و در زمانہ نماند   جز آں فسانہ کہ نشناخت قدر فردوسی

مختصر تذکرہ شیخ سعدیؒ

شیخ از مشاہیر عالم متفرد و یکتا است او نہ صرف شاعرے بود فصیح و بلیغ بل عالمے بود اجل و کاملے بود اکمل ز ہر فرقہ و ہر مذہب ہر زمرہ و ہر ملت سبقی حاصل کرد

تمتع ز ہر گوشہ یافتم   ز ہر خرمنے خوشۂ یافتم

و بسیار ممالک دنیا را سیاحت نمود۔ چین، خراسان، روم و ایران، افریقہ و ہندوستان را جولانگاہِ خود ساخت و ہر چہ از عجائباتِ روزگار و نفائس ہر دیار دید یعنی تلخی و شیریں کامی، ترشی و خوش کلامی را در کتابِ خود کہ موسوم بگلستان است جا داد چنانچہ خود میگوید

در اقصائے عالم بگشتم بسے   بسر بردم ایام با ہر کسے
تمتع ز ہر گوشۂ یافتم   ز ہر خرمنے خوشۂ یافتم

شیخ چنانکہ بعمر طبعی رسیدہ بود۔ ہماں صورت مردے بود کامل متورع متقی و متشرع اودر فن شعر گوئی از ہمہ شاعرانِ قدیم وجدید گوئے سبقت ربودہ ہمہ سخندانان اتفاق نمودہ اندکہ او پیغمبر غزل است۔ اگرچہ خواجہ حافظ در غزل کمال حاصل کردہ۔ مگر او طریق شیخ را ترویج دادہ۔ چنانچہ خود میگوید۔ حافظ۔

استادِ غزل سعدی پیش ہمہ کس اما ۔۔۔ داردسخنِ حافظ طرز سخن خواجو

وازیں اشعار محقق و مبرہن است۔ کہ شیخ مثال خود۔ خودش بود۔ ؎

درشعر سہ تن پیغمبرانند ۔۔۔ ہرچند کہ لانبی بعدی

ابیات و قصیدہ و غزل را ۔۔۔ فردوسی و انوری و سعدی

من ہیچ میرزد ہیچ مداں کجا و کار تذکرۂ شیخ نوشتن کجا ہرچہ است از دعوت شیراز است۔ تو لاکہ قبول افتد۔ منوہر۔

وے از شیراز است۔ ازیں رو او را سعدی شیرازی می گویند۔ و اصل نام وے شرف الدین و مصلح لقب است و سعدی تخلص کہ منسوب بہ اتابک سعد بن زنگی است ولادت شیخ در سن پنج صد و ہشتاد ھ و مطابق ۱۱۸۴ء میلادی می نویسد۔ مگر از روئے تحقیق شیخ ازیں تاریخ پیشتر متولد گشتہ و پدرش عبد اللہ در عہد سعد زنگی بر خدمتے مامور بود۔ و از کلام شیخ مترشح می شود۔ کہ او مردے بود متورع و پاک و از اکثر اشعار شیخ ایں ہم ظاہر میگردد کہ سایہ پدر در کم سنی از سرش رفت ؎ نام و نسب و مولد

مرا باشد از درد طفلاں خبر ۔۔۔ کہ از سر برفتم بہ طفلی پدر

و در جائے منقول است کہ تعلیم و تربیت وے زیر نگرانی پدر او شدہ است کہ خود شیخ مقر است کہ پدرم بدرستی عادات و افعال کمال توجہ می نمود و صلاح و فلاح میداد۔ ؎

ندانی کہ سعدی مکاں از چہ یافت ۔۔۔ نہ ہاموں نوشت و نہ دریا شگافت

بخردی بخورد از بزرگاں قفا ۔۔۔ خدا دادش اندر بزرگی عطا

شیخ طبعاً مرد متورع و متقی۔ و تعلیم پدر وے نیز بہ او اثر کرد۔ مگر بدون حصول علوم عقلیہ و شرعیہ او را سکون نہ بود۔ در مدرسہ عضدیہ کہ منسوب بہ عضد الدولہ دیلمی است تعلیم و تربیت

در دوازده سالگی داخل شد۔ ہنوز چیزے نیا موختہ بود۔ کہ شیراز تباہ و برباد گشت۔ اتابک سعد زنگی اگرچہ بادشاہے بود منصف مزاج و علم دوست۔ مگر او اکثر در ہوس ملک گیری فتحمندی مصروف می ماند۔ و در دار السلطنت قیام کم کم می نمود۔ ازیں جہت اکثر رہزنان و قزاقان قرب و جوار بازار تاخت و تاراج گرم می نمودند۔ چنانچہ در صدی ہفتم اتابک اوزبک پہلوان و بعد ازاں غیاث الدین سلطان در شیراز قیامت بپا کرد۔ شیخ ازیں حالات رو بہ تارک الوطنی نہاد ؎

دلم از صحبت شیراز بکلی بگرفت　　وقت آنست کہ پرسی خبر از بغدادم

سعدیا حب وطن گرچہ حدیث ست صحیح　　نتواں مرد بہ سختی کہ من اینجا زادم

اسلام دراں وقت بہ اوج کمال رسیدہ و صیت علم و فضل او در اکناف و اطراف عالم جا گزیدہ مدرسہ نظامیہ کہ سنگ بنیادش بدست خواجہ نظام الملک نصب شدہ بود از مکاتب و مدارس عالم یکتا بود شیخ در بغداد رفتہ بہر تحصیل علوم رو بہ نظامیہ نہاد و در عرصہ قلیل از علامۂ عصر ابو الفرج عبد الرحمٰن ابن جوزی فقہ و حدیث و تفسیر را باتمام رسانید۔ و در دینیات و علم ادب گوئے سبقت برد۔ مگر افسوس کہ بہ فلسفہ و حکمت التفات ننمود و در عربی بہرۂ وافر داشت۔ قصائد بسیار و ابیات بے شمار نوشت و اکثر مواعظ در عربی می نمود۔ و کثیر حصۂ عمر در بغداد بسر کرد ؎

بعد از عراق جلوۂ خوش نا یدم ہوائے　　ساقی بزن نوائے زاں پردۂ عراقی

شیخ بعد از فراغت تعلیم ہندوستان۔ ترکستان۔ خوارزم و چین و روم را سفر نمود و می گویند کہ او نیز در ممالک فرنگستان و بلاد افریقہ رفتہ۔ و بجز ابن بطوطا کسے از و زیادہ سیاحت ننمودہ۔ و منقول ست کہ ہژدہ زبان بہرہ ور میداشت۔ و بقول بعضے در ریختہ اولیں کسے کہ شعرے گفت شیخ بود لیکن ایں سراپا غلط است۔ زیراکہ آں سعدی دیگر است کہ در جنوبی ہند متولد گشت۔ و او در اقریباً چار صد سال گزشتہ و بعضے از تذکرہ نویسان نوشتہ اند کہ شیخ در ہند چار بار آمدہ است۔ مگر ایں قدر ضرور است کہ او در ہند آمدہ و از دریائے شور بہ حجاز واپس رفتہ۔

از کلام او ظاہر می شود کہ او حنفی المذہب بود لیکن قاضی نورالدین شوستری در مجالس المومنین اُو را شیعہ نوشتہ است چنیں مردے مقبول خاص و عام را بہ ملت خاص یا فرقہ منسوب و مختص کردن بعید از مصلحت است و حقیقت ایں است کہ او مردے بود بے تعصب و ضد دار و بعض مردم او را در زمرۂ اہل تصوف شمار کردہ اند۔ بیشک از کلام او تصوف مترشح میشود۔ بل وعظ ہم در مدح و ستائش شاہان قصائد میگفت۔ مگر نہ بہ طمع دولت۔ بلکہ اکثر برائے غریباں و بے نوایان۔ نہ مثل خاقانی و انوری شکوہ گو بود نہ ہجو مبالغہ نما۔ بہرحال خیر خواہی بنی نوع انسان بود و مسلمان راست گو۔

شیخ قریباً یک صد و بست سال عمر یافت۔ اگرچہ دریں سخن اختلاف بسیار است مگر جمیع مورخین بایں اتفاق نمودہ اند۔ کہ او زیادہ از صد سال زیستہ۔ دو سہ زناں در نکاح خود آورد لیکن لاولد فوت گردید۔ بہ ہر فرقہ و ہر مذہب اختلاط نمود گاہے بہ فقیراں می نشست گاہے بہ امیراں۔ گاہ رونق بزم عیش و نشاط بود و گاہ شامل مجلس سوگ و ماتم۔ گاہ رند بود و گاہ صوفی۔ الغرض تماشائے نیست کہ او نہ دیدہ و محفلی نیست کہ درو نہ رفتہ باتفاق محققین و مدققین ایں امر بپایہ ثبوت رسید کہ سن وفات شیخ شش صد و نود و یک است۔ تاریخ وفاتش این است:۔

دُر بحر معارف شیخ سعدی	کہ در دریائے معنی بود غواص
مہ شوال روز جمعہ رُوحش	بداں درگار رفت از روئے اخلاص
یکے پُرسید سال فوت گفتم	زخاصان بود ازاں تاریخ شد خاص

بہ شیریں کلامی ممتاز و بہ سادگی عبارت سردار نظم و نثرش دُر شاہوار۔ اگرچہ از استعارات و کنایات خالی نیست لیکن بہ شیرینی مصر شاخ نبات است۔ گلستان گلدستہ عالم است و زینت ہر بزم۔ مطالب بے پیچ و مقاصد کار آمد۔ مملو از گوناگوں نتائج و موشح بہ زیور از پندہائے موزوں (از سخندانِ پارس)

در حیاتِ سعدی منقول است کہ اہل و لائیت او را شاعری قادر الکلام و ماہرے معجز بیان تسلیم کردہ اند۔ و در ہند نورالدین ظہوری جامع نظم و نثر مشہور است لیکن

نزدیک ایرانیاں کلام ظہوری ہیچ مرتبہ ندارد۔ بے شک فقرات سہ نثر در بادی النظر دلفریب است لیکن اکثر لفاظی۔ جگت بندی است مثلاً سنبل حرفش از آہِ ناشکیبان بنفشہ نقطہ اش از خال دلفریباں از رشح طراوت کلمات بہر سطر مالا مال آب حیات خضر تشنہ لب سیرابی ادا مسیحا مژدہ جاں بخش ہوا نکتہ ہائے برجستہ غنچہ ہائے سربستہ سے خوب اند وقوف اند ولیکن ندارند۔ بخلاف ایں گلستان فقرہ ہائے برجستہ واقع شدہ است۔ در ایام جوانی چنانکہ افتد و دانی نظر داشتم بروے۔ وگر دے داشتم بہ کوئے اے برادر حرم در پیش است و حرامیاں از پس۔ اگر رفتی بُردی و اگر خُفتی مردی۔ آزرون دلِ دوستاں جہل است و کفارہ یمین سہل۔ تو کہ چراغ نہ بینی بچراغ چہ بینی طریق درویشان ذکر است و شکر۔ خدمت و طاعت وایثار و قناعت و توحید و توکل و تسلیم و تحمل ہر کہ بدیں صفت موصوف است بحقیقت درویش است۔ اگرچہ در قبا ست اما ہرزہ گردی بے نمازی۔ ہوا پرستی۔ ہوس بازی کہ روز ہائے بشب آرد۔ در بند شہوت و شبہا روز کند در خواب غفلت و بخورد ہر چہ در میان آید و بگوید ہر چہ بزبان آید و زندیق است اگرچہ در عبادت است شیخ چنانکہ در نثر ممتاز است ہمچناں نظمش بے انبار۔ شہرہ شیراز ہمچو طوطی شکر خار یختہ و دُر ہائے ناسُفتہ را در سلکِ بلاغت بایکدگر آمیختہ خاتونِ ایرانی را مکلل کردہ۔ شہنشاہ سخن و سلطان السنہ ساخت و نظم پارسی کہ پیشتر طفل خورد سالہ بود لبعد شیخ بہ سنِ شباب رسید۔

مناظرہ لیل و نہار

بحکم حضرت آفریدگار در ایوان فلک شانِ روزگار مجلس مناظرہ لیل و نہار منعقد شد۔ و در میانِ ہر دو مناظرین در بارہ تفوق یکے بر دیگرے نزاع و جدال برخاستہ سخنہائے فراواں بدر بارہ مدحت و ذم در میان آمد۔ اولاً لیل مسند آرا شد دلایل ذیل بر جیثی و تفضل خویش بیان نمود و بہ لباس عزوہ قار خطاب بہ نہار نمود۔

(۱) وقت من برائے حمد و مناجات و طاعت رب الورہٰی و آسائش مخلوق و آرائش

خیالات از بس موزون و انسب است ہمچنیں نزد خداوند تعالی ساجد و عابد شب را قدر و قیمت فزوں تر است از قدر و قیمت عابد و پرستندہ روز (۲) حضرت کلیمؑ قوم را سوئے مناجات بشب برد (۳) لوط علیہ السلام بہ شب از ظلم و ستم جدا گشت (۴) قمر را ہم بوقتِ شب حضرت مصطفے صلی اللہ علیہ وسلم دو نیم کردند (۵) از بیت الحرام سوئے معراج روان شدند (۶) شب قدر بہتر از ہزار ماہ است (لیلۃ القدر خیر من الف شھر) (۷) شب ساتر العیوب و روز بروز آرندہ عیب ہاست (۸) شب راحت افزا و روز فزائیند غم و ہم است (۹) شب شاہِ تخت زمین و سلطان چرخ برین است (۱۰) بوقت شب مہ سپاہ دارد خدم و حشم او انجم و سیار است (۱۱) خورشید روز بطی الحرکت و برخلاف آں ماہ شب سریع السیر است۔ چنانچہ مسافتی کہ خورشید بیک سال طے می نماید مہ بیک ماہ آنرا طے کند۔ وقت شب وقت امن و سکون و رمز و اشارات و موقع ملاقات و مدارات و بزم عشرت و مجلس لطف و محبت است برائے عشاق ہمچنیں برائے فکر و خوض و خلو و تکلم باخد البسیار موزون است۔ مصدر عافیت و وقت خواب گران و مناظر قدرت خلاق زمان است۔ وقت آرام ماندگان و طاعت سبحان است ہم برائے حیات و ہم برائے ممات وقتے بہتر و انسب از یں نیست۔

وقت خوش آیندہ برائے مُردن و موقعہ مناسب برائے رخت سفر بُردن از یں جہان بہتر از تاریکی و ظلمت شب نیست۔ وقتِ شب وقتِ تضرع و زاری و موقعہ دعا و التجا بدرگاہ باری است۔

بہ رُخ ماہ آثار درستی و بشاشت و بر رُخِ خورشید علاماتِ بیماری و علالت ہویدا است۔ چوں سخن شب بہ آخر رسید روز ایں جملہ کلماتش شنید و گفت کہ اے روسیاہ ساکت باش تو مرا محل طعن و تشنیع ساختی و بیہودہ در میدان تفضل تاختی تو از فضیلت ہائے کہ بمن حاصل است بے خبری و از تفضل من بے اثری۔ بشنو و بعد از یں بمیدان فخر و تعلی مشتاب و روئے از طریق انصاف و خردمندی متاب (۱) ترا باید دانست کہ ایزد سبحان و خالقِ زمین و آسمان در قسم مرا بر تو مقدم داشت

دلائلِ افضلِ روز

جائیکہ می فرماید۔ والنہار اذا تجلّٰی واللیل اذا یغشٰی۔ روزہ رمضان کہ ثواب آں بے پایاں است بہ روزدارند نہ بشب ہمچنیں حج بہ روز نمودہ شد (۳) از مسرت عید آدینہ عرفہ و عاشورہ ہمہ بہ روز متمتع می شوند۔ (۴) وقت برخاستن موتے از قبور روز باشد نہ شب ہمچنیں وقت ظہور آدم علیہ السّلام روز بود۔ بوم و خفاش و جنات و دیو در وقتِ شب دلیر میگردند (۵) ترا تعلق بہ خاکِ سیاہ و مرا بہ خورشید است۔ من مثل روشنی آتش و تو مجسم تاریکی و ظلمت ہستی من باعث رونقِ آفاق و تو موجب زشتی آں۔ رنگم رنگ اسلام...... و رنگت رنگ کفر دارد۔ من جامۂ شادی در بردارم و تو جامۂ غمی داری۔ چہرۂ تو مثل چہرہ حبشی است۔ پس ترا بہ حسن چہ نسبت سیاہ و خیل سیارگان بوقتِ طلوع مہر بر آسماں منہزم گردد۔ اگر رخ خورشید زرد است عیبے ندارد۔ زیرا کہ دینار ہم رنگِ زرد دارد۔ حالانکہ بہ قیمت از درم کہ رنگش سفید است بہتر است۔ ماہ تو از خورشید من اقتباس نور می نماید۔ اگر ماہِ تو سریع الحرکت و خورشیدم بطی السیر است مضائقہ نیست زیرا کہ قاصد و ایلچی قدم از شاہ سبک تر نہند۔ تو میدانی کہ از پنج نماز فریضہ سہ بہ روز و دو بہ شب ادا کردہ شود بدیں سبب کہ بر تو فضیلت دارم تو موجب افزائش خرابات و سبب گنجائش ظلمات ہستی ترا گوشہ زمان و در دعصیان میگویند۔ وقت خوابِ غفلت ہستی چنانچہ "النوم اخ الموت" و معاون و مدد دزدانِ نابکار و رہزنانِ بدکردار ہستی۔ فاسق و فاجر در پردۂ ظلماتِ تو دلیر و شیر می گردد مرغ ہوش از قفس جسم چناں پرواز می کند کہ جسم بے حس و حرکت ماندہ مثل مردہ می نماید۔ بیماراں را از تو تکلیف بسیار می رسد و سیاہ کار در سیاہی تو مرتکب اعمالِ بدمی گردد۔ چوں متخاصمین براہین ساطع و دلائل قاطع آوردہ بریک دگر تفضل جستند۔ و نزاع و جدال و جنگ و قتال بدرجہ کمال رسید۔ ثالثی بشنید و ہر دو را فہمانید و گفت۔

فیصلۂ ثالث

شما ہر دو غازہ روئے موجودات و گلگونہ رخ کائنات ہستید۔ جملہ کاروبار جہان و آرام و اطمینان انسان و حیوان منوط بذات شما است۔

متنفسی نیست کہ از شما مستغنی گردد قیمت لیل بسبب نہار و قدر نہار بسبب لیل است

شما ہر دو پلۂ میزان روزگار اید۔

بعد از حدتِ آفتاب خنکی ماہتاب چہ قدر دلربا معلوم شدد۔ در موسم گرما و بعد از خنکی شب شکل آفتاب عالمتاب چہ قدر جان افزا باشد در موسم سرما ہم در گرما و ہم در سرما ہم در بہار و ہم در خزان وجود شما غنیمت است بل انحصار شب بر روز و انحصار نہار بر شب است۔ شمارا سماحت و مصالحت با یکدگر باید نمود۔ مبادا کہ از جنگ و جدال و نزاع و قتال شما ہرج مرج در کار جہانیان پدید آمدہ نظم جہان و کار گہ دوران زیر و زبر گردد۔

چہ پنجاب انتخاب ہفت کشور ‏ قسم خوردہ بخاکش آبِ کوثر

زبہر آنکہ تا آید بہ پنجاب ‏ دل کشمیر صد رہ میشود آب

ملا غنیمت کہ قافلہ سالار طریقت و پیشرو راہ حقیقت است بہ گفتن اشعار مذکورہ در وصفِ پنجاب ہیچ مبالغہ نہ نمودہ بل راست گفتہ و در حقیقت دُرِ حقیقت سفتہ زیرا کہ اقلیمے از اقالیم سبعہ جہان و ولایتے از ولایات دوران در خوبی آب و ہوا و نُسحت فضا و مناظر زیبا و مظاہر دلکشا و حُسنِ دلربا۔ و مرغزار ہائے جانفزا و محبانِ جانباز و محبوبانِ دلنواز مثل آں بر روئے زمین یافتہ نشود۔ مناظرِ قدرت و مظاہرِ فطرت مثل میدان و کوہسار، دشت و جبال و انہار و آبشار بہ آں کثرت کہ در پنجاب مشاہدہ گردد۔ مثال آں محال است۔ رفعت کوہستان ہمالیہ و ہمچناں برف باری و آب جاری و دیگر مظاہر قدرت کہ تعلق بہ آں دارد متعلق بدیدن دارد نہ بہ شنیدن خطۂ مذکور یعنی پنجاب از کثرت انہار و دریا و آبشار آں قدر سرسبز و شاداب است کہ مثل آں خطہ حضرت آفریدگار نیافریدہ و قطعہ مثل آں چشم سیار ندیدہ۔ بہر سرزمین کہ نظر اندازیم از کثرت گل و ریاحین رشتہ نگاہ نگین و بہر بوتہ کہ دست زنیم مثل گلدستہ بہارین می گردد۔ سبحان اللہ چہ جائے دلربا و چہ مقامے

وجوہات تفضیل پنجاب بر جہات آفاق

است فرحت فزا کہ باشندگان ممالک دور دست آمدہ آں را ملجائے و ماوائے خود می سازند
تاریخ جہاں بر صدق ایں دعوئے شاہد صادق البیان است۔ زیرا کہ حملہ آوراں ایران و توران و دیگر
تازان عرصۂ دوران کہ داخل ہندوستان شدند۔ باعث کشش ایشاں ہمیں سرزمین پنجاب
کہ سرتاسر گلشن شاداب ست بودہ۔ اگر قوم آریا نزول بہ پنجاب نمود اولاً ہمیں جا فروکش
شدہ زنگ کلفت زدودہ بیاسود۔ بعد ازاں عازم ہندوستان شد۔ ورنہ در خشک میدان
ہائے ہندوستان ایں چنیں گلشن پُر بہار و گلستان پُر اثمار موجب دلبستگی شاں نبود۔
یادگارہائے تاریخی کہ بہ کثرت و عظمت تمام اینجا یافتہ شود۔ در اقلیمے از اقالیم بنظر نمی آید۔
شہر دہلی۔ لاہور ہستناپور۔ ٹیکسلا۔ تفسیر کشاف ایں اجمال است۔ پنجاب را ہم از کثرت آبادی
فخر تمام حاصل است و باعث کثرت آبادی۔ عمدگی آب و ہوا و روانی نہر و دریا ست۔ آب و
ہوائے ایں خطہ آں چناں است کہ اگر بہ تعریف آں شعر ذیل گفتہ بود رواست ؎

خطۂ پنجاب دارد آں چناں آب و ہوا | کہ طفیلش مُردہ صد سالہ زندہ می شود

زیرا کہ اکثر مقامات صحت افزا مثل مری شملہ آں چناں است کہ مریضان امراض مزمنہ
مایوس الحیات شدہ آنجا می روند و از سرنو زندگی جاویدی می یابند۔ اعتدال آب و ہوائش
بر صحت و توانائی باشندگان اثر تمام دارد و تجربہ شاہد است کہ در موسم سرما برودت جانگزا مثل
برودت کشمیر کہ داغ بہ سینہ زمہریر است نباشد۔ چنانچہ ہمیں خیال را مولانا مرعی
داشتہ می فرماید ؎

خنک آنکس کہ در ایام سرما | دریں گلشن بود گرم تماشا

پیش سبزہ زار پنجاب مرغزار ہمہ اقالیم جہاں زار و نزار است۔ چہ در بہار و چہ در خزان
چہ در زمستان و چہ در تابستان سبزہ زارش مثل فرش مخمل می نماید۔ قطرات شبنم بر آں بدان خوبی
ریختہ کہ گوئے گوید شیر از دہن گل شیرخوار بر سبزہ زار ریخت یا آنکہ دُر ہائے آبدار بر فرش مخمل
سبزہ زار ریختہ یا قرص ہائے کافور یا ذرات الماس بر زمرد بیختہ۔
در دیہات و قصبات گرمی بازاری حسن بتان آذری جلوہ گر و در بازار حسن شان عشاق
دل ہا از بہر آرزو و نیاز پے سودا سود ادر دا داشتہ مثل سودائیان دیوانگان در بدر نظر می آیند

چنانچہ مولانا میفرماید ؎

بہر شہرش بتانِ گرم بازار ــ پے سودا دل عاشق خریدار

خوبی آب و ہوایش باعث این شدہ کہ جوانانِ رعنا حسینانِ بے ہمتاد معشوقانِ دلربا با قدِ زیبا بنظر می آیند ؎

بہر شہر و بہر قصبہ بہر دہ ــ پری پیکر جمال آرا بمانند

بہ پیشِ حسنِ شان حورانِ جنت ــ خجالت ہا کشند و در خفا یند

ازہمین است کہ گفتہ ؎

ندیدم کشورے غارتگر تاب ــ بخوبی ہائے حسن آباد پنجاب

خوبان پنجاب و حسینان این خطۂ پاک بوصف ہوش ربائے آنچنان مشہور روزگار و معروف ہر دیار اند کہ مردمِ باشعور از نزدیک و دور این جا رسیدہ متاعِ صبر و تحمل از دست میدہند حتیٰ کہ گوہر جان ہم در ہوائے شان می بازند۔ قصۂ میرزا عزت بیگ تاجر بلخ و بخارا کہ قضا را داخل این خطہ (کشورِ غارتگر تاب) رسیدہ و شہرتِ حسنِ سوہنی ساکن گجرات شنیدہ مصائب و تکالیف کہ در راہِ عشق پیش می آید۔ ازان دست نکشیدہ حتیٰ کہ آن ہر دو عاشقِ صادق ہم معشوق و ہم عاشق غرق دریائے چناب شدہ شہرت عام و بقائے دوام حاصل کردند ہمچنین قصۂ ہیر و رانجھا ہمیں کیفیت دارد۔

راست این است کہ در وادی چناب کہ منجملہ از پنج آب است باری تعالیٰ تاثیر عشق ہیا فریدہ۔ سرزمینے کہ سیراب ازین رود میگردد مثل ضلع گجرات و جھنگ در حسن خیزی و جانبازی نظیرے ندارد۔ ہر ذرۂ خاکش ذرہ شعاع مہر و پیش ہر قطرۂ آبش قطرۂ آبِ حیات حکم زہر دارد۔ پس چون صورتِ حال بدین منوال است اگر آب کوثر بخاکش قسم میخورد ہیچ تعجب نیست۔ چون بتعریف آن این شعر صادق آید ؎

ساکنانِ عرش با سکانِ فرشش ہم نشین ــ طائرانِ قدس با مرغان بامش ہم زبان

از ماجرائے ماجرہ و کنجاہ ہر کس واقف و آگاہ است و بہ ثبوت راستی آن داستان ہر باشندۂ آن شاہد و گواہ است۔ وجود ماجرا و کنجاہ ہم از مغتنمات (غنیمت) شمردہ شود بلحاظ

حسن خیزی و استعدادی این دو مقام ہم بازیگہ عشاق داد با بوده اند مثل ملا غنیمت مصور تصویر حسن و عشق و اوصاف گزار جذبات محبت و الفت و شوق وصال نه زمانه ماضی و نه در حال دیده شد. حقیقت این است که شاعرے و ہم عاشق صادق مثل ملا غنیمت بمنزل الفت و محبت ده پسر و شاہدے مثل شاہد ماجرا از کتم عدم بمنصۂ شہود جلوه گر نه شد سبحان الله تعالیٰ چه سرزمینی است دلکشا و چه نایتی ست فرحت افزا و چه اقلیمے است محبت زا که بسبب کثرت گلشن و گلزار و نہر و آبشار داغ ز سینۂ کشمیر است ؎

اے کاشمیر بود تمنات ز ابتدا
بہر چنین و لائیتے سرسبز و دلکشا

گلستان کاشمیر مثالی است از گلشن شاداب پنجاب که بر ساحل رود جہلم و چناب یافته شود. ہمچنین سیاه آب ہا و آب رواں که در پنجاب بنظر می آید. آں چناں بے مثل و بے بدل که دل کشمیر ہم آنرا دیده بے دل گردد۔

راست این است که رود ہست جہلم و چناب که از کہستان کشمیر بہ ملک پنجاب می آید خراجی است که کشمیر بہ پنجاب می فرستد۔

اگر ساکنین بہشت ہم خواہش آمدن بہ پنجاب دارند داخل استعجاب نیست زیرا که در آنجا مثل وادی چناب و طاس راوی کجا بفحوائے ؎

بده ساقی مے باقی که در جنت نخواہی یافت
کنار آب رکناباد و گل گشت مصلی را

سرزمین پنجاب مظہر اولیا و اقطاب بوده سرآمد سبعه اقالیم جہاں گشت چنانچه گجرات. دہلی و ملتان پر از مقابر شان است۔

حبِ وطن

را بہر تحقیق و بستگی که انسان به نژاد و ہم خوبصورت محبت داشته باشد وطنیت باہم او وطن گفته می آید. این محبت محض نه باشد بلکه سررشته از ال نتیجه است که فاقت ہائے بسیار را و را تری سنت از اثرات شغل که اندرون ہر دو بسوئے دل می خیزد

به وطنِ پسندِ ما خانهٔ ما می باشد نیز دران دوستانِ شفیق۔ عزیزانِ رفیق و خیرخواهان انیق داریم که هیچ کس در جهان با ما پیوسته تر و ما را محبوب تر از ایشان نیست امیدِ رنج و شادمانی ما به همان وطن وابسته است میوه هائے تجربه و گلهائے آرزو از نخل همان بر می چینیم۔ خیابانش هر لحظه به سویدائے قلب جائے گرفته چه از آب و گلشن آفریدگانیم به نفحاتِ نسیم آن شگفته ایم۔ بزرگان ما از خمیرِ خاکش بر آمدند و میانِ زمینِ آن فرو رفتند تو گوئی بر همه روئے زمین ما جائے نمی بینیم که ما را زیاده عزیز و گرامی تر از آن باشد۔ این است که در سینه انسان محبتِ وطن جوش زن می ماند۔ همیں محبت است که بواسطهٔ آن کوشک بادشاه و کلبه درویش بے آسیب است۔ هر رسم و آئینے که در ملک خود جاری و روان است هر چند فرسوده و کهنه که باشد به دلِ ما چسپیدگی تمام دارد۔ چیزها که اکثر پیش نظرِ ما می گزرد و ما بدان خو گرفته باشیم۔ محبت بدان لازم است۔ برگ و نوائے ما هر قدر که قدر و منزلت بے برگ و نوا باشد ما را گرامی است۔ آن سریر و صندلی که گاهے پدر بران جلوه می نمود و چرخه که گاهے مادران را می گماشت اگرچه به کهنگی و فرسودگی بوسیده و از هم ریخته باشد بنگاه داشت خاص می مانیم که گاهے نشستگاه و یا دو دست افراز مالک بود۔

(۲) این هم باید فهمید تنها تحریکے که از برائے حبِ وطن باشد وطنیت گفته نمی شود زیرا که آن چیزے دگر است که فرائض و شرائطِ آن خیلے دشوار گزار و مشکل است و عهد برائی از آن هم کار آسان نیست۔ اثر و نشانِ آن محبت این است که تا توانیم در ترقی و عروجِ ملک خود تگ و دو نمیم و هچنیں همه قوتها و لیاقت هائے خود را در محو و بے نشان کردن چنیں امور صرف نمائیم که آزار ملکِ ما و ران باشد۔ هر کس می تواند که بخش خود درین کارِ مبارک بر دوش خود گیرد و حقش ادا بکند۔ از نفسِ خود برائے دیگران نمونه بر انگیزد که مثالش در پیش گیرند۔ باید که خیرخواهِ آن کسان هم باشد که بالائے سرش عنانِ حکومت در دست داشته باشند۔ بلفظ دگر فدا کار و وفادار حکام خود باشد به قوانین و آئین هائے ملکی و ملی خود بکلی تن در به هد تا بتواند آداب و اطوار را هم نگاه داشته دستور العمل ملکی را بگردن خود گیرد یعنی اطاعتش سرچه تمامتر بجا آرد۔ دگر اینکه کوشش نماید تا سعی آن مفسدان و کار آن مفتریان که دانه

فساد و تخم عناد بکشت زار قلوب طبقهٔ جہال می افشانند. بارے نیاورد و سودے نه بخشد و بے نیل مرام بر اعقاب خودشاں برگردند. واگر اینکه جان خود را بدیں ہم گرد دارد. که آں فتنه پردازاں را که به چیره دستی خود میخواهند تا در محاصل و خراج نقصان راه یافته موجبِ زوالِ نظام شود به تدابیر خود چناں در افشار ہا به بند و سر بزانو بنشاند که باز گرد فتنهٔ ایشاں برخاستن نتواند. در آسودگی مردم و در امن و انصافِ ملک پدید سته اعانت نماید علاوه بریں خود را در ترقی علوم و در اصلاح اخلاق میانِ ملک خود ہمواره پرداخته دارد ایں دوام آفریں چناں است که آدم از ہر کدام رتبه و طبقه که باشد به مادهٔ آں ملکِ خود را فائده استوار و رفاہیت پائیدارے تواند رسانید. اِلّا ہمه شرائط را که ذکرش بالا رفته ادا آنکس می تواند که ملک را فدا کار حقیقی باشد.

(۳۰) صاحبدلے از فرنگیاں میگوید: دریں روز باغوغائے حب الوطن و جوش وطنیت که برپا است سوائے ننگ حوصلگی و تعصب چیزے دگر نیست که مردم آنرا در رنگ کرہمی قومی بنفرت بلی وضد باہمی بروزے دہند. وطنیت در اعمال شاں بنام ہم یافته نمی شود. اِلّا آنکه به حرف ہائے عجب و تکبر و کلمه ہائے ریا و نمایش خلق خود میدرند و مغز مردم میخورند. گاہے برائے استمداد و اعانت و ادیڑا کنند. گاہے سرود ہائے قومی می سرایند گاہے علم آزادی بر دوش میدارند. وقتی بد کرداری ہا که بعلاج درست شده و رنجہا و مصیبت ہا که رفت و گزشت ذکر آں ہمه بتکرار کرده می شود و سرود آں سروده. ملکے که وطنیت آنرا ایں حال باشد. لاجرم مورد لعنت ایزدی خواہد شد" غائیتش چنانکه از برائے خیر خواه شدن ملک و ملت ایں صورت بدہست راست ہماں طور یک صورت نیک ہم ہست و آں اینکه انسان چناں کارہائے خوب بکند که به آں ملک طاقتور سرافراز و بلند اقبال بشود دریں راه فرض خود را به راستی. درستی و دلیری ادا نماید. روز بار ادر و یانت و امانت به شب معراج برساند و شبہار ادر توسط و اعتدال به سحرگاه کمال سر انجامد. ہمواره از دل بخواہد موقع ہائے خوب از برائے عروج ملک ا و بخواید. واگر اینکه نمزارد که مردم را ذکر خیر خواہانِ ملک اندر یاد بر دو یعنی آں ہا ... ہوا خواه گردد زبان پیشیں

جہت بزرگی ایشاں بہ آفاق رسیدہ و پیش بیناں کہ برائے مذہب آزادی خود مصیبت ہائے کلاں، رنج ہائے بیکراں و جفاکشی ہائے گراں بر دوش جاں بر داشتند و سر شان سر موئے نتابید۔ ایشاں عظمتے و عزتے بدست آوردند۔ کہ نقش آں صفحۂ روزگار گاہے محو نخواہد شد۔ نیز قوم خود را از زندگی حریت و بہ قوانین و دستور ہائے آزادانہ زوائد بے پایان و عوائد نمایاں اکتساب رمودند۔

(۴) حالت انسان از حالت نباتات دگرگوں است نمی شود کہ انسان بہ تر و تازگی و شادابی یا بہ سطحی گندگی و بزرگی و عظمت یا عزت و وقار حاصل بکند ہمیں طور حال اقوام است کہ اقوام بہ زیاد شدن تعداد مردم عظیم الشان نمی شوند۔ چہ کثیر التعداد شدن چیزے دگر است۔ و عظیم الشان شدن حال دگر۔ این خطائے است از غلط فہمی زائیدہ کہ در ذہن ہائے بعض مردم مرکوز و جاگیر است۔ کہ قوم کثیر التعداد را عظیم الشان میگویند می تواند کہ پیش قومی ملکی باشد خیلی طویل و عریض کہ آبادانیش ہم کم نباشد۔ الا آں قوم از عظمت حقیقی تہیدست باشد۔ یونان چنداں ملکی کلاں نبود۔ عاصمۂ آں کہ ایتھنز نام دارد در آبادانی ہم قابل توجہ نبود۔ الا آں در علوم و فنون و در فلسفہ و حکمت در فدا کاری و طینت چہ قدر عظیم الشان بود ہمیں چنانکہ تنزل قومی راسہل انگاری سستی غرض پرستی بدکاری افراد مادر و پدر است ہمیں طور ترقی و عروج قومی از محنت مستعدی۔ راست کرداری و درست اعمال افراد می زاید۔ ما خوگیر شدہ ایم۔ کہ اکثر ادبیات بدی ہائے جماعت خود را لوچہ بر زبان داریم و نمی فہمیم کہ آں بدی ہا نتیجہ است کہ مقدمانش بد اطواری ہائے زندگی ماست۔ از برائے دفع ایں معائب ما قوانین و اصول را ہر روز طرح نومی اندازیم الا اسباب خرابی نو بصورت دگر پیدا می شود۔ خلاصہ ما فی الباب اینکہ رخنۂ قومی [illegible] افراد را حالت رو بہ ترقی [illegible] حقیقی [illegible] است کہ قوانین و آئین ہائے آں تبدیل [illegible] ہائے بے غرضی آزادانہ [illegible] خاص [illegible] بواسطۂ آں دیگر مردم را ہم برائے بلند شان فراز گردیدن غبطہ و توجہ

مالاکلام در دل و دماغ برخیزد۔

(۵) ہر حالت و ہر امر بریں موقوف است کہ آدم بر نفس و جان خود چہ طور حکمران و متسلط است۔ ایں امر غیر متعلق است و توجہ را نا قابل کہ بر آنکس در تمام حکومت دیگراں باشد۔ آنکس چنداں غلام و بندہ نمی باشد کہ بر سر آں بادشاہے عظیم الشان جابر و قاہر حکومت داشتہ باشد۔ بل غلام و بندہ آنکس می باشد کہ بر سر آں دیو جہالت اخلاقی شیطان غرض و اہرمن بد افعالی سوار شدہ باشد۔ مختصراً اینکہ اقوامی کہ نفس خود را غلام و بندہ شدہ میروند ہرگز نمی توانند کہ بمجرد تبدیل علمبرداران حکومت و ترمیم قوانین و آئین ہا آزاد بشوند۔ تا آنکہ دریں گرداب مغالطہ افتادہ تر دامن اند کہ آزادی بر حکومت موقوف است۔ حاشا ممکن نیست کہ ایں چنیں تبدیلی ہا از ہر کدام قسم کہ باشد یعنی خواہی تبدیل حکومت، خواہی ترمیم و اصلاح قوانین ہمی فائدہ بہ بخشد۔ اثر عملی آں تبدیل ہار است ہماں طور و ہماں قدر باشد کہ تصویر میان قندیل سحری گردش می کند۔

(۶) ہمہ قوم ہا بہ افعال و خیالات چند در چند کہ از مختلف نسل ہائے انسان بر خیزد اقوام وجود میگیرند۔ بہ صبر و استقلال و محنت و جفا کشی مردمان ہر طبقہ و رتبہ از کشاورزان و پژوہندگان معاون حکما و مدبران ملکی نتیجۂ اہم برمی آید۔ پیشینیاں نتیجہ ہائے افکار پیشینیاں را حسب وقت و زمانہ ترقی دادہ ہر کام پیشتر کردہ بہ مدارج اعلی میرسانند ہرگاہ کارکنان و کارپردازان پیاپے در عملہائے خود کوشش کنند۔ نتیجہ اش ایں می باشد کہ در مادۂ علوم و فنون و کسب معاش گونہ گونہ ترقی و عمدگی پیدا می شود۔ پس باقتدار روش فطرت و طریقۂ قدرت نسل زندہ موجود وراثت عظیم از بزرگان خود می یابد کہ بہ محنت و علم و ہنر ایشاں در وجود آمدہ بود۔ ظاہر است کہ ایں وراثت ما از رفتگان بدیں غرض می گیریم کہ آں را [illegible] کردہ بہ نسل آئندہ بسپاریم۔ والسلام بالاکرام۔ فقط۔

ابر و باران

۱- قانون قدرت کہ براں انحصار ابر و باران است۔

۲- ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

۳- چساں می بارد۔

۴- فوائد باراں۔

(۱) قانون قدرت کہ براں انحصار ابر و باران است۔

(ا) صنع صانع مطلق و حکمت حکیم برحق بریں سائر و دائر است کہ اگر ظرف پُر آب بر آتش نہند آب می جوشد۔ لابد تبخیر پیدا شود۔ و بخارات مائیہ بصورت دخان برخیزد و متصاعد بآسمان گردد۔

(ب) چوں بخارات مایہ را برودت بہم رسد باز بصورت اولیں عود کند۔

(ج) چوں مادہ مائیہ کسوتِ لطیفہ و دخانیہ را از تن جدا کردہ بحُلّۂ کثیفۂ ثقیلہ ملبس گردد۔ قیامش بخلا بواسطہ کشش ثقل محال گردد۔ لاجرم روئے بزمین نہد و فرو ریزد و بہنگام گزشتن از ہوا قطراتش شکل مدور اختیار کند۔

(۲) ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

سنت اللہ مذکور را مد نظر داشتہ باید دانست۔

کہ قادر قیوم بجہت آبادانئے تمام سفلی کہ دست پخت عالم علویست از جاہائے نمناک و نشیب و مغاک و جوئے و آبگیر و آبشار و غدیر و رود و دریا و بحور و چشمہ و عیون و غیرہم ہر جا کہ اثر از آب باشد بحرارت و تمازت آفتاب بشکل دخان مایا و صورت بخار آبیہ اختیار کند و بجہت لطافت صعود بآسمان کند و از تلاطم ریاح و تموج ہوا یکجا بہم آید و صورت خیام و سایبان زیر آسمان تنیدہ کشیدہ شود و آنرا در فارسی ابر و بعربی سحاب نامند چوں اجتماع کثیر گردد ابر سیہ بے ہمچو کوہ رواں بنظر می آید درین ہنگام اگر بادے وزد کیفیتے عجیب منظرے غریب پیدا کند از تموج باد خنکی

اشجار که باهتزار می آید چناں می نماید که صوفیانِ سبزپوش دوش بدوش بهوائے حمد و ثنائے خالق بیچون بوجد آمده اند۔ واز تماشائے سبزه زار و نظاره گل و گلزار سرورے در خاطر و نورے در بصر جلوه گر شود۔ و چارهٔ بجز اعتراف سپاس صنائع صانع ازلی و اقرار احسان عطائے لم یزلی بنظر نمے آید۔ سعدی علیه الرحمة میفرماید۔

نعمتِ بار خدایا ز عدد بیرون است　　شکر انعام تو هرگز نکند شکر گذار

گاہے از تصادم قطعات ابر غلیظ برق می تابد و رعد می غرد و صائقه که بزمین می افتد نباتات و حیوانات را سوخته خاکستر سیاه می بازد۔ پناه بخدا!۔

(۳) باراں چساں می بارد۔

(۱) چوں عروس آفتاب به حجاب سحاب محجوب گردد و تابش پوشیده حسنش کم شود۔ لابد خنکی پدید آید و بحکم قانون قدرت ابر که مجموعه دخان مائیه بود چوں متاثر از برودت شد انتقال بصورت موعوده مائیه نموده روئے بتقطیر نهد زیرا که ایں حالت کثیفه مائیه نسبت به لطیفه دخانیه ثقیل باشد لاجرم بانجذاب کشش ثقل [illegible] بزمیں گردد و قطرات بوقت [illegible] ز هوا مدور شده فرو ریختن گیرد همیں ریزش مسلسل را باران و بارش گویند۔

و ایں آب [illegible] قبل [illegible] رسیدن بزمین بنهایت لطیف و بے کیف رنگ [illegible] باشد اکثر الناس ایں آب مقطر بزمین نارسیده بظروف بلورین جمع نموده [illegible] بکار برند۔ و [illegible] مدید و عرصهٔ بعید هیچ تغیر باو راه نیابد همیں آب [illegible]

[illegible] زحمت و شفا در بر گرده مخلوق نزول جلال عود بحق [illegible]

[illegible] و نتیجه [illegible] گردند [illegible]

[illegible] نهاده [illegible]

[illegible] خود [illegible] بزمین پست [illegible]

[illegible] بصورت چشمه [illegible]

[illegible]

[illegible]

(ب) انقلابات دیگر که در تسخیر مایه رونماید۔

چون برودت متجاوز از حد معینه مذکوره که دخان از ان شکل آب پذیرفته بود بدور سد و درجۂ حرارتش فروتر از نقطۂ انجماد گردد قطرات باہمدگر مخلوط شده بشکل غلولہ بلورین منجمد گشته میریزد ہمیں ریزه ہائے منجمد بسته را تگرگ وژاله میگویند۔ گاہے این ریزه ہائے بلورین خوردک باشد که ہیچ ضربے بکشت زارہائے از ایشان نمیرسد۔ بلکه گاه گاه مفید ثابت می شود الا چون پاره ہائے کلان بہم شده فرو ریزد آفتِ عظیم برپا کند۔ در حق حیوانات و نباتات حکم غضب الٰہی دارد و گاہے چون پارہائے ابر را برودتے شدیدے بہم رسد قبل ازین که کسوت آبی در برکند بہمان صورت منجمد گشته بوجہ ثقالت ہمچو پنبه مندوف بزمین ریختن میگردد ہمیں برف است که جا بجا کسر دبر تودہائے کلانے ربته مثل کوه ہائے پدید آید و بر کله کوہائے اسود کوہے ابیض ہمچو تودۂ بلورین جلوه گر شود۔ و در آغاز فصل بہار چون حرارت برودت آمیز دو تابش آفتاب تیز تر گردد باز شکل آب اختیار نموده رو بآبادانی نهد۔ بیدل ؎

ہوا بر برگ گل تمکین شبنم میکند حاصل   نگاہ شوخ ما ہم کاش بر رویش حیا گردد

(۴) فوائد باراں۔

فوائد باراں بیحد و عد است که در حیطہ تحریر نگنجید و در احصا شمار نیاید۔ رحمت حق است سعی تندرستان شفا به بیماران آبحیوان بزمین مرده و نائے پر انگبین به نئے شکر سپرده فواره بے ایں آواره۔ مایۂ بحر و کان۔ و مایۂ گلستان حیات سبزی حیات بدو پیوسته و رشته نمو گلبن بدو بسته۔ گوش گل راُدر است و دہن غنچه پُرزر است۔ گوہر دریا بخشیده و جواہر به معادن سپرده رنگ ریزی گل و مشک بیزی سنبل ہمه از برکات ایں مایۂ حیات است نیرنگی گل ہائے رنگین و شیرینی میوه ہائے شیرین ہمه از فیوض وے است ہر گل بہر نثار قدومش زر بکف و ہر غنچه جہت فدائے سرش سر بکف است ہ

نص رت ... نی کوہسار و ... ہائی در قاضی آبشار و روانی جوئبار ہمه از برکات مواہب باران رحمت است که ہمه را برجا یکساں رسیده نه از ہر بلا روئے کشیده نه الفتے بگلشن ورزیده ... نه سنگ و آ... تن دامن چیده نه ... ریاض و جناں و ے ... شمیده۔

باران که در لطافت طبعش خلاف نیست   در باغ لاله روئد و در شوره بوم خس

نیشکر که پر از شکر است از وست و تلخی و تلخکامی خر زهره هم بدوست بلکه مایهٔ طعم تلخ و شیرین ترش و نمکین خود همه اوست گہے در کسوت نورانی جلوه نماید و گہے لباس ظلمانی پدید آید۔ گاہے قبائے قلمکار در بر گاہے کلاه زرکار بر سر۔ میوه ہائے گوناگون و گل ہائے بوقلمون همه از شعبدات باران است۔ جائے مظهر برف جائے ژالهٔ شگرف است وقتے بصورت لالهٔ آبدار بر فرش زمردین پریشان وقتے بشکل سلک مروارید تابدار چون آویزهٔ گوش حسینان بچنار برگ گل آویزان است۔ الحاصل کیفیت مناظر و مظاهر موجودات که در مطاوی اوراق کائنات منطوی است بفحوائے ؎

دامان نگاه تنگ و گل حسن تو بسیار   گل چین بهار تو ز دامان گله دارد

به تحریر و تقریر در نگنجد۔ مرزا بیدل رحمة الله علیه میفرماید ؎

بکمال خالق انس و جان نه زمین رسید نه آسمان   بصدف کسے چه دهد نشان ز حقیقت گهر آفرین

سفر

تا بدکان خانه در گروی   هرگز ای خام آدمی نشوی

برو اندر جهان تفرج کن   پیش از آن روز کز جهان بروی

"فکر هر کس بقدر همت اوست" گر این قول متداول را عکس نهند بدین امر خوب صادق آید که انسان از جمیع مخلوقات ممتاز گردید۔ بدین جهت همت وی نیز بالاتر گردد و چون طیور و وحوش [illegible] آن قدر به علم بهره دارند که موافق ضرورت ایشان است۔ مثلاً تربیت بچگان جستجوے خوراک و غیره و آن هم خالق بیچون مقرون به پیدایش ایشان مجبولاً عطا کرده مگر چون دائره احتیاج انسان محیط [illegible] است و [illegible] و پیش [illegible] برتر او محتاج است علم کافی [illegible] از روے حکمت گویند که انسان مدنی بالطبع یعنی نوع انسان محتاج یکدیگر است [illegible] ضرورت

نسلِ حیوانی ہم دارد۔ بلکہ زندگانی بآرام بسر کردن و مصائب یکدیگر را کم نمودن محافلِ عیش و نشاط و مجالس طرب و انبساط سوگواری و عزاداری الغرض کارے نیست کہ بجز مصاحبت و مخالطت سرانجام پذیرد و چوں آدمی زادہ خلیفۃ اللہ است۔ لازم است کہ او از علوم کلی واقف باشد و از مضافات و نواحیات باخبر و از متعلقاتِ خودش نیز واقف شود و چوں از خطور و مضارِ خود بہائم ہم آگاہ باشد واجب است کہ انسان نہ صرف از صعوبات حال رہائی یابد بلکہ بصورت حفظ ماتقدم تدابیر دفع تکالیف مستقبل بیندیشد۔ و او کہ در بحر و بر و کوہ و وادی سکونت پذیر است و در دریا جہازرانی میکند و بر باد طیارہ پرانی محتاج علم نواحیات و مضافاتِ خود است۔ و چنانکہ پیشتر مذکور شدہ۔ کہ ہمتِ حضرتِ انسان بقدر فکرِ او باشد۔ و چوں فکر از سائر حیوانات بلیغ دارد۔ ازیں جہت ہمت او نیز بلند تر باشد و چوں پیمانہ ضرورتش وسیع است۔ بلکہ وسیع تر۔ ازیں جہت واقفیت و علم او نیز وسیع تر باشد۔ و چوں واقفیت اشیاء بجز اشتیاق طلب و اشتہائے حقیقی حاصل نمی شود۔ و بدوں تجربہ و مشاہدہ آں ہیچ چیز حاصل شدن ممکن نیست پس لازم آمد کہ انسان را برائے بود و باش و سامان معاشِ خود و بہر رفع حاجات و طلب علم و فضل سفر ضروری است و حکما گفتہ "البرکت فی الحرکت" و سر ترقی عالم در حرکت مخفی و محتجب است۔ دریں ایام مغرب بر مشرق سبقت بردہ اگر در علوم و فنون مہارت دارند اہل مغرب اند۔ و گر فہرست قوانین آئین سلطنت را ملاحظہ کنند نام اہل مغرب یابد۔ کوہ کنی و بادیہ پیمائی و صحرا نوردی و سنگ فرسائی کسانیکہ نمودہ اند اہالی فرنگستان اند۔ در بحر جہازرانی کردند و بر باد طیارہ را ہمچو طائرے پرانیدند۔ عمق بحر الکاہل معلوم کردند و بلندی کوہ ہمالہ پیمودند صحرائے اعظم را نوردیدند۔ و جنگلات روزہ (امریکہ) طے نمودند۔ در جانب دیگر اہل ایشیا اند کہ پا از خانہ بیروں نمی دہند بہ زمانہ کہ سفر و سیاحت می نمودند مالک مغرب و مشرق بودند۔ و از وقتیکہ کاہل و کم ہمت شدہ از خانہ دو قدم بیروں نہادن گناہِ عظیم خیال کردند۔ از علم و ہنر بے بہرہ شدند۔ فارغ البالی و خوش الحالی بہ علم و ہنر رونق یافتہ۔ و علم و ہنر بجز اشاعت و ترویج ترقی نہ پذیرد۔ و از تبادلہ تقویت یابد بصورت دیگر رخت اقامت ببندد۔ و ارسطاطلیس گفتہ کہ علم و ہنر از کاہلاں بگریزد و منہمکاں

اورا حاصل کنند۔ و تمدن محتاج تعاون است و تجرد وحشت آمیز و تعاون محتاج ارتباط باهمی است
و ارتباط باهمی بجز حرکت پیدا نمی شود۔ و از وقتیکه اهل فرنگ متحرک گشتند و ما ساکن ایشان
حاکم گشتند و ما محکوم و چوں سفر را ظفر گفتند ایشاں غالب شدند و ما مغلوب چوں دست و
پا را جنبانیدند۔ گنج یافتند۔ و ما رنج و چوں عبور دریائے شور را سعادت دانستند و ما نکبت
و شقاوت۔ ایشاں بر اوجِ اقبال رسیدند و ما در حضیض زوال زمین ماندیم۔ هر صفحه تاریخ اسلام
از زبانِ حال می گوید۔ که اگر مسلمان خواهد که در بهشت بریں رسد باید که عالم زیریں را بغور ببیند
و ایں رازے بود پوشیده که بحر اسلام در مغرب و مشرق موجزن گشت۔ اکنوں حالتِ اسلام در
روز روشن ظاهر همه انبیا و اولیا و آئمه دین و جمله مشائخین سفر نموده اند۔ حضرت محمد صاحب
علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات چوں ضرورت محسوس نمودند از مکه به مدینه هجرت
نمودند و نتیجه هجرت بود که جمله بلاد عرب را زیر علم اسلام آوردند و در ذکر حضرت مسیح علیه السلام
به در بارهٔ سفر کردن منقول است که آں حضرت تا به اقصائے ہند سیاحت نمودند و حضرت موسیٰ
علیه السلام از کنعان تا به مصر سفر کردند۔ و به همیں طور جمله دانایان و ماهران طبقات الارض سفر
را وسیله ظفر گفته دریائے ایجاد و تحقیق و اختراع و تدقیق را وسیع کردند۔ کولمبس اگر آهنگ سفر
نه نمودی۔ امریکه را چگونه دریافتی و کک صاحب اگر پئے خود جنبش نمی دادند حالات
قطبین بر عالم به چه طور روشن می شوند۔ لقمان نیز سفر کرده است اگرچه او بشندهٔ نوبه
بود۔ مگر اکثر بلادِ افریقه و ممالک یورپ را سیاحت کرد۔ ابن بطوطه۔ شیخ سعدی هیونگ
سانگ در تمام عالم گردیده برائے ما مسموعات مفیده گذاشته در فن سیر و تاریخ و آثار
قدیمه۔ مایه گراں بها افزوده و شکوه زمانه شده۔ همچو [illegible] ثبت کردند بزرگان
دین که زیارت قبور در داشته یا مجتهدان مت که حج را ثواب عظیمه گفته۔ دانسته اند که بر
علاوه زیارت حصول عجائب و غرائب نیز خواهد شد۔ و [illegible] مسائل مذهبی که [illegible] واقع
شود بطریق احسن تصفیه خواهد شد و هر سال [illegible] دیگری پیدا [illegible] شد و
تبائن در رواج و مسائل [illegible] خواهد شد و سیاح [illegible] تحفه قدرت می کند۔ و محسوسات [illegible]
موجودات گوناگوں را می بیند و برائے [illegible] وطن [illegible] خویش [illegible]

خود را واقفیت جدید می دہد۔ و در ملک خود صنائع و بدائع عجیب را رواج میدہد القصہ اگر خواہد۔ وطنِ خود را نگارخانۂ چین سازد۔ و ہزار ہا مانی وارژنگ پیدا کند۔ در زمانہ حاضرہ می بینم کہ اہل جاپان در نظم و نسق و اتّفاق رفیق عالم ترقی بے نظیر کردہ اند و چینیاں قدامت پسند کہ اہل دنیا را حقیر دانستند تقلید اہل جاپان نمودند شاہ ناصر قاچار والدِ مغفور بادشاہ حال بہ نفس نفیس خود در فرنگستان سفر نمودند و بار ہا در فرانس رفتند۔ آئین و قوانین سلطنت را ملاحظہ نمودند و مفید تجاویز را در ملک خود ترویج دادند۔ بیشک سفر سقر است لیکن نہ در زمانہ حاضرہ زیرا کہ اسباب سفر و ذرائع سیاحت آسان است ہر کس بتواند کہ سفر کند۔ از بمبئی تا لندن بہ چند روز میتواں رسید شیخ سعدی در گلستان میفرماید۔ کہ فوائد سفر بسیار است و عوائد آں بیشمار از نزہت خاطر و جرِ منافع و دیدن عجائب و شنیدن غرائب و تفرج بلداں و محاورت خلاں و تحصیل جاہ و علم و ادب و مزید مال و مکنت و معرفت یاراں و تجربت روزگاراں۔ چنانکہ سالکان گفتہ اند ؎

تا بدکانِ خانہ در گروی ہرگز اے خام آدمی نہ شوی
برو اندر جہاں تفرج کُن پیش ازاں روز کز جہاں بروی

مقاصد زندگی

زندگی اشرف الکائنات رشک حیات جمیع مخلوقات است زندگی انسان ضعیف البنیان رشک زندگی جمیع حیوانات و فرشتگان است) ملائکہ باوجودیکہ از آلودگیہائے جسمانی و روحانی پاک اند۔ مگر ہم برکسوتِ انسانی رشک میکنند حکیم مطلق کہ سائر کائنات را برائے حضرت انسان خلق کردہ۔ چنانچہ در تورات مکتوب است یا ابن آدم خلقتک لاجلی و خلقت الاشیا لاجلک دلیل شرافت انسان است۔ و در کتب فلسفۂ ہندواں مسطور است کہ روح اولین بسیار اعمال نیک کردہ کہ او را جامہ انسانی عطا شدہ بلکہ میگویند کہ ایں ثمرۂ ہزارہا کالبد است ازیں جہت زندگی انسانی گوہر نایاب است۔

و در کتب حکمت مذکور است که حضرت انسان را کمال بعد از پیدائش او حاصل
گشت و ملائکه را کمال مقارن از وجود ایشان است. این عطیهٔ عظمی و موهبت کبرے صرف
انسان را مرحمت شده خلاصهٔ این مقدمه این زندگی انسانی چیزے است گرانبها که به مقابله
آں همه عالم هیچ است پس واجب آمد که آدمی اینچنین نادر عطیه خداوندی را در مصرف نیک صرف
کند و لمحه اش بلکه دقیقه اش را رائگاں نه سازد یعنی اندیشد که او بچه طور زندگی خود را کامیاب
می تواں گردانید. و مقاصد زندگی را سر وقت پیش نهاده همت خود سازد و مقاصد زندگی
را در چهار شعبه تقسیم می تواں کرد. اول ترقی جسمانی. دوم ترقی اخلاقی. سوم ترقی روحانی
چهارم ترقی تمدنی. اکنوں ما هر شعبه را مفصلاً تحریر بکنیم.

جسمانی

جسم مقدم است بر تمام فوائد. چه جسم قیامگاه روح است یعنی جسم مکان است
و روح مکین و صاحب ناموس پولوس گفته که جسم معبد است و روح عابد. اگر معبد
ملوث باشد عابد از ریاضت روحانی دست بر داشته و از پرتو خداوندی محروم ماند و انحصار
دیگر سه ترقی بر ترقی جسمانی است چه حصول زندگی [illegible] جسم سالم است. و خود هر
لمحهٔ زندگی پیوسته به کالبد است که ماشینے است [illegible] عجیبه ظهور قدرت
کامله و حکمت بالغه صانع حقیقی و صنعت [illegible] ست پس جسم انسانی را صحیح و
سالم داشتن مبنی بر [illegible] بعد است بلکه زروئے تحقیق کتب مذهبی و آیات و احادیث
قدسی فرض است که هر آدمی جسم خود را نگاه دارد و بر اصول و قوانین حفظان صحت کاربند باشد و چون
مینا سیان و علویین جسم خود را عذاب نه دهد چرا که [illegible] داخل ریاضت نیست و نه در ریاضت
ازیں سوئے بهم رسد. بلکه اندیشه زیاں ضرور هست نتیجه [illegible] کسے جثه خود را پرورش کند این کار
او داخل در ثواب است و پهلوانان ضرور مدعی یک گونه ترقی اند غرض ترقی جسمانی [illegible] ست
زندگی عالم را. و اگر کسے درین معامله تکاسل اختیار کند یک گونه معاتب [illegible] گردد.
انسان [illegible] اخلاق [illegible] مگر غضب و شهوت [illegible]
[illegible]
غضب و شهوت [illegible]

احتراز کردن لازم۔ اگرچہ اینجا بالتفصیل طریق رہائی پرہیز بیان نمودن مشکل بلکہ مضمون را طوالت دادن است۔ مگر ما بر چند نصائح مفیدہ اکتفا کردہ بیان اخلاق را ختم می نمائیم۔

(۱) صحبت نیکاں۔

(۲)۔ مطالعہ کتب اخلاق۔

(۳)۔ ریاضت بدنی و عبادت۔

۱۔ صحبت نیکاں۔ صحبت نیکاں چناں است کہ آہن را پارس و کسے را کہ میسر آید گویا نعمائے دوجہاں حاصل کردہ ؎

ہمنشین تو از تو بہ باید ۔۔۔ تا ترا عقل و دین بیفزاید

و گفتہ اند ؎

رفیقے نیک باید کرد حاصل ۔۔۔ کہ صحبت را نشاید ہر سیہ دل

و از صحبت بداں پرہیز کردن لازم است چنانچہ مولانا روم گفتہ ؎

الحذر کن الحذر از یار بد ۔۔۔ یار بد بدتر بود از مار بد

مار بد بر تن زند بر جان زند ۔۔۔ یار بد بر جان و بر ایمان زند

سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ

در صحبت رفیق بد آموز ہم چناں ۔۔۔ کاندر پناہ دشمن آہیختہ خنجرے

گر نشیند فرشتۂ با دیو ۔۔۔ وحشت آموزد و خیانت و ریو

از بداں جز بدی نیاموزی ۔۔۔ نکند گرگ پوستین دوزی

مختصر اینکہ صحبت نیکاں را [illegible] کہ ہم [illegible] حاصل است۔

۲۔ مطالعہ کتب خوب۔ ہر انسان را باید کہ ہر روز از وقت برائے مطالعہ کتب [illegible] مقرر کند مثل اخلاق جلالی، اخلاق ناصری، اخلاق محسنی، احیاء العلوم و گلستان شیخ سعدی [illegible] صحبت خوب ہم کتب را مطالعہ کند۔ [illegible] [illegible] [illegible] برچہ کتب [illegible] مشمول بہ ہدایات سبحانی اند۔ [illegible] ریاضت [illegible] ترقی جسمانی [illegible] مگر برائے

نفس کشی ریاضت بدنی ہم ضروری است۔ از بیکاری۔ کاہلی عیاشی۔ خود پرستی وغیرہ دیگر امراض پیدا می شوند۔ و مراد از ریاضت نفسانی آں است۔ کہ نفس را از افعال شیطانی باز دارد۔ و خواہشات قبیحہ را متروک سازد و ضمیر خود را جلا دادن مگر دنیا را بجبرت دیدن طاعات و عبادات نمودن حاصل می شود۔ ہمدردی۔ ایثار نفسی۔ فروتنی۔ انکساری مفید نتائج ریاضت نفسانی اند۔ و قابل نمونۂ اخلاق اند۔ عبادت اگرچہ داخل در ترقی روحانی است۔ مگر معاون ترقیٔ اخلاق نیز است۔ پس ترقیٔ اخلاقی را بہ ترقی روح پیوستہ کردن امر لازمی است۔

ترقی روحانی

روح چیزے است لطیف کہ ہمچو ذاتِ پاک نورانی از دائرہ محسوسات خارج است و او واسطۂ مستقیم دارد بہ خالق البرایا و ترقی روحانی منزلیست بلند از مدارج اخلاق۔ فیلسوفان ہند و یونان در فلسفۂ روح کمال حاصل کردہ اند۔ مگر اہل ہند بر اہل مقدونیہ سبقت بردہ مشہور و متداول فلسفۂ حال و خصوصاً صوفیائے کرام معتقد ایں امر اند۔ کہ چوں از انسان پردۂ دوئی برخیزد۔ فرق در خالق و مخلوق نماند۔ و بے ساختہ انا الحق گوید پس روح انسانی کہ مطلع انوار است۔ راحتِ اصلی نجات ابدی رتبہ ہمنیں وقتے حاصل کند کہ از حقیقت خود و قف گردد۔ و از صفت و ماہیت خود آگاہی [illegible] میسر شد کہ جذبۂ نفسانی و وساوس شیطانی و خیالات [illegible] را ترک کند۔ کہ صعوبت [illegible] خطرات اند۔ حائل [illegible] مگر برسرِ ایں محنت خاص درکار است و ہمت [illegible] بجز مدد و ضد و ندی [illegible] مشکل و کمے [illegible] پرخطر [illegible] مرتبہ [illegible] نتیجہ ہر کس [illegible] ترقی [illegible]

از روئے حکمت پوشیدہ نیست کہ انسان [illegible] و او را بسر لحظہ تعلق بجنس نوع افتد۔ علاوہ تولید و تناسل دیگر ضروریات [illegible] نمونت [illegible] صورت [illegible] و بہ لواحقین و خویشتن [illegible] مستحق سلوک خاص اند۔ فرائض خود را [illegible] دارد۔ و ازیں گزشتہ [illegible] شہر [illegible] عزیز [illegible]

خود را و کل بنی نوع انسانی را چنانکہ خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

چناں زندگی کن تو اندر جہاں | کہ چوں مُردہ باشی نگوئند مُرد

شیخ سعدی رحمۃ اللہ علیہ ؎

خیرے کن اے فلاں و غنیمت شمار عمر | زاں پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند

و بمثل ایں ؎

آنچناں زی کہ وقت مردنِ تو | ہمہ گریاں شوند و تو خنداں

قصہ کوتاہ مقاصدِ زندگی اجمالاً نوشتہ شدہ۔ ہر انسان را باید کہ زندگی خود را بے قدر و قیمت ندانستہ۔ عبور مراحلِ حیات بہ کمال خوش اسلوبی کند۔ تا دُرِ شاہوار ہمچو خذف بیکار فروختہ نہ شود و جوہر آبدار بہ بہائے آبگینہ ارزیدہ نگردد۔ بقول سعدی ؎

دنیا بریں خریدنت از بے بصارتی است | آں بد معاملت بہ ہیچ سے خری

ورنہ نتیجہ ایں باشد کہ بجائے بہشت بریں ہاویہ نصیب گردد ؎

راہے بسوئے عاقبت خیر میرود | راہے بسوئے ہاویہ اکنوں مخیری

مردی گماں مبر کہ بپنجہ است و زور | بانفس اگر برائی دانم کہ شاطری

تندرستی

از خدا جز عافیت چیزے مخواہ | یک وسیلہ است و ہزاراں مدعا

علم و فضل رشد و عقل۔ نجابت و شرافت۔ متانت و ذہانت۔ موہبات ربانی و عطیات سبحانی اند۔ کہ موہب العطایا و خالق البرایا بے قیمت و بے بدل انسان ضعیف البنیان را بخشید لیکن ازاں جملہ صحتِ جسمانی کہ مقدمہ ایست۔ ریاضت نفسانی را و تقدمۂ ایست صحبتِ نفسانی را۔ نعمتے دادہ از نعمائے غیر مترقبہ۔ و از آلائے غیر محدودہ۔

لذتِ نفسانی و روائح روحانی حاصل نہ شود۔ تا امتزاج جسمانی بر اعتدال نباشد حجت الاسلام، امام محمد غزالی بدیں طور منقول کردہ کہ جسم مدینہ ایست و نفس ناطقہ در وبادشاہ

حواس خمسہ باطنی ارکان فاضلہ و حواس ظاہری پیش کار و خدمتگزار دل و زیر اعظم و مشیر صداقت دماغ دبیر ذوی الحکمت والبصارت و شرائن و ورائید و اعصاب و عضلات افواج و عساکر دم و منی و خزینہ وافر اگر خزینہ بسیار است کار سلطنت خاطر خواہ۔ وگر کم نظام حکومت بر باد و تباہ وایں گنج بجز غذا پیدا نمی شود۔ و غذا را معدہ تحلیل می کند۔ و او محتاج عمل تنفس است و تنفس بجز ہوائے تازہ و غذائے عمدہ صورت نہ بندد۔ وایں کار نفس ناطقہ انسانی است۔ کہ بمشورہ وزیر اعظم انتظام حکومت را قیام و نظام بخشد۔ الا اگر ازیں عملہ یکے ہم مختل باشد۔ در آئین سلطنت آں مدینہ خرابی واقع گردد ؎

چو عضوے بدرد آورد روزگار   دگر عضوہا را نماند قرار

صاحب ناموس مقدس پولوس گفتہ۔ کہ جسم ما معبد است و روح عابد اگر معبد مکدر و ملوث باشد۔ عابد از لذت ریاضت نفسانی و عفافت روحانی محروم ماند۔ و از ادائے لوازمات مراقبہ باز ماند و حکمائے فرنگ گفتہ اند۔ کہ جسم انسانی ماشینے است و جملہ اعصاب و عضلات ادات۔ اگر یکے ازیں ادات بیکار یا خراب گردد۔ تمام ماشین معطل شود۔ پس حفاظتے باید کرد۔ کہ یک آلۂ ایں ماشین بیکار نہ شود۔ و بقراط گفتہ کہ دماغ محتاج الیت جسم سالم را۔ و جسم چنداں احتیاج ندارد۔ دماغ صحیح را۔ چہ سالم الجسم کاری کہ از جسم تعلق دارد۔ بدوں حمایت دماغ سرانجام می تواں کرد۔ و صحیح الدماغ خواہد کہ بہ اتمام رساند۔ لیکن نہ تواند و افلاطون بر در خود نوشتہ کہ انسان را پیش از حکمت آموختن قوی الجثہ۔ و صحیح البدن باید شد ؎

زاں پیشتر کہ نام تو انسان همی نهند   باشد ترا کہ گشتہ ہی حیوان در بدن

باید کہ بادشاہ جسم از صدمۂ زوال ناموس از لطمۂ وبال مصئون باشد۔ تا رعیت را خوشحال لشکر را مرفہ البال دارد۔ اگر خزانہ وافر و بیشمار است۔ خدمتگزار اگر یک طلبد دو حاضر اند وگر دو ہے خواہد۔ زر بے انبار پیش گذارند۔ لذات جسمانی میسر و حظ نفسانی حاصل لیکن چوں تندرستی نیست لعل و یاقوت بنظرش مثل خرمہرہ۔ و ریاحین و بساتین بسان خز سرہ ؎

لعل و یاقوت و سنگ خارہ است   گر ندارند جوہر صحت

پس عقلاً و نقلاً ثابت است۔ کہ حکومتِ ہفت اقلیم بمقابلۂ تندرستی ہیچ و محاصل زمین بہ پیش صحتِ کامل بے حقیقت ہے

اے خالقِ ہر بلند و پستی شش چیز عطا بکن زہستی
ایمان و امان و تندرستی علم و عقل و فراخ دستی

مرد صحیح المزاج نہ صرف خویشتن دار است۔ بل برائے بنی آدم سودمند و فیض رساں ثوابِ دنیا و عقبیٰ و سعادتِ دنیا و اخریٰ و حاصل کونین مرد تندرست می تواں برد۔ نہ بیمار و رنجور۔ اکنوں ما چند اصول صحت عامہ درج می کنیم۔ کہ برآں کاربند شدن برائے حفظ ماتقدم لازم۔

اوّل۔ ہوائے صاف۔ از ضروریاتِ انسانی ہوا زیادہ کار آمد و مفید تر است آدمی بغیر خورد و نوش تا چند ایام زندہ می ماند لیکن بدوں ہوا یک دقیقہ زیستن محال است۔ ہر نفس کہ فرو می رود ممدِ حیات است و چوں بر می آید مفرح ذات۔ ہوا اگرچہ لازم ترین حوائج زندگی است ازبس ضرور الّا بسیار سہل الحصول زیرا کہ بکثرت و افراط ہر جا موجود است لیکن از ہجوم انام و ازدحام عوام ہوا خراب میگردد۔ چہ ہوائے کہ از اجسام حیوانات استخراج می یابد قابلِ تنفس نیست ازیں جہت مکانات وسیع و کشادہ تعمیر باید کرد (۲) راہِ تنفس بینی است نہ دہن (۳) ہوائے صاف باعث تفریح و تفنن و گل گشت و چہل قدمی ممد صحت انسانی (۴) بنائے مکان چنیں باشد۔ کہ ہوائے غلیظ و کثیف از و بآسانی بیروں رود۔ و ہوائے صاف درون آید۔

دوم۔ آب مصفا۔ چیزیکہ بعد از ہوا از لوازماتِ حیات است۔ آب است۔ ہمیں جہت صانع حقیقی در کرہ زمین سہ حصہ آب پیدا کردہ۔ و یک حصہ خشکی۔ و اطبا گفتہ اند کہ در جسم انسانی ہفتاد فیصدی آب است و باقی اشیاء دیگر یعنی گوشت و استخوان وغیرہ۔ چنانکہ را [illegible] ہوائے صاف درکار است ہمچناں آب مصفا نیز بکار یعنی از گرد و غبار صاف [illegible] در ہندوستان آب یا از دریا حاصل می کنند۔ یا از چاہ۔ آب دریا اگرچہ [illegible] موصوف [illegible] است لیکن اگر او را از عمل تقطیر پاک کنند۔ حکم آبحیات [illegible] را از برگ و بر درختاں نگہ دارند۔

سوئم۔ غذائے عمدہ۔ مراد از غذائے عمدہ نہ از غذائے مرغن است نہ ملذذ بلکہ غذائے سادہ پاک۔ یعنی نہ خام باشد نہ سوختہ بلکہ پختہ۔ در خوردن غذا کمال احتیاط لازم است یعنی شرط اعتدال و میانہ روی را ملحوظ دارد۔

حکایت۔ در سیرت اردشیر بابکان آمدہ است۔ کہ عرب را پرسید کہ روزی چہ مقدار باید خوردن۔ گفت صد درم سنگ کفایت کند۔ گفت این مقدار چہ قوت دہد۔ حکیم گفت کہ این قدر ترا برپا دارد۔ و ہرچہ برین زیاد کنی تو حمال آنی ؎

خوردن برائے زیستن و ذکر کردن است   تو معتقد کہ زیستن از بہر خوردن است

خیر الامور اوساطہا چنانکہ در ہر فعل و کار اعتدال واجب و درست ہمچنیں در خوردن حد اندازہ لازم۔

حکایت۔ یکے از حکما پسر را نہی کردے از خوردن بسیار کہ سیری شخص را رنجور کند۔ گفت اے پدر گرسنگی مردم را بکشد۔ نشنیدہ کہ ظریفان گفتہ اند۔ کہ بسیری مردن بہ کہ بہ گرسنگی جان سپردن۔ پدر گفت اندازہ نگہ دارد ؎

نہ چنداں بخور کز دہانت بر آید   نہ چنداں کہ از ضعف جانت بر آید

قطعہ

با آنکہ در وجود طعام است حظ نفس   رنج آورد طعام کہ بیش از قدر بود

گر گل شکر خوری بہ تکلف زیاں بود   و زنان خشک دیر خوری گل شکر بود

و در ہمیں باب منقول است۔ یکے از ملوک عجم طبیب حاذق را بخدمت مصطفے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستاد سالے در دیار عرب بود کسی بہ تجربتی پیش او نیامد معالجتی نہ خواست ر ...ی پیش پیغمبر صلعم آمد و گفت کہ مرا برائے معالجت اصحاب فرستادہ اند۔ و کسی دریں ...ت التفاتی نکرد۔ تا خدمتی کہ بریں بندہ متعین است بجائے آورد۔ رسول صلعم فرمود۔ کہ ایں طائفہ را طریقی است کہ تا ایشان را گرسنگی غالب نشود نخورند۔ و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند حکیم گفت موجب تندرستی ہمین است زمین خدمت ببوسید و برفت۔ تندرستی۔

سخن آنگہ کند حکیم آغاز | یا سر انگشت سوئے لقمہ دراز
کز ناگفتنش خلل زاید | یا ز ناخوردنش بجاں آید
لاجرم حکمتش بود گفتار | خوردنش تندرستی آرد بار

سرتاج دانایان فرنگ بیکن می گوید۔ کہ دریں دہر ناپائدار مردمان بسیار از بسیار خوری می میرند نا از کم خوری۔ علاوہ حدِ اعتدال رانگہ داشتن در ماکولات و مشروبات از منشیات احتیاط واجب است۔ شراب۔ بنگ۔ افیم من قبیل مضراتِ بدنی است در صحیفۂ سلیمان مسطور است۔ کہ آں کیست کہ ہزل سرائی و ژاژ خائی میکند رنج بیفائدہ می کشد۔ مصائب می بیند۔ چشمہائے خود را سرخ میدارد "جواب" شراب خوراست۔ واقعی ایں آب شراب۔ بل سراسر شر و شرر کہ خرمن حیات رامی سوزد۔

چہارم ۔ صفائی جسم و لباس۔ جسم بمنزلہ مکانیست۔ اگر مکان را ہر روز صاف نکنند نتیجہ ایں باشد کہ غلاظت جمع شود۔ و مکان باعثِ ہلاک سکان گردد۔ ہمیں حال جسم است اگر او را ہر روز صاف نہ کنند یعنی ہر روز غسل نگیرند یا موے نتراشند یا آبدست نکنند یا لباس راعوض نکنند مکان عنصری ما مدر شود۔ مردِ غلیظ نہ صرف خود را در عوارضِ جسمانی مبتلا کند۔ بل از و احتمال پیدا شود۔ کہ دیگراں بہ صحبتش گرفتارِ امراض شوند خصوصاً در امراض جلدی مثلاً جذام۔ برص۔ خارش۔ از صفائی جسم نہ صرف بدن توانا گردد۔ بل روح ہم تقویت گیرد۔ و بشاش ماند۔ راست است۔ پاک روح در جسم صاف می باشد۔

پنجم ۔ ورزش و ریاضت بدنی بیکاری مقدمۂ بیماری است۔ خدا جسم نہ ایں خاطر داد کہ او را بیکار کردہ ناقص کنند۔ بل بایں واسطہ ہر چہ ضروری است بدل شغل گیر کاہلی و طنبل گری ہمچو کرمہا است۔ کہ شجر انسانی را از بیخ و بن برآرد۔ و مشقت زیاد و کثرت کار جسم را مزور و بیکار رساند۔ پس حدِ اعتدال رانگہ داشتہ باید شید۔ کہ ماشین انسانی درست ماند۔ تفریح و تفنن۔ سیر و گلگشت۔ زندگی را دفع کند و تازگی را بیار آرد چہلقدمی شاہسواری عمدہ ترین ریاضت ہائے است۔ ایں اصول حفظانِ صحت برائے حفظ ماتقدم بطریق اجمال نوشتہ شد۔ فرضِ انسان است کہ صحت جسمانی را قائم دارد و از آلائے خداوند حقیقی

محروم نماند۔ باید کہ ایں مقولۂ زریں را کالنقش فی الحجر کند۔ ع
تندرستی ہزار نعمت است

راستی

راستی موجب رضائے خدا است کس ندیدم کہ گم شد از راہ راست

ہرچہ در دل باشد۔ آں را بجنسہ بر زبان آوردن و بہ فعل ظہور دادن راستی است حکمائے ہند گفتہ اند کہ مرد صالح آں باشد کہ قولش با فعلش مطابقت دارد یعنی ہرچہ در دل آرد بر زبان آرد و ہرچہ بر زبان آرد آنرا بہ اتمام رساند۔ صد جان فدائے آنکہ زبان و دلش یکے است و حق سبحانہ تعالیٰ کہ خالق کون و مکان و مالک زمین و زمان است انسان را دست و پا و گوش و زبان چشم و دہان بے قیمت و بے منت ارزانی داشت و حلیہ بہ احسن التقویم و اشرف المخلوقات آراست۔ شکر منعم را با انعام ادا ایں باشد کہ ستایش او کنند۔ و او را بزرگ دانند۔ و ہر عطیہ او را بہ مصرف نیک صرف کنند و ز ہر جارحہ کار ستودہ گیرند۔ و ودیعت حیات کہ خالق بیچون بہ ما سپردہ بہماں دستی کہ گرفتند باز بگردانند ؎

ایں جان عاریت کہ بحفظ سپردہ دوست روزی رخش بہ بینم و تسلیم وے کنم

و اگر بخلاف ایں روش راہ گیرد مستوجب عذاب باری گردد۔ و سپاس بدل آنست کہ منعم حقیقی را بشناسد۔ و داند۔ کہ ہر نعمتی کہ بدو رسیدہ۔ از فیض بے غایت دوست و شکر زبان ایں است کہ پیوستہ بیاد حق مشغول باشد۔ و جز راست نگوید و طاعت چشم آن است کہ نظر در مخلوقات بعبرت کند۔ و در علما و صلحا بہ نظر عزت بنگرد۔ و بر ضعفا و زیر دستان نظر شفقت اندازد۔ و طاعت گوش شنیدن قصص نیکمرداں و پند و نصائح ایشان است و طاعت دیگر جوارح ایں باشد کہ در حال خشم و رضا جانب حق فرو نگزارد چنانچہ انبیا و رسل و علمائے اہل و ائمہ دین و جملہ مشاہیر عالم راستی را اصلاً از دست ندادند۔ اگرچہ ایشاں مورد ہلاکت و تباہی شدند منقول است کہ پیغمبر ما صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چوں از کفار تنگ آمدہ رو بہ مدینہ نہادند منافقان کہ بر ہر رہ ستادہ بودند بر بستر محمد قدم

کس است آنحضرت چند قدم پیش رفته فرمودند۔ کہ منم۔ مخالفان گفتند۔ باید کہ این غلط نباشد چرا کہ کسی نباشد۔ کہ خود را لقمۂ نہنگ اجل سازد۔ والحق رسول کریم دست از جان رستہ نکردہ فضیلت راست گوئی از دست ندادند۔ وزبان مبارک را بدروغ نیالودند چہ خوب است

ع زبان من زیان من نگردان۔ ودرسیرت نبی آمدہ۔ حضرت مصطفٰے علیہ افضل الصلوٰۃ و اکمل التحیات۔ طوطی خوش الحان۔ "ما ینطق عن الھوٰی"۔ اگرچہ گاہ گاہ تمسخر محمود می نمودند لیکن صدق را از دست نمی دادند۔ وحضرت عائشہ صدیقہ می فرمودند کہ آنحضرت کم حرف می زوند۔ وہرچہ گفتند راست می گفتند۔ از کلمات طیبات است کہ دل مومن کہ منور از نور صدق و صفا است بے گمان خانۂ خدا است و گرنہ مامن ابلیس و شیطان است ؎

دلا راستی گر کنی اختیار | شود دولتت ہمدم و بختیار
مزن دم بجز راستی زینہار | کہ دارد فضیلت یمیں بر یسار
بہ از راستی در جہاں کار نیست | کہ در گلبن راستی خار نیست

ودر حدیث آمدہ علیکم بالصدق فان الصدق یھدی الی اللہ وان اللہ یھدی الی الجنۃ ومایزال الرجل الصدق ویتحری الصدق حتّٰی یکتب عند اللہ صدیقؓ

حکایت۔ آوردہ اند کہ پیر شیخ عبدالقادر جیلانی چوں برائے حصول علم از خانہ روانہ شد۔ واز مادرش اجازت خواست۔ مادر آنہا وصیت کرد۔ جانِ مادر! ہرجا کہ بروی دروغ نگوئی۔ وچہل دینار برائے زاد سفر عطا کرد۔ شیخ آہنگ سفر کردہ بہ کارواں روانہ گشت روزی چند نگذشتہ بود۔ کہ کاروان بدست رہزناں اُفتاد۔ ورہزناں ہرچہ از ایشاں جستند بُردند۔ مگر شیخ را کہ وضع فقیرانہ داشت۔ ہیچ نگفتند۔ یکی از رہزناں پرسید۔ کہ تو ہم چیزے داری۔ گفت چہل دینار۔ پرسید۔ کجا است۔ گفت۔ در گلیم دوختہ ام۔ چوں گلیم را دیدند واقعی چہل دینار یافتند۔ چوں سرگردہ وزداں ایں واقعہ خبر یافت متاثر شد و پارسائی اختیار کرد۔"

نہ پیچد سر از راستی ہوشمند | کہ از راستی نام گردد بلند

"الصدق یرفع الصادق" والکذب یضع الکاذب ٥

ودر رسوم قدیمائے ہندو گویند کہ کسے کہ دروغ میگفت و دعوے راستگوئی میکرد او را از آتش میگذرانیدند۔ چوں از آتش صحیح سلامت میگذشت دلیل راستیش پدید می آمد چہ منقول است کہ آتش راست گو را نہ سوزد۔ قصۂ رام وسیتا شاہد صدق ایں مقال است و در ہندی ضرب المثل است "سانچ کو آنچ نہیں" یعنی آتش در راستی سرایت نمی کند کہ در گلبن راستی خار نیست۔ و ہمچنیں رسمی تا کنوں در بلادِ بلوچستان باقی است۔ ہمچنیں بسیار نظائر است۔ برائے ایں کہ راستگو ہمیشہ بر رہِ حق میرود۔ واو را احتمال گم شدن نیست۔ و رہِ حق صاف است و ہمچو روز روشن۔ روشن۔ ع

راہِ راست برو اگرچہ دُور است

مآل الصدق الفوز والبیاض ومآل الکذب الخسران والسواد۔

الا تری الی الصحیفین اولهما کاذب فکانت النتیجة محض السواد والخسران وثانیهما صادق ملحقة الفوز والبیاض کما تری انحصار من امتنان صدق

دحق اگرچہ درشت است ولے نیک مرشت است "الحق مر ولو کان مرا"

نکتہ۔ دریں شکل خط ا۔ ب پل صراط است ا دوزخ دوزخ ب بہشت

و ہر دو جانب پل صراط دوزخ است کہ دور از راہ راست است و کسے کہ از پل صراط بگذرد در بہشت رود۔ وگرنہ در دوزخ۔ "وایاکم والکذب فان الکذب یهدی الی الفجور وان الفجور یهدی الی النار وما یزال الرجل یکذب ویتحری الکذب حتی یکتب عند الله کذابا" یعنی شخصے کہ راستی اختیار کند در بہشت رود۔ و بخلاف ایں در دوزخ "الکذب مجانب للایمان" بیشک صدق ایمان است و صدق حقیقی عبادت۔ و خدا دروغگو را ہرگز نمی پسندد "ان الله لا یحب الکاذبین" "وهذا یوم ینفع الصادقین صدقهم" و "یا ایها الذین امنوا اتقوا الله وکونوا مع الصادقین" "والذی جاء بالصدق وصدق به اولئک هم المتقون لهم ما یشاؤن عند ربهم"۔

حکمت۔ دروغ گفتن بضربت ماند ۔ اگرچہ جراحت درست شود نشان بماند

چوں برادرانِ یوسف علیہ السّلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را بر راست گفتن ایشاں اعتماد نماند۔ ؎

درو غے نگیرند صاحب دلاں | ہر آنکس کہ پیوستہ گفت است راست
اگر مشتہر شد کسے در دروغ | اگر راست گوید تو گوئی خطا است
کسے را کہ عادت بود راستی | خطائے کند در گزارند ازو
و گر نامور شد بقولِ دروغ | و گر راست باور ندارند ازو

فقال عن من قائل قتل النحر اصون" یعنی لعن الکذب ابولت۔

وحکما گفتہ اند" الکذب اُم الذنوب" یعنی دروغگوئی مادر گناہ است وگفتند کہ ہر گنہگارے عادت دروغگوئی ضرور باشد۔ و اگر اُو خواہد کہ دروغ نگوید نتواند۔ کہ باز جرأت گناہ کند۔

وتاریخ شاہد است۔ کہ در عالم خرابی ہائے کہ از دروغ گفتن واقع شدہ است ناقابل تلافی است جانہائے عزیز محض از تمسخر و دروغ لقمۂ نہنگِ اجل شدند۔

حکایت۔ در شاہنامہ مسطور است کہ رستم نامی پہلوان با زنِ خود ایں گفتہ مرخص شد کہ اگر پسر پیدا شود مرا خبر دہ و گر دخترے تولد شد۔ خیر۔ بعد از چند ماہ پسر تولد شدہ و اسمش سہراب نہادند۔ مگر زنش رستم را غلط خبر داد۔ گفت کہ دخترے پیدا شدہ۔ و چوں سہراب در لشکر افراسیاب ملازم شدہ مقابل لشکر کیکاؤس بہر آزمائی رواں شد بہ رستم مقابلہ افتاد۔ سہراب ہر چند نامش پرسید۔ مگر رستم خود را ظاہر نمود۔ و گفت کہ من بناگرد رستم ہستم۔ اول بار شکست رستم خورد۔ مگر بار دوم کہ بہم آویختند سہراب مغلوب شد و رستم خنجر بہ کلویش رسید۔ سہراب گفت کہ یاد دار طائر شدہ اگر بر آسماں پری یا ماہی گشتہ در آب روی۔ پدرم ہرگز ترا زندہ نگذارد۔ پرسید کہ پدرت کیست۔ گفت رستم۔

ناظرین! از یں سانحہ اندازہ اش میتواں نمود۔ کہ از دروغگوئی چہ قدر زیاں گشت و رستم لختِ جگر و نور بصر خود را بدستِ خود پیالۂ اجل نوشانید۔

دانایاں مرد راست گو را شجاع اصلی گفتہ اند خود پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم میگوئید کہ جنگ

از کفار جهاد اصغر است و جدل به نفس جهاد اکبر رجعنا من الجهاد الاصغر الی جهاد الاکبر و اعدی عدوک نفسک التی بین جنبیک پس نفس را زیر کردن و دل را از کذب و بطلان پاک کردن و از زبان راست گفتن شجاعت اصلی است ؎

نه مرد است آن به نزدیک خردمند — که با پیل دمان پیکار جوید
ولے مرد آنکس است از روئے تحقیق — که چون خشم آیدش باطل نگوید

قیل للقمان بحکم ما بلغ بک ما تری قال صدق۔

القصه آدمی رضائے خالق بیچون بایں جوید که از زیور صدق و صفا مزین باشد و دین نا بیست صدق و صفا را و کسے که بایں صفت موصوف است بندهٔ حق است و حق رهبر او ؎

راستی موجب رضائے خدا است — کس ندیدم که گم شد از رہ راست

علم

میاموز جز علم گر عاقلی — که بے علم بودن بود غافلی

مالک الملکے که خالق جزو و کل است آفریننده هر نیک و بد حضرت انسان را از عنایت خاص به حلیهٔ عقل مزین گردانیده اشرف المخلوقات ساخت و سر ذره کائنات بخدمت او قیام بخشید و چون ابو البشر را از کتم عدم به منصهٔ شهود آورد ملائکه را به سجده اش مامور کرد و عزازیل را ازیں جهت ملعون و مطعون گردانید و از سجود آدم گریز می نمود و بفحوائے لولاک لما خلقت الافلاک که به شان سرور کونین زیبنده آیت است بودا یا ابن آدم خلقتک لاجلی و خلقت الاشیاء لاجلک که در توریت مکتوب ست مبرهن و محقق می شود که انسان عین عیان فرمانروائے جهان است و از موجودات بعضی را غذا و بعضی را دوا سازد و بعضی کار خدمت گیرد چنانچه آب و آتش را در توضیح خود بطریق مختلف بکار می برد و باد را که سبب ترویح روح و تقویم بدن است بهوا و هوا ... بنیان [illegible] ... جرم فلکی را مسخر می کنند چه فصول را که از حرکات جرم

سماوی حاصل می شود بحسب تدبیر صواب اسباب افعالِ خود چوں زراعت و عمارت
می سازد لیکن ایں ہمہ بآں حال صورت می بندد کہ انسان از ماہیت اشیا و از خواص آں واقف
شد ازیں جہت باری تعالیٰ عز اسمہ آگاہ نمود۔ آدم را از نامہائے سائر اشیاء "علم آدم
الاسماء کلھا" و گر آدمی از علم اشیاء مستعمل مفتخر نمی شد۔ البتہ از عدم واقفیت از
استعمال آنہا نفع نمی برداشت۔ و گل کہ نزاکت و لطافت بے نظیر دارد۔ بجز علم خار
است و خار کہ خلش گر دل گل رخان است از علم چوں گل می تواں شد ؎

آدمی زادہ گر بسیار دکار　　خشتِ ناپختہ سنگِ مرمر است

حضرتِ رب الارباب در کتاب اعجاز انتساب حضرت رسالتمآب را خطاب
فرمود کہ "قل رب زدنی علما" یعنی اے محمد بگو مرا علم بدہ زیادہ و زیادہ و حکما گفتہ اند کہ فضیلت
انسان بہ حیوانات از علم است و جاہل کہ بہ ایں حلیہ متحلی نیست بتحقیق در عدد حیوانا
عجم است بلکہ از ایشان خسیس تر "اولئک کالانعام بل ھم اضل سبیلا" ؎

کہ قدر مرد بہ علم است و قدر علم بہ مال　　مرا بہ تجربہ معلوم گشت آخر حال

روزے عائشہ صدیقہ ہم از حضرت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم سوال کردند "بای شئی
یتفاضل الناس" فرمودند "بالعقل والعلم" و فی الخبر "اشرف الانسان بالعلم
والادب لا بالمال والنسب" و در مثنوی مولانا روم منظوم است۔ در زمان پیشیں
بادشاہے بود عجائب پسند خردمند روزے از اخبار سلف خبر یافت کہ در جہاں شجرے
است کہ اگر آدمی ثمرش را بخورد ہرگز نمیرد و زندہ جاوید شود۔ دریں تحریص تفحص نمود و وزیر
خود را حکم داد کہ بہ تن دہی و اہتمام و کوشش تمام آں شجر را حاصل باید کرد۔ وزیر خود جلیمائے
زر کشیدہ در بید و شہر بہ شہر و بیابان و کوہ بکوہ سر برداد لیکن نشانے نیافت۔ آخر تنگ
آمدہ دست بہ خنجر نہاد تا خودکشی نماید و از عقوبت بادشاہ مخلصی یابد۔ آوردہ اند کہ عالمی
بروے گذر کرد۔ ازو پرسید چرا از جان تنگ آمدہ۔ گفت مرا بادشاہ حکم دادہ کہ درختے تلاش بکن
کہ ثمرش زندگی دائمی بہ بخشد۔ بسیار جستجو کردم مگر نشانِ آں درخت نیافتم۔ اکنوں چہ
کنم۔ بجز جان دادن چارہ نہ بینم۔ عالم بخندید و گفت۔ آں درخت علم است

کہ حیاتِ ابدی و نجاتِ سرمدی بخشد ؎

جملہ عالم صورت و جان است علم　　جملہ عالم مُردہ و جان است علم

حضرت سید المرسلین خاتم النبیین علیہ اکمل التحیات و افضل الصلوات کہ جامع الحکم والعلم اند فرمودند کہ علم محکِ نیکی و ہدی است۔ و ممیز ممنوع و غیر ممنوع۔ علم در بزم زیور مُرصع کار است۔ و در رزم شمشیر جوہر دار۔ و در بینوائی یار وفادار۔ و در کنج تنہائی مونس و غمخوار۔ مالِ فراوان و دولتِ بے پایاں از علم حاصل شود۔ و تقرب شاہان و تعارف گدایان نیز بہ علم۔ و در حدیث است "الناس اما عالم او متعلم والباقی ھمج"، و روایت کردہ اند۔ کہ یکے از اصحابہ از حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم سوال کرد کہ کدام عمل فاضل تر است فرمودند کہ علم دیگر ہمیں سوال کرد۔ و ہمیں جواب دادند۔ تا سہ بار آں شخص گفت من از عمل سوال بکنم نہ از علم۔ فرمودند کہ علم اندک بہ از عمل بسیار کہ بہ جہل باشد۔ قال الامام شافعی "بُعد الفرائض افضل من طلب العلم۔ فھو نور یھتدی بہ لمحی اثرہ"

و امام محمد غزالی فرمودہ "یک زکوٰۃ عالم بہ از ہزار صلوٰۃ جاہل" و در حدیث نبوی نیز مرکوز است "ما اتخذ اللہ ولیا جاھلاً قطُّ" یعنی خدا جاہل دوست را ہرگز نمی پسندد و حکما گفتہ اند۔ کہ علم میراثِ پیغمبران است۔

حکایت۔ دو برادر [illegible] مصر یکے علم آموخت [illegible] اندوختہ [illegible] عصر شد و آں عزیز مصر پس توانگر بچشم حقارت در فقیہ نظر کرد و گفت [illegible] رسیدم و تو ہمچنان در مسکنت بماندی۔ [illegible] شکر نعمت [illegible] باید گفتن کہ میراث پیغمبران یافتم یعنی علم۔ و تو میراث فرعون یعنی [illegible]

علی العلم خیر من المال ؎

بنی آدم از علم یابد کمال　　[illegible]

شعر۔ لا یحسد العلم الا من فضائلہ　　[illegible]

دانایان فرنگ علم را در کتب خود [illegible]

[illegible]

علم حصنِ حصین است کہ درِ ے از شرور آفاق و ذمائم نفاق محفوظ بماند۔ — جان سٹوارٹ

علم نعمتی است حاصل کردہ۔ وجہل مصیبتی است۔ خود برخود آورد۔ — فلپ سڈنی

علم عطیہ ایست از عطایائے خاص بارگاہ خداوندی۔ — رسکن

الغرض باتفاق اہل عقل ونقل ہیچ فضیلت بے علم تمام وکامل نیست وکسے کہ جاہل است چوں در محافل علماء وفضلا کہ میدان یکہ تازان کمالاتِ انسانیست۔ حاضر شود وایشاں در احراز قصب السبق بیان مسابقت جویند۔ مطلقاً از خاصیت فطق مبراے دعاری ماند ومانند حیوان اعجم از سخن گفتن عاجز آید۔ اطلاق اسم انسان بہ چنیں شخص ازاں قبیل است کہ گیاہِ گندم را گندم خوانند وغوزہ را انگورہ گویند وباندک امعان نظر ظاہر شود۔ کہ ازاں حیثیت کہ حیوانات عجم بحسب فطرت مہتدی اند۔ بصرف قوی وآلات جسمانی در وصول بغایت کمال نوعی ایشاں از جادۂ مستقیم کہ بداں غایت منتہی تواند شد منحرف نیستند بخلاف جاہل کہ از معرفت فضائل ورذائل غافل واز تصرف قوی در غیر مقتضائے فطرت از صوب صواب انجام تحصیل کمال کہ از خصیص نوع اوست۔ منحرف ومتمائل پس جاہل از حیوانات احسن باشد وچوں بہ ہمیں قیاس احوال جمادات ملاحظہ کردہ۔ ظاہر شود کہ ازاں مرتبہ نیز فروتر است چہ بسوء اختیار فضیلت انسانی را از اعلیٰ علیین احسنِ تقویم باسفل سافلین واولئک کالانعام بل ھم اضل رسانیدہ۔

این ست حقیقت جاہل کہ منقول شد پس انسان را باید کہ علم را از مواہب عظیمہ خداوندی واز آلائے جلیلہ ایزدی است حاصل کند۔ اطلبوا العلم ولو کان بالصین۔ ودر فرمان حمید است ہل یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون لا یستوی الاعمی والبصیر۔

العلم شرف شیء ناله رجل — من لم یکن فیه علم لم یکن رجلا

تعلم علم واعمل یا اخی به — فالعلم زینة لمن بالعلم قد عملا

در قول ابوبکر بن زبیر است۔ یا بنی علیک بالعلم۔ فانک افتقرت الیه کان مالاً وان استغنیت عنه کان جمالاً

ومعلم اخلاق سعدی می فرماید ؎

توانگری نہ بمال است پیش اہل کمال
کہ مال تالب گور است و بعد ازاں اعمال

و بر مرد سلیم الفطرت ایں امر عیاں و مبرہن است کہ درخت عمل بجز آبیاری علم و نشود نما نہ یابد و شگوفہ مراد در چمنستان عمل بدوں نسیم علم وا نشود۔ خوش گفت آنکہ گفت ؎

ترا علم در دین و دُنیا تمام
کہ کار تو از علم گیرد نظام

سخاوت

ہمہ وقت شو در کرم مستقیم
کہ ہست آفرینندۂ جہاں کریم

جواد مطلق و فیاض برحق از خزانۂ الطاف نامتناہی نعمتے گوناگوں و آلائے بوقلموں مرانسان را بے منت و بے قیمت ارزانی داشتہ مطمح جود و سخا ساخت و از رافات در قیات عنایات بیغایات ہمہ کائنات را بخدمت او سپرد۔ باران رحمت بیحسابش ہمہ جا رسیدہ و خوان نعمت بے دریغ برائے ہر خاص و عام کشیدہ و شنیدیم کہ انسان گناہ فاحش کردہ و کریم سترگ روزیش بند نمودہ ؎

اے کریمی کہ از خزانۂ غیب
گبر و ترسا وظیفہ خور داری

دوستاں را کجا کنی محروم
تو کہ با دشمناں نظر داری

چوں خداوند حقیقی با وجودیکہ از ما جرم عظیم صادر آید روزئی ہر روز بلا دریغ بفرستد و ہرچہ ما داریم از خزانۂ اوست کہ برائے خوردن و دادن مرحمت شدہ۔ پس رضائے خالق و کریم برحق ہمین است کہ ما نیز کریم باشیم و از اِنَّ اللّٰہَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَتِہٖ محقق و مبرہن است کہ آدمی نیز بہ آں اوصاف جمیلہ متصف باشد کہ در پروردگار دو عالم است و در حدیث آمدہ السخی حبیب اللّٰہ ولو کان فاسق و در جوامع الکلم مصطفوی علیہ افضل الصلوٰت واکمل التحیات وارد است۔ کہ فرمود اللہ تعالےٰ دین اسلام را از برائے جود برگزیدہ و ہیچ چیز دین اسلام را بہ اصلاح نمی آرد۔ الا سخاوت و حسن خلق پس دین خود را بہر دو مزین گردانید ؎

مرد بخشندہ را بوقت سخا　　　تازہ روئے سخاوت و کراست

و در حدیث دیگر آمدہ۔ اول چیزے کہ در روز قیامت در میزان حسنات نہند۔
حسن و سخاوت باشد۔ و چوں خدائے تعالیٰ ایمان را آفرید۔ گفت خدایا مرا
قوی گرداں اللہ تعالیٰ اُورا بحسن خلق و سخاوت قوی گردانید۔ و چوں کفر را بیافرید۔
گفت بارے خدایا مرا قوی گرداں۔ حق تعالیٰ اُورا بہ بخل و بدخلقی مضبوط ساخت
حجت الاسلام امام محمد غزالی روائیت کردہ کہ جمع از کفار بنی عشر را اسیر کردہ نزد حضرت
رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم آوردند حضرت فرمود کہ ہمہ را بکشید۔ اِلّا یکے از ایشاں
امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ فرمود۔ کہ خدا یکے است و دین یکے است و گناہ ایشاں
ہمہ یکی است پس چہ حکمت است یکے از میانِ ایشاں از قتل خلاص یافت فرمود کہ
جبرئیل فرود آمد و گفت کہ ہمہ را بکش و ایں را بگزار۔ زیرا کہ اُو سخیست و سخاوت او نزد ما
مطبوع است و در اخبار آمدہ۔ کہ اللہ تعالیٰ وحی موسیٰ علیہ السلام را کرد۔ فرمود کہ سامری را
مکش زیرا کہ او سخی است و در حدیث نبویست " الجنۃ دار الاسخا " و دریں ضمن منقول است
کہ حضرت حق تعالیٰ در کلام معجز نظام موسیٰ ہارون را بدر بارہ فرعون میفرماید " فقولا لہ
قولاً لیناً لعلہ یتذکر او یخشیٰ " ایں عنایت بایں بود کہ فرعون سخی بود۔ مائدہ اطعمہ نفیسہ روز و
شب کشیدے و ہر خاص و عام را بہرہ ور ساختے و در سیرت نبوی مسطور است کہ ایشاں بدرجہ
کمال سخی بودند۔ روزے قافلہ کفار اسیر شد۔ و نزد آں پیغمبر آمد۔ بعد از تحقیق معلوم شد کہ
در اسیراں یکے دختر حاتم است پیغمبر صاحب عنایت سخاوت را ملحوظ داشتہ فرمودند۔ کہ او
را بہ اعزاز تمام باز گردانند۔ دختر حاتم طائی گفت کہ من ہمہ یاراں نرخ با ہمہ یاراں بشت را
ملحوظ دارم وہرگز نخواہم کہ رہا شدہ مراجعت بکنم۔ آنحضرت ایں شنیدہ ہمہ را رہا ساختند۔ ایں تلطف
خاص آنحضرت شاہد سخاوت عظمت و اہمیت است۔ او نہ خود سخی بودند۔ بلکہ اہل سخا را
ہم قدر می نمودند۔ اسکندر ذو القرنین ارسطو را پرسید کہ سعادتِ دین و دُنیا در کدام چیز است
گفت در جُود و کرم قال اللہ تعالےٰ " من جاء بالحسنۃ فلہ عشر امثالہا "

آنکہ ترا توشئہ رہ میدہد　　　از تو یکے خواہد و دہ میدہد

بہتر ازیں مایہ ستانیت نیست　　سود کن آخر کہ زیانیت نیست

و شیخ سعدی علیہ الرحمۃ گفتہ جوانمردی کہ بخورد و بدہد بہ از عابدے کہ روزہ دارد و بنہد

سخیاں ز اموال برمے خورند　　بخیلاں غم سیم و زر مے خورند

دو کس رنج بیہودہ بردند و سعی بیفائدہ کردند یکے آنکہ مال اندوخت و نخورد۔ و دیگرے آنکہ علم آموخت و عمل نکرد۔ و کسے را پرسیدند کہ از سخاوت و شجاعت کدام بہتر است گفت سخاوت۔ چہ پنجہ شجاعت پنجہ بشکند و دست کرم دست از درم برمی کند

نبشت است بر گور بہرام گور　　کہ دست کرم بہ ز بازوئے زور

کرم پیشہ کن کادمی زادہ صید　　باحساں تواں کرد وحشی بہ قید

عدو را بہ الطاف گردن بہ بند　　کہ نتواں بریدن بہ تیغ آں کمند

چو دشمن کرم بیند و لطف و جود　　نیاید دگر خبث از و در وجود

مال از برائے آسائش عمر است۔ نہ عمر از بہر گرد کردن مال۔ عاقلے را پرسیدند کہ نیکبخت کیست و بدبخت کدام گفت نیکبخت آنکہ خورد و کشت و بدبخت آنکہ مرد و بہشت

مکن نماز بر اں ہیچ کس کہ ہیچ نکرد　　کہ عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد

موسیٰ علیہ السلام قارون را نصیحت کرد۔ نشنید و عاقبتش شنیدی کہ چہ دید۔ قطعہ

آنکس کہ بدینار و درم خیر نیندوخت　　سر عاقبت اندر سر دینار و درم کرد

خواہی کہ متمتع بری ز نعمت دنیا　　با خلق کرم کن چو خدا با تو کرم کرد

قطعہ

درخت [illegible] بہر کجا بیخ کرد　　گذشت [illegible] شاخ و [illegible]

گر امید داری بذر و بر خوری　　بمنت منہ [illegible]

شکر خدائے کن کہ موفق شدی بخیر　　ز انعام و فضل او نہ معطل گذاشتت

منت منہ کہ خدمت سلطان ہمی کنی　　منت شناس ازو کہ بخدمت بداشتت

تبصرہ۔ چوں حضرت [illegible] زمین [illegible]۔ در بصرہ [illegible] قرار گرفت

پس کو [illegible] فریاد [illegible] بخشید [illegible] زین [illegible]

کردند کہ بارخدایا ہیچ مخلوقے از کوه سخت تر باشد فرمود کہ بلے آتش۔ دیگر پرسیدند کہ از آتش سخت تر است فرمود بلے آب۔ دیگر گفتند از آب سخت تر باشد فرمود کہ بلے باد۔ گفتند از باد سخت تر باشد۔ بلے صدقہ پنہانی کہ بنی آدم بدست راست دہد۔ و دست چپ را ازان خبر نباشد۔ ؎

مشو تا توان از سخاوت بری   کہ گوئے بہی از سخاوت بری

حکما گفتہ اند کہ سخاوت ستارِ عیوب نابخشیدنی و ذنوب ناکردنی است۔ ؎

کس ندید بخیل فاضل را   کہ نہ در عیب گفتنش کوشد

در کریمی دو صد گنہ دارد   کرمش عیب ہا فرو پوشد

و متضمن این سخن را خدا برائے درستی می گزینند۔ و اگرچہ او گنہگار است و بخیل عابد را نہ پسندد۔ اگرچہ روزه دار و شب بیدار است ؎

جاہلی جاہل گمان داری کہ دنیا مال تست   غافلی غافل نمیدانی چہ در دنبال تست

آنچہ خوردی رزق موران آنچہ بردی مشتِ خاک   آنچہ می ماند میراثِ آنچہ دادی مالِ تست

بیت

مال از بہر آن بکار آید   تا کہ بہر تنت سپر گردد

ہر کہ تن را فدائے مال کند   مال و تن عرضۂ غلط گردد

و جملہ اہلِ ملل و نحل روا داشتہ اند۔ کہ دہم حصہ آمدنی یا چہلم حصہ را وقف سازند در سبیل اللہ صرف نمایند۔ ؎

زکوة مال بدرکن کہ فضلۂ رز را   چو باغبان ببرد بیشتر دہد انگور

و نام سخیان تا ابد زنده و ثبتِ علی الدوام ثبت ماند۔ نام حاتم طائی تاکنون زنده و سخاوتِ خانخانان در ہند ضرب المثل افواه قطب الدین ایبک از سخاوتِ حیات باقی یافتہ و شنیده ام در بارۂ حاتم طائی۔

حکایت۔ آورده اند کہ در جواہر الاقاره مسطور است کہ چون حاتم وفات یافت او را یکے از قبرستان دفن کردند۔ بعد از چندے از شدت باران سیلے پدید شد و از وی اندیشہ پیدا

شد کہ شاید مرقدش ویران گردد۔ ونشانش محو شود۔ پس از انش تابوت را از قبرش بیرون کردند۔ دیدند۔ کہ ہمہ جوارح را خاک خوردہ مگر دستش باقی ماندہ متعجب گشتند واز صاحبدلے سببش پرسیدند۔ گفت جائے حیرت نیست۔ بہ دستش کہ احتیاجِ سائلاں دُور می کرد۔ خاکش اثر نہ کردہ۔

المختصر سخا بہ درگاہِ ایزدی مقبول مرد کریم الطبع براں مجبول ؎

دلا ہر کہ بنہاد خوانِ کرم
بشد نامدارے جہانِ کرم

وحکما گفتہ اند کہ سخا بہترین اوصاف بنی آدم است ؎

شرفِ مرد بجود است وکرامت بسجود
ہر کہ ایں ہر دو راندارد عدمش بہ ز وجود

پس اے اشرف المخلوقات شکرِ جوادِ مطلق وکریم بر حق این است کہ تو سخی باشی چہ مرضیٔ موہب العطایا وخالق البرایا ہمیں است ؎

ہمہ وقت شو در کرم مستقیم
کہ ہست آفرینندۂ جاں کریم

اطاعتِ شہ

خلافِ رائے سلطاں رائے جستن
بخونِ خویش باید دست شستن

مرتبہ سلطنت از جملۂ نعم الٰہی است۔ کہ از خزانۂ الطافِ نامتناہی بر افرادِ معبادِ عباد را ارزانی شد وچہ مرتبہ بایں رسد۔ کہ حضرت مالک الملوک یکے از خواصِ عبادِ خود را در مسندِ خلافت خاصہ متمکن داشتہ از انوارِ عظمتِ حقیقی پرتوے بر احوالِ او انداز د وتعیین مناصب وتقسیم مناصب عامہ رعایا و کافہ برایا حکم او منوط سازد۔ تا ہمہ را علی اختلاف المراتب روئے حاجت بقبلۂ بارگاہ گردوں قبتۂ او باشد۔ در حدیث وارد است کہ پادشاہ ظل اللہ است۔ و در حدیث دیگر آمدہ کہ پادشاہ خدمت کنند مجازی است و جائے دیگر مسطور است کہ پادشاہ گی شغل رب العالمین است خود رب پاک فرمودہ

داؤد علیہ السلام را۔ یا داؤد انا جعلناک خلیفة فی الارض و در جائے دیگر منقول است
که عالَم شخصے باید۔ که بتائید الٰہی ممتاز باشد۔ تا او را تکمیلِ افرادِ انسانی و نظم مصالح این جہانی
میسر شود۔ و این شخص را حکما ملک علی الاطلاق خوانند۔ و احکام او را صناعت ملک و
متاخرین او را امام گویند۔ و فعل او را امامت۔ و فلاطون او را مدبر عالم خواند۔ و ارسطالیس او را
انسانِ مدنی گفته و چون زمام مصالحِ انام بکفِ کفایت چنین شخصی عالی باشد۔ ہر آئینہ انواع
منافع و برکات بر کافۂ بلاد و قاطبۂ عباد رسد و جالینوس نوشته که بادشاه طبیب عالم است و
احکامِ او طبِ کلی۔ المختصر خدا کسے را که در حکمت و فراست و حذاقت ممتاز باشد۔ بادشاه
سازد۔ و این ممکن نیست۔ که رب کریم زمام خلق بدست شخصی دہد که او قابل این نباشد
حاشا و کلا تعالی الله عما یصفون۔ ؎

به قومی که نیکی پسند خدائے　　دہد خسرو عادل و نیک رائے

و در کتب ہنود مذکور است که جلوۂ آفتاب و جمال مہتاب و رفعت آسمان و صورت فرشتگان
عاقبت باد صرصر و شجاعتِ شیر ببر اگر کسے دارد بادشاه است و نیز در کتب مقدسہ ایشان مذکور
است که بادشاه پرتوِ تماشای حقیقی و صانع لم یزلی است۔ اگر کسے مشاہدہ انوار حقیقت در
آدمیان خواہد۔ آن بادشاه است۔ اگر کسے مہبط انوار حقیقت و مظہر تجلیات الٰہیت
باشد آن بادشاه است پس لازم و واجب آمد که کسے از حکم او نہ پیچد و تعمیل حکم شه
فرضِ خود شمارد که سالکان گفته اند ؎

رضائے سلطان جستن رضائے سبحان است　　که ہر مجاز را است حقیقتے لازم

و در سیاستِ مدن در آدابِ سلاطین منقول است که قاطبۂ رعایا و سائر برایا بدل با ایشان
محبت ورزند۔ و بزبان ثنا و مدحت گویند و بامکان به طریق طاعت و خدمت پویند و
در امتثال و امر و نواہی چون خلاف امر الٰہی نباشد۔ بقدر مقدرت سعی نمایند و حقوق ایشان را از
اخراج وغیرہ به وجه حسن ادا نمایند۔ و از یں معنی اصلا انقباض خاطر راه ندہند و در تعظیم و تبجیل ایشان ظاہراً
و باطناً ہیچ دقیقه اہمال ننمایند۔ و در وقت ضرورت جان و مال فدائے ایشان کنند۔ چه
حفظ متاع دین و دنیا از آن والیان بوجود ایشان مراد و منوط است که با نیکی در اعدادِ خدام ایشان باشند

باید که بخود برزیادتی قربت تجاسر ننمایند. چه صحبت سلاطین را بدخول در آتش و مخالطت
با شیر تشبیه کرده اند. والحق رعایت آداب ملازمت سلاطین کاری صعب است و
هر کس را تمکنت ارتیاض بآن نیست و بعضے مشائخ طریق گفته اند که کسے که خدمت سلاطین
نکرده باشد و تعلق نورزیده از سلوک طریقت نیاید. چه بمقتضائے السلطان ظل الله
رعایت آداب مجلس خاص نمودن بسبب ارتیاض نفس و رعایت رسوم طریقت گردد.
و هر که در حضرت ایشان مجال تقرب یابد. باید که بکاری که او مفوض است مشغول باشد
و بفضول در دیگر کارها دخل ندهد. و التزام ملازمت بر وجهی کند که هر وقت که او را
طلبند حاضر باشد و از ثقل حضور نیز که مودی بشامت است محترز باشد. و هر چه از ایشان صادر
شود آنرا از روئے صدق مدح گوید نه بر وجه نفاق چه هر چه وقوع یابد. البته آنرا وجه جمیل خواهد
بود. پس استنباط آن وجه نماید. و آنرا استحسان کند. و اگر کسے را مرتبهٔ نصیحت ایشان باشد
باید که بوجه مجاملت و ادب عرض کند. چه بحسب شریعت [illegible] نیز [illegible] در سلاطین
بمعروف و نهی ایشان از منکر زجر و عنف نرسد. بلکه بغیر از نصیحت جمیل و بیان بر وجه ادب
وظیفهٔ ایشان نیست و حضرت حق تعالی در کلام معجز نظام موسی و هارون را نسبت
بفرعون میفرماید. فقولا له قولاً لیناً لعله یتذکر او یخشی.
باید که اگر از ایشان امری منافی مصلحت سرزده شود. اوّل برعایت [illegible]
نماید. بعد ازاں بطریق تلطف آنرا از خاطر ایشان بیرون برد. چه حکما گفته اند که [illegible]
حکام بمنزلهٔ سیلے باشند [illegible] هر که [illegible] آید. اگر کسے خواهد که آنرا [illegible] باید [illegible]
هلاک شود. اما اگر [illegible] دل بگذارد و بتدریج یک جانب او ر[illegible] خاشاک [illegible]
وگردانیدن آن آسان شود. و بهیچ وجه افشائے اسرار ایشان جائز ندارد. و طریق
احتیاط آن است که احوال ظاهر ایشان [illegible] مدت [illegible] مخفی دارد تا [illegible]
[illegible] شود. اخفائے اسرار [illegible]
[illegible] نماید و با فشائے اسرار متهم نگردد. چه امور باطنه [illegible] احوال ظاهره [illegible]
میتوان [illegible] [illegible]

بدون فکر و اندیشه نادان چیزے میسر نشود۔ چون سعی و اجتهاد نمائم مشکلے آسان نشود اگر خونِ جگر را نریزم۔ بیمار بدون علاج شفا نیابد۔ و صلاح بجز اندیشه صواب نیاید۔ نام لقمان و جالینوس به حسنِ تدبیر روشن و دوام۔ افلاطون و ارسطا طالیس به سبب زیرکی ثبت۔ سکندر بحکمتِ عملی مغرب و مشرق را گرفت و سقراط به عقل و دانش حکیم بے مثل شد۔ هر چه خواست بیاموخت۔ ابو الفضل بعهده وزارت رسید۔ و ایاز از همه غلامان در علو مرتبت پیش پیش دوید۔ بزرجمهر زینت بزم نوشیروانی و با پاسا فادهٔ کامرانی شد۔ این همه به یمن و برکت من۔ لیکن توئی که آدمی را بیکار میگردانی۔ و گرسنه را گرسنه تر سازی و هوشیار را کاهل و کاهل را کاهل تر و تنبل گر۔ بظاهر اگر تو تسلی میدهی لیکن در اصل خراب میکنی نشنیدهٔ۔

حکایت۔ وقتے درویشے در صحرامی رفت۔ باز را دید که تکهٔ گوشت به چنگل خود آورد۔ در آشیانِ زاغ رفت۔ و آنجا بچهٔ زاغ را که رنجور بود بخورانید۔ درویش ازین پنداشت که روزئی هر کس هر کجا که بود برسد۔ بنا برین در راه نشست و منتظر سفرهٔ طعام شد۔ دو شبانه روز گذشت مگر هیچ پیدا نشد۔ و او بهمه طور گرسنه بماند۔ که ناگاه بروے صاحبدلے گذر کرد۔ و پرسید۔ چرا خسته حال نشستهٔ؟ درویش ماجرائے خود گفت و فریاد نمود۔ صاحبدل خندید و گفت اے برادر درویش خویشتن تو هر چه دیدی نا اندیشیدی۔ اگر می اندیشیدی گرسنه نماندی۔ باز تکهٔ گوشت بیمار و رنجور را داده است نه که به پیل تنے مثل تو۔ و تو که تندرستی چرا بیکار می باشی۔ هر دو را خدا یکسان بنا۔ نه این که بے کار نشینی۔ پس اے تقدیر هر که بامید تو بنشیند ذلت بیند و بدبختی بیند۔ و لقمه چیند۔ و هر که بر صلاح من عمل پیرائے باشد قدر بیند و صدر نشیند۔

تقدیر ازین سخنهائے تدبیر قهر آلود گشت۔ و غضبناک شده گفت۔

تقدیر۔ عجب است ع   تو چه باشی و چه باشد کار تو

حلوه خوردن را روئے باید۔ تو و این سخنها۔ خنجرِ قضا بیارم۔ و سرا از تن جدا بکنم و زبانت را از قفا برکشم۔ بو الفضول نا معقول ؎

نه شد و هیچ جز به تقدیرے   گر کند کس هزار تدبیرے

نہ شنیدی۔ دو چیز محالِ عقل است۔ خوردن بیش از مقسوم و مردن پیش از وقتِ معلوم ـ

قضا دگر نہ شود و از ہزار نالہ و آہ | بہ شکر یا بہ شکایت برآید از دہنے
فرشتہ کہ وکیل است بر خزائن باد | چہ غم خورد کہ بمیرد چراغ بیوہ زنے

منم کہ بگویم۔ اے طالب روزی بنشیں کہ بخوری۔ وائے مطلوب اجل مرو کہ جاں نبری۔ قطعہ

جہد رزق ار کنی و گر نہ کنی | برساند خدائے عز و جل
ور روی در دہانِ شیر و ببر | نخورندت مگر بروزِ اجل

وائے تدبیر نگہ دار یہ نانہادہ دست نرسد۔ و نہادہ ہر کجا کہ ہست برسد ـ

شنیدہ کہ سکندر برفت در ظلمات | بچند محنت و آنگہ نخورد آبحیات

وائے تدبیر پر تقصیر صیاد بے روزی در دجلہ ماہی نگیرد۔ و ماہی بے اجل بر خشکی نمیرد ـ

مسکین حریص در ہمہ عالم ہمی رود | او در قفائے رزق و اجل در قفائے او

بیمار شفا یابد چو حکمِ نہ باشد۔ نشنیدہ کہ چوں قضا بیاید ہیچ تدبیر کارگر نمی شود ـ

چوں قضا آید طبیب ابلہ شود | واں دوا در نفع خود گمرہ شود
از قضا سرکنگبیں صفرا فزود | روغنِ بادام خشکی مے نمود

تدبیر ایں شنیدہ پیچ و تاب خورد و گفت۔ تدبیر۔ اے تقدیر چوں بہ لطف نرمی کلام نمود دلیر شدی و حقیقتِ خود را ندانستہ کرو بہ ہستی۔ شہر شدی۔ یاد دار۔ انا للوصل وانت للقطع وانا احفظ وانت للمنع وانت الضرب وانت الشرب وانا ... وانت ... وانت امقس ... ناصح ... لتنبیہ۔

تمام رسل آمدند و دین آمدہ بتبلیغ نمودہ اند۔ کہ تدبیر ضروری است۔ اگر چہ آں شود۔ کہ خدا اللہ۔ چنانچہ صاحب گفتہ ـ

غرقِ بیکاری مگرداں روزگارِ خویش را | پردہ روئے توکل ساز کارِ خویش را

و پیغمبر خدا فرمودہ است عقل و توکل۔ کہ اشارہ است بسوئے آں اعرابی است کہ شترِ خود بر توکلِ خدا بغیر زانو بستن بیروں نشاندہ نزد پیغمبر صاحب آمد۔ مولانا روم بایں قصہ اشارہ فرمودہ اند۔ نظم

گفت پیغمبر بآواز بلند　　　با توکل زانوئے اشتر ببند
رمز الکاسب حبیب اللہ بشو　　　از توکل در سبب کاہل مشو
رو توکل کن تو در کسب اے عمو　　　جہد مسکیں کسب مسکیں مو بمو
جہد کن جدے نما تا وا رہے　　　در تو از جہد شش بمانی وارہی

وائے تقدیر زباں دراز گردن فراز ؎

رزق ہر چند بیگماں برسد　　　شرط عقل است جستن از درہا
گرچہ کس بے اجل نخواہد مرد　　　تو مرو در دہانِ اژدرھا

لیس للانسان الا ما سعیٰ

وائے تقدیر نشنیدی کہ حکما گفتہ اند ہر انسان تقدیر خود خود مے سازد۔ یعنی او تدبیر نیکا کند۔ تقدیر نیک می سازد۔ پس من محصل ہستم و تو ماحصل ہستی۔ من مخزن ہستم و تو خزانہ ہستی واگر لعل ہستی من کان ہستم۔ و تو اگر در ہستی من دریا ہستم۔ من مقدم ہستم و تو مؤخر من اعلیٰ و تو ادنے۔ من گرانم کہ برزمیں ہستم۔ تو سبکی کہ بر آسمان ہستی ؎

تو بہ سبکی فلک نشینی　　　من بہ خنکی زمیں نشینم

مدد ہمیشہ ہمت۔ نشنیدی ہمت مرداں مدد خدا۔ پس برائے فہمائش تو چنیں سخن ہا کافی است۔ و ترا باید کہ اکنوں دست نگرم شوی و خطائے خود را اعتراف کنی۔

تدبیر ایں تقریر بکرد کہ ہاتف غیبی آواز داد۔ ہاتف غیبی (بجانب ہر دو مخاطب شدہ) از شمایاں کسے را غرور نہ باید شد۔ چراکہ ہر یک برحق است۔ تقدیر بیشک غالب است مگر تدبیر ہم لاریب بسبب فطنت تا جائے کہ اختیار انسان است۔ تدبیر رہبر و راہ نمودن است و در ازاں تقدیر تا ور غالب است گفتہ اند۔ الانسان مختار فی فعل مجبور فی الاختیار ۔

وقت

اے شیخ چہ جوئی ز شب قدر نشانی　　　ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

وقت متاعے است. گران بہا کہ بمقابلہ اش ہفت اقلیم وقعتے ندارد۔ و سلطنتِ عظیم بے حقیقت آوردہ اند کہ سکندر ذوالقرنین بوقتِ نزع میگفت۔ کہ دمے زیادہ کنید و سلطنت و مکنت بعوض آن گیرید۔ مگر مہلت چشم زدن کجا۔ سکندر راہی ملک عدم شد ؎

نگہ دار فرصت کہ عالم دمے است ‏ ‏ دمے پیش دانا بہ از عالمے است

سکندر کہ بر عالمے حکم داشت ‏ ‏ دران دم کہ بگذشت عالم گذاشت

و حکمائے فرنگ گفتہ اند۔ کہ ہر روز حیات خود و ہر شب ممات بزرگ است و ہر روز را کہ بکار آرند عالمے زنید۔ و ہر لحہ را کہ ضائع شود زندگی را خراب کند۔ شیخ سعدی چہ خوش گفت ؎

خیرے کن اے فلان و غنیمت شمار عمر ‏ ‏ زان پیشتر کہ بانگ برآید فلان نماند

و یکے از دانایان گفتہ۔ وقت است کہ خاک سیاہ را اکسیر می سازد۔ و سلاح آہن را خنجر آبدار۔ و قطرۂ آب را دُرِ شہوار و نطفۂ ناپاک را آدم پرہیزگار می نماید۔ الغرض وقت فی الواقع متاع گرانبہا است۔ کہ اندازہ قیمتش مشکل۔ مگر بہ آنکہ قدر و قیمت وقت دانست [illegible] ات و بادشاہی رسید۔ چنانکہ اہل فرنگ رسیدند۔ زیراکہ ہر لمحہ وقت را بہ باقاعدگی صرف نمایند و یک دقیقہ را بہ زیان نمی رسانند۔ خورد و نوش و نشست و برخاست نوشت و خواند ایشان بر وقت مقرر می شود۔ و ممکن نیست کہ روزے از انضباط اوقات روزانہ کاستے [illegible] ایشیا از ایشان تبدیل لباس آموختند۔ مگر افسوس کہ قدر وقت ندانستند [illegible] تیلیفون۔ بخار یہ شمند فر رواج یافت۔ مگر اشاعت تقسیم وقت [illegible] ساعت در جیب انداختند۔ و ساعت بر مچ دست بستند۔ مگر استعمال وقت نیاموختند۔ اہل [illegible] ساعت [illegible] میناز ساعت [illegible] و عبادت و محنت و مشقت و خورد و نوش کار [illegible] بر وقت [illegible] را ہنموئی می نمود۔ و ایشان لطف زندگی حاصل میکردند علی الصباح [illegible] بہ ہمیں جہت ہمیشہ تنومند و تندرست [illegible] قابل تعجب [illegible] و حوش ہر کار را باقاعدگی [illegible] انسان کہ اشرف مخلوقات [illegible] فرض منصبی [illegible]

خود خود می آید بعہد مہ۔ زہرہ و مشتری شب و روز در کار خود ہستند۔ ہمچنیں تمام صحیفہ قدرت
باآواز بلند می گوید۔ کہ کار امروز بفردا مگزار ے

ابر و باد و مہ و خورشید و فلک در کار اند | تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فرمانبردار | شرط انصاف نباشد کہ تو فرمان نبری

جان سٹوارٹ مشہور عالم فیلسوف گفتہ۔ ہر کہ قدر وقت داند۔ استعمال وقت خوب مے داند۔
و ہمچنیں ہیکن میگوید۔ خوش بختی چیزے است کہ ہر وقت بدست نمی آید۔ مگر کسیکہ قدر وقت
بداند خوش بختی را ضرور حاصل کند۔ چنانکہ خواجہ حافظ گفتہ۔ ے

دلا وقت توانائی دریں دُنیا غنیمت داں | کہ دَوراں ناتوانی ہا بسے زیر زمیں دارد

و دریں ضمن مسطور است کہ شاہانِ قدیم کہ ہمہ عالم را مسخر کردند۔ وقت را نعمتِ گرانبہا مے
پنداشتند و چوں از دیوانِ عام فارغ می شدند۔ در دیوانِ خاص تدابیر ملکی و امورات سیاسی
را می اندیشیدند و بعد ازاں بہ خلوت یادِ خدا می نمودند۔ و اکثر شاہانِ از ایشاں برکلاہ دوزی
و قرآن نویسی و جلد بندی گزر اوقات می کردند۔ مشہور است کہ اورنگ زیب بادشاہ از
امور سلطنت فارغ شدہ قرآن نقل میکرد۔ و نسخہ اش را در بازار فروختہ وجہ معیشت
می ساخت و ہمچنیں ناصر الدین محمود کہ از خاندانِ غلامان بادشاہے بود متقی و پرہیزگار ہر روز
قرآن نقل می کرد۔ و از اجرتِ آں شکم پروری می نمود۔

تاریخ عالم شاہد است کہ والیانِ ملک کہ قدرِ وقت ندانستہ بہ امور بادشاہی توجہ
ندادند و عمر خود را در لہو و لعب صرف نمودند۔ عرصہ سلطنت ایشاں امداد نیافت و انجام
ایشاں نہایت بد شد۔ تمثیلاً مستعصم بادشاہے بود از خاندانِ عباسیہ کہ عیش و نشاط
را بادشاہی دانستہ بود۔ از دست کفار کشتہ شد و در زمانِ او سیل وار خون خلق موجزن
گشت و در تجربہ آمدہ۔ کہ بہ یک لمحہ چناں تغیر شد۔ کہ پیش ازیں کہ نصرت دست
می بوسید شکستِ عظیم واقع شد۔ نپولین بوناپارٹ کہ ہمہ عالم را تسخیر می نمود۔ در سن
ہژدہ صد بہ مقام واٹرلو۔ از دست ڈیوک آف ولنگٹن ہزیمتی یافت۔ وجہ ایں بود
کہ لشکر امدادی ڈیوک آف ولنگٹن بر وقت آمد۔ و لشکر نپولین بدیر رسید۔ قریب بود

کہ سہرائے فتح بر سرِ شہنشاہِ فرانس بستہ شود۔ مگر وائے قسمت کہ توقفِ یک لمحہ برائے فتح فرانس بسیار مضر ثابت شد۔ و ایں حکایت کہ مذکور می شود ثابت است کہ اگر آدمی از چیز مفید بر وقت نفع حاصل نہ کند نتیجہ بجز حسرت خوردن و کفِ افسوس مالیدن نباشد۔

حکائیت۔ آوردہ اند کہ در سلف مردی بود۔ جویائے سنگِ پارس کوہ و دشت وادی و دریا نوردید۔ مگر نشانِ سنگِ پارس نیافتہ۔ و در مستی و ہوشیاری و در خواب و بیداری اگر او را خبط بود۔ ایں کہ پارس بدستش آید۔ روزی مراوش بر آمد۔ و پیر مردِ دیرینہ سال برو گزر کرد و او را سنگِ پارس مرحمت نمود۔ بدیں شرط کہ بعد از یک ماہ باز بگرداند ایں گفتہ آں ہاتف غیبی غائب شدہ۔ او در بازار رفت و نرخ آہن دریافت کرد۔ و دید کہ امروز گرانی خاص دارد۔ فردا ارزاں خواہد شد۔ مگر چوں روز دیگر در بازار رفت و نرخ آہن دریافت میکرد۔ مگر آہن ہر روز گراں تر می باشد۔ حتیٰ ماہ باختتام رسید و او ہیچ نکرد۔ ہر وقت ایں می اندیشد کہ یکلخت انبار آہن خریدن و او را زرِ خالص ساختن کارے مشکل نیست و میگفت کہ ہنوز دہ روز باقی است و ہنوز پنج روز۔ مگر ایں نمی اندیشد کہ ہیچو چیزے نایاب را بدست گرفتن و ایں چنیں مہلتی نیز میسر شدن کوہ آہنی را طلا تاب نمودن فرصت یک دقیقہ نمی طلبد مگر اُف آں بیوقوف فرق در آہن و طلائی و انست و فرصت وقت بیخبر بود۔ نتیجہ ایں شد کہ آں پیر مرد آمد و پارس خود را باز گرفت و او بجز دستِ تاسف مالیدن و حرمان نصیبی ہیچ حاصل نکرد۔ تبصرہ اگر آدمی زندگی خود را پارس خیال کرد و وقت را غنیمت شمرد۔ ہمانا خویشتن را طلائے خالص سازد ؎

من نمی گویم کہ ایں کن یا بفکر آں مباش
اے ز فرصت بیخبر در ہر چہ باشی زود باش

و در یکے از کتب ہنود مسطور است کہ مادہ آہوئے بہ بچگان خود بر لب آبِ گنگ از بہر آب خوردن میرفت و چوں بہ کنار رسید دہن بر آب انداخت و آب خوردن آغاز نمود۔ نگر دید کہ بچگانش آب نمی خورند سببش پرسید۔ گفتند کہ تا وقتے کہ شورِ دریا ختم نشود ما آب نمی خوریم گفت جانِ مادر شورِ دریا تا قیامت باقی باشد۔ و ما ہر نفس زندگی را بیش بہا داشتہ از و توشہ آخرت بسازیم۔ یونانیاں در علم متھیالوجی وقت را متشکل بہ شکل انسان ساختہ

بودند کہ برہوا سوار بود۔ کہ از سرکل بود۔ مگر برناصیہ کاکلے میداشت مطلوب ازیں این است کہ اگر شما وقت را گرفتن میخواہید۔ از جلویش بگیرید۔ نہ کہ از عقبش۔ ع وقت از دست رفتہ باز نیاید صائب چہ خوش گفت ؎

غرق بیکاری مگرداں روزگار خویش را　　پردۂ روئے توکل ساز کار خویش را

الغرض مرد دانا آں باشد کہ قدر وقت بداند۔ وبرائے ہر کار وقت مقرر سازد۔ و اصلاح اخلاق آں نکند وکار امروز بر فردا نگزارد۔ و ہر لمحہ را زندگی شمارد۔ جملہ انبیاء و رسل و پیشوایان مذاہب و ملل یک نفس زندگی را ہم غنیمت شمرند۔ و راست گفتند کہ جان در حفاظت نفس است و کسے کہ قدر یک نفس می شناسد تحقیق قدر آب حیات میداند۔ برائے عاقلاں ہر شب شب قدر است و ہر روز روز عید۔ ؎

اے شیخ چہ جوئی ز شب قدر نشانی　　ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

مناظرۂ شاعر و مصوّر

منزلے است خوشنما و دلکشا۔ و در و دیوارش از تصویر ہائے رنگین آراستہ و صحنش از صندلی ہائے بیشمار پیراستہ۔ مردمان جوق در جوق جمع میشوند۔ و درجہ بدرجہ بنشینند۔ سختے نگزشت کہ صدر مجلس آمد۔ ہمہ برائے تعظیمش دبرخاستند) و و پاشند ند۔ مسند دادند و طرح مصرعہ پیش شد

"و نیست فطرت را مصوّر در جہاں جز شاعری"

شعرا بکمال سرعت مصرع بر مصرع می راندند۔ و ہر سو و از ہر طرف نعرہ ہائے تحسین بلند می شد۔ گاہے آوازے "خوب" می آمد و گاہے "قند مکرر" ارشاد فرمایند" ہائے دیگر مصور کہ ازیں راہ گزر میکرد از مردمان پرسید۔ کہ ایں چیست ؟ گفتند۔ بزم سخن آرائی و مجلس غزل سرائی۔ پرسید بزم سخن کرا گویند ؟ گفتند شعرائے باکمال و سخن سنجان شیریں مقال جمع اند۔ یک مصرع طرح مقرر کردہ اند۔ کہ دیگر مصرعہ ہائے برآں میگویند وایں را مشاعرہ می نامند شما ہم جا درگیرید و حظ وافر و لطف بیحد حاصل بکنید مصوّر بنشست۔ چوں تکرار مصرعہ طرح شد مصوّر شنید و گفت کہ ایں چہ معنی دارد و مردمان جواب دادند۔ در جہاں بجز شاعرے کہ مناظر

فطرت را ظاہر کند۔ دیگرے نیست"
چوں مصور ایں بشنید۔ تن و توش او آتش گرفت و بسبب خشمش از آتش چشمش پرید مرقع تصویر ہائے رنگین را از جیب برآوردہ با آواز بلند تشہیر داد۔ شاہدم است ایں مرقع کہ منم صورتگرے شعرا ایں شنیدہ برانگیختہ شدند و گفتند۔ ایں مرد کہ مجلس ما را منغض کرد۔ باشد کہ عزت مجلس خود نگاہ داشتہ ایں را لاجواب کنیم۔ باتفاق ہمہ یکے از شعرائے مقابل او شد و گفت۔

شاعر۔ ندانی کہ ما کیستیم۔ ما شعرائے بلند خیال ہستیم۔ خاقانی و انوری مثال ہستیم شاہاں را گدا نمودن و گدا را شاہ ساختن گل را خار کردن و خار را گل نمودن ادنےٰ کار از کارہائے ماست شہرت محمود را برباد دادیم کہ از راجگان ہندوستان خراج گرفت بلخ و قندھار را مسخر کرد غزنی را نمونہ ارم ساخت و امین الدولہ۔ یمین السلطنت خطاب یافت مگر چوں صلہ اشعار شاعر نداد۔ در نظر مطعون گشت خواہد ماند تا انقراض زمان و مرور زمان و ایں اشعار ہجویہ بحق اوست ؎

ز ناپاک زادہ نداری امید — کہ زنگی بشستن نہ گردد سفید
پرستار زادہ نیاید بکار — اگرچہ بود زادہ شہریار

مصور۔ دانستم بلند خیالی شما۔ خدا ایں بلند خیالی کسی را عطا نکند۔ شما ایں را بلند خیالی نام دہید۔ نزد من خام خیالی است کہ مملو بہ شکوہ گوئی و ہرزہ درائی و از اثر خالی است فردوسی عمر عزیز را دریں ہزل سرائی خراب کرد محمود خوب کرد کہ او را شصت ہزار دینار [illegible] بگو شاعر را چہ یارا کہ ایں قدر زر برد منم کہ چیں را نگارخانہ چیں ساختہ گاہے پیغمبر خود شدم از ارژنگ آوردم۔ دنیا را عجائبات دنیا در ملاحظہ آوردم و مثل تو عمر برباد دادم

شاعر۔ ایں شنیدہ در طیش آمد و گفت۔ اے نقاش صوری [illegible] ہرزہ گو بگو من نقاش معانی ہستم۔ شما جسم ہستید من روح ہستم۔ روح از جسم افضل است۔ من برتو افضل ہستم تو خط و خال مردمان می سازی من نہ فقط خط و خال می سازم۔ بل حسن و جمال می نمائیم۔ نہ صرف حسن و جمال بل نقاب از چہرہ کسب و کمال برافگنم۔ کمالات ظاہری باطنی ہستم۔ نہ ہیچو تو ہر کاغذ چند نقش زدہ او را تصویر نام نہادہ [illegible] جمع کردہ [illegible]

بازار آوردہ می فروشم۔ وچند درہم حاصل کردہ خوشنود می شوم۔ این کار کار شاگرد پیشہ ہا است۔ نہ کار ما شرفا۔

مصوّر۔ قربانت شوم بخدا اگر شما شریف ہستید۔ نام شرفا از لوحۂ جہاں محو گشتہ شرافت معدوم شد۔ تسلیم میکنم۔ شما نخچہ بند ہستید۔ گرہ زن ہستید۔ لجاجت خوشامد در جبلت شما مرکوز است۔ ودرین ہم شکّے نیست۔ "خوشامد ہر کرا گفتی خوش آمد" نزد ابلہان وخوشامد طلبان مقبول ہم بشوید وانعام ہم بگیرید۔ مگر بہ پیش سنجیدہ مزاجان وعاقلان وحق گویان وقعتے ندارد۔ خود رب الارباب خالق جمیع مخلوقات۔ در کتاب اعجاز انتساب گفتہ لِمَ تقولون ما لا تفعلون۔ من ہر چہ بر کاغذ نقش نمایم۔ او را خواندہ ونا خواندہ بفہمد وبشناسد۔ مگر ہر چہ متاع شما است۔ پیش خریدار خواندہ بیرزد وبس۔ پیش ازاں کہ بنی آدم نہ شعری گفت نہ طرز تحریر ایجاد کردہ بود۔ من بودم کہ اظہار مطالب را سہل می نمودم بل سہل تر میکردم۔ وتاکنوں جائیکہ مردمان حرف نتوانند زد۔ ضروریات وما فی الضمیر خود را بذریعہ تصویرہائے بروز میدہند۔ آنجا نہ شعرگوئی مفید است۔ نہ غزلخوانی ونہ قصیدہ وسیلہ حاجت براری۔ ہزار غزلہا بخوانید وہزار اشعار بر زباں بیارید مطلب کسے نمی فہمد۔ ع۔ "کس ندانند کہ درد ہانت چیست" پس آنجا اے شاعر شیریں مقال تو گنگ باشی نے نے بلکہ گر ہم چہ ما فی الضمیر دیگرے ہم نمی فہمی۔

(شاعر چوں از زبان مصوّر لفظ گنگ وکر شنید۔ برق شد۔ خواست کہ خرمن مصوّر را یعنی ہمہ مرقع او را بہ آتش زبانی بسوزد۔ وخاک سیاہ کند۔ وے گویند بدیں طور گویا شد)۔

شاعر۔ تو چہ باشی وچہ باشد کار تو "خاک را چہ نسبت با عالم پاک"۔ چند خطوط منحنی بکشی وآں را تصویر نام نہی۔ چوں در طینت شما انحنا داخل است۔ استقامت از کجا آید۔ من کہ سطور اشعار را باستواری نویسم۔ کار من نیز مستوی است۔ من اشیاء غیر مرئی را مرئی می سازم وتو صرف مرئی را۔ در حالت مرئی ظاہر میکنی ویک دیگر سقم در صنعت تست۔ وآں این مجسم را غیر مجسم میکنی۔ وکلاں را خورد تر می سازی۔ گاد

خردترین۔ مرا صرف ضرورتِ قلم و دوات وگاہے آں ہم نہ۔ چہ من در حافظہ اشعار خود را محفوظ می توانم کرد و تو نہ صرف ضرورتِ قلم و دوات داری۔ بل ترا ضرورت موقلم است نیز رنگہائے گوناگوں بو قلموں کہ بجز ایشاں تصویر شوخ نتواند شد۔ دیگر صنعت در شعر من این است کہ من از زور کلام عدم موجود را بہ وجود می آرم۔ نشنیدۂ "من البیان لسحر" و تو صرف خاک موجود بکشی۔ پس آں قدرت کہ مرا حاصل است ترا در جنت میسر نیاید

اے نقش ترا زگردن فراز ؎

بارے گرت بگور عزیزاں گزر بود　　از سر بنہ غرور کیانی و سروری

کانجہ بدست واقعہ بینی خلیل را　　درہم شکستہ صورتِ بتہائے آذری

مصوّر۔ چہ کنم۔ لا فہائے شما بے حد و شیخی ہائے شما لا تعداد۔ موقلمائے مانی و بہزاد تا ہنوز فرسودہ نشد۔ با پہ کرشمے از خروارے پیش کنم و یک دینار فائل خود گردانم چشم ہوش بکشا و ببیں نقش خسرو و شیریں بہ شیریں قلمی من تازہ بل بہ غازہ تاکنوں رونق مے بخشد۔ نگار خانۂ چین تا الحال ضرب المثل عالم است ہزارہا امرائے ثریا پائگاہ و سلاطین صاحب حشم و جاہ و حکما و علما و صلحا و شعرا ازیں جہاں گزشتند من صورت ایشاں را تا ہنوز در مرقع خود منقش و مرتسم دارم و تو اگر بینی بہ بینی ایں کار من را بہ جاری بماند۔ و تو ومتی شما بدست من

اقبالها دید۔ و سرفرازی و برتری یافته پس اے قلاش و مصور نام نهاده، پایم بیا و عفو تقصیر بخواه
مصوّر: من نخستین گفتم که به زبان تو عهده برا شدن مشکل است۔ آخر شاعر هستی جدت
طرازی میکنی۔ در عربی مقوله است "الشعر یزری بالعلم" کذب و بطلان را به صدق تبدیل
ساختن ستوده تست و دروغ در سرشت تست و من شنیده ام که شاعری از دروغ فروغ
می یابد و ایں از بزرگان منقول است۔ دروغگو را حافظه نباشد و نیز "الکذب یقراض الایمان"
ایمان را در تو دخل نیست۔ من چگونه به تو به سر پیکار بیایم۔ هرچند میگویم۔ روی کنی
خدا زبانِ ترا زبون کند۔ که زیان می دهد۔

(شاعر ایں سخن شنیده دلیر شد۔ بلکه شیر شد۔ و به یک همهمه بر مصوّر حمله کرد)

شاعر: معلوم شد بافندگی۔ خواجه معلوم شد بافندگی۔ ترکی تمام شد حالا بر من روشن
شد۔ که از کوزه همه ترا دو که دروست اے مصوّر اے طبل تهی پس ختم شد کمال تو و ظاهر شد
جمال تو پیش از ترا معلوم نبود که من مصورِ هر فن هستم و در صورت الفاظ به چنیں خوبی تصویر
میکشم که اگر بزم نشاط باشد در عود و چنگ گل و مل مینا و جام جمع می سازم وگرم بزم
عزا باشد درد و سامانِ گریه و زاری۔ لوازم اشک باری یکجا کرده فراهم می نمایم وگر معرکه
رزم باشد گرز و سنان۔ تیر و پیکان۔ خنجر و تیغ بیدریغ جمع میکنم۔ که نظارگیان را لطف
در اصل نباشد که در قطارهائے الفاظ دریابند۔ ازیں جهت بر من صادق آید۔ که
مصوّرِ فطرت هستم۔ مصوّر هر رنگ ام۔

چوں ایں قدر عجب در سر شاعر سرایت کرد۔ ناگه حکیمے پیدا شد دراں مجلس و رو به هر دو
کرده گویا شد۔ شاعر! بیشک شما بلبلِ هزار داستانِ سخنوری و طوطی شیریں زبانِ شکرستان
معنی پروری هستید۔ زمزمه پردازی۔ نغمه سنجی۔ جدّت طرازی۔ سحر بیانی۔ جمله اوصاف
در تو یکجا جمع اند۔ مگر سرے که عجب و افتخار را در دل جا دهد منزلت و قدرت خود را خراب کند۔
هر فن و هر هنر خوبی دارد۔ بر محل خویش تو بیشک مصوّرِ فطرت هستی معنی آفرینی میکنی۔ مگر
قلمِ مصوّر هم عالمے را مسخر کرده۔ هر کاغذے را صفحه ارژنگ نموده۔ لاله و گل۔ ریحان و سنبل
سرو و صنوبر۔ برگ و رگِ گل ترچناں می نماید۔ که نقل را اصل می سازد۔ و طرفه ایں که خوانده

ونا خوانده حظ وافر بر دارد محافل و مجالس عیش و نشاط را از تصویر ہائے رنگین و دلکش روضۂ رضوان را فراموش می کند۔ شاعر: نام بزرگان از کارنامهائے تو باقی مانده لیکن بیشتر ناموران از قلم مصور تازه مانده۔ پس شما ہر دو افتخار مطبع و وقار عالم و عالمیان ہستید و ہر یک را صنعت خود مبارک باشد۔

زمانه با تو نسازد۔ تو با زمانه بساز

یکے وجیهه دیگرے قبیح۔ کسے صبیح و کسے ملیح۔ خالق البرایا انسان را از خاک یکسان پیدا نه کرده کسے گلعذار است و کسے مشکبار۔ رومی و زنگی۔ ہندی و فرنگی در عادات و اطوار و در شکل و شباہت تباین بسیار دارد۔ چنانچه ارسطاطالیس میگوید: تضاد عقول در مردمان بر اشکال ایشان است و جانوران که عقل یک نوع دارند۔ در شباہت اختلاف ہم کم دارند مجبولاً انسان طرفه معجون است یعنی مجموعه صفات و عادات بہیمی ؎

آدمی زاده طرفه معجونیست — از فرشته سرشته وز حیوان
گر کند میل این شود کم ازین — ور کند قصد آن شود به ازان

نفس ناطقه انسانی بر سه شعبه منقسم است (۱) نفس مطمئنه یا ملکی (۲) نفس لوامه یا سبعی۔ (۳) نفس اماره یا بہیمی و ازین جمله نفوس ہر یک انسان را بجانب خود میکشد و بصورت عدم اطاعت ناموافقت تمام می نماید لیکن انسان آنہا را به عقل مطیع و منقاد گردانده و به عمل صورت خود مزاج انسانی از امتزاج اخلاط متضاد مرکب است یعنی از دم و سودا و صفرا و بلغم مگر قوت حیات از ایشان به حکمت عملی خاص کار گیرد و بین انسانی را روان دارد۔ زین گذشته اگر نظر بر موجودات دارند معلوم گردد۔ که ہر شئے [illegible] موافقت نیست [illegible] براے [illegible] دو خود موافق نسازند اگر از دریا جائے بگشت خود [illegible] [illegible] دیگر [illegible] دنیا [illegible] است و آتش اگر در ساحتے عالمے را بسوزد۔ چوں به حیثیت کارمی [illegible] فائده مند گردد۔ جنینه زد خوش دواب که بعضی [illegible] [illegible] موافق [illegible]

منقاد میگردند۔ الغرض برق و باراں کوہ و دشت ابر و باد برائے انسان مفید میتواں شد۔ اگر موافقت بایشاں نماید آسباب کالسکہ بخاریہ ابور طیارہ نتیجہ موانست انسانی است اگر کسے طبائع مردم را موافق خود نیا بد اورا باید کہ موافق خود سازد و کاری نیست کہ انسان آنرا نتواند کرد

بہ شیریں زبانی و لطف و خوشی توانی کہ پیلے بہ موئے کشی

جملہ انبیا و رسل و مصلحان دین و ملل را در ابتدا زمانہ ناموافق بود۔ مگر ایشاں پروا ہی تکالیف نہ کردہ آخر بر مخالفان خود غالب آمدند حضرت خاتم النبیین سید المرسلین از کفار سخت تنگ می آمدند۔ مگر قہر بانش شوم نہ بے ہمت ایشاں کہ آتش را آب نمودند۔ و سنگ را موم کردند۔ و وقتے بود کہ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ تیغ خون آشام از نیام کشیدہ بہ قتل آنحضرت می آمد و بہ ہماں دم در اقدام میمنت التزام رسیدہ سر بر خاک کف پائے آنجناب می نہد و مسطور است

حکایت کہ روزی عیسیٰ علیہ السلام میگذشت۔ اہلے بہ ایشاں دوچار شد و سخنے پرسید۔ بہ نرمی و خوش خلقی جوابش باز دادند۔ آں شخص آغاز بدخوبی و فرومایگی کرد۔ ما چندانکہ او نفرین میکرد۔ ایشاں تحسین می فرمودند۔ و ہر چند وے از در مجادلہ در می آمد ایشاں طریق ملاطفت می پیمودند۔ شخصے بدآنجا رسید و بہ عیسیٰ گفت چرا زبوں ایں کس شدہ او قہر میکند تو انعام می فرمائی۔ او جور و جفا پیش می برد۔ تو بہ نرمی لطف پیش می نمائی۔ فرمودند مصرعہ

از کوزہ ہماں تراود کہ در وست" او چناں میکند۔ کہ علامت اوست و من چنانکہ صفت من است من از وے در خشمے نمی شوم۔ و او از من صاحب ادب نمی شود۔ من از سخن او جاہل نمی گردم و او ز خوئے و خلق من عاقل می گردد۔ نظم

چوں نشوم من ز وے افروختہ او نشود از من ادب آموختہ

من کہ ز دم مایۂ دہ جاں شدم ایں صفتم داد خدا زاں شدم

خلق نکو وصف بزرگاں بود خصلت بد سیرت شیطاں بود

و ہمچنیں قصۂ یوسف علیہ السلام مذکور است۔ کہ برادران یوسف باوجودیکہ بہ یوسف بدسلوکی نمودند۔ بعوض چند درہم بار ہا فروخت نمودند و ... بگمر یوسف بہ ایشاں در اثنائے قحط ... نہ در مصر و نواحی آں مسر زدہ بود۔ آں سلوک نمود کہ ایشاں ...

ہمچنیں مراعات نبودند در انبار غلہ زر سرخ پُر کردہ بہ برادری عطا نمود۔ مطلب ازیں واقعہ ایں است کہ یوسف علیہ السلام را زمانہ اگرچہ ناموافق بود۔ مگر یوسف بہ آں موافقت نمود۔ بخلاف آں اگر کسے جواب دشنام بدشنام دہد و بعوض طپانچہ مشتکے۔ و بعوض مشتک سیلی زند نتیجہ اش ایں باشد کہ آتش نزاع و فساد مشتعل گردد۔ و نوبت بہ محاربہ رسد و گفتہ اند کہ فلک ناہنجار بہ کج روی خود کلاہ کج کلاہاں را بزمین می نہد و گردن سرفرازاں را می شکند۔ و کسے کہ سر بتواضع فرود آرد۔ زمانہ گرویدہ او می شود ؎

تواضع زگردن فرازاں نکوست گدا گر تواضع کند خوئے اوست

ولسان الغیب خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ چہ خوش گفت ؎

بر آستانۂ تسلیم سر بنہ حافظ کہ گر ستیزہ کنی روزگار بستیزد

و رودکی بریں مضمون گفتہ ؎

رفت آنکہ رفت آمد آنکہ آمد بود آنچہ بود خیرہ چہ غم داری
ہستی مکن نشنود او ہستی زاری مکن کہ نشنود او زاری
شو تا قیامت زاری مکن کے رفتہ را بہ زاری باز آری

و مولانا روم نیز گفتہ ؎

اسیر لذتِ تن ماندہ وگر نہ ترا
چہ عیشہا است کہ در ملکِ جاں مہیا نیست

جواہر حمد بیحد و ثنائے لاتعداد نثار حضرت خداوندی کہ بچنیں شیون و فنون عالم گوناگوں را کہ عبارت از صور علمیہ اوست بترتیب کاف و نون از نہانخانہ بطون بدرگاہ ظہور آورد و کنت کنزاً مخفیاً وجود بشر را از کارخانہ عنایت خود کسوت حیات پوشانیدہ از جملہ مکونات اشرف و ممتاز ساخت بل عمدہ کائنات بخاطر او آفرید چنانچہ در تورات مکتوب است۔ یا ابن آدم خلقتک لاجلی و خلقت الاشیاء لاجلک و از فرقان حمید و قرآن مجید و احادیث معتبرہ ثابت است کہ اجرام سماوی کہ کمال ایشاں مقارن از وجود ایشاں ست و اجسام ارضی و امہات سفلی و آبائے علوی را ہم بخدمت او سپرد و چوں ابو البشر را از حلیہ شرافت افتخار بخشید۔ ملائکہ را بر طاقتش گذاشت ؎

آں بندہ پروری کہ زباں در دہاں نہاد — دُرِ کلام در صدفِ ہر دہاں نہاد
جاں را ز لطفِ عذب غذائے لطیف داد — دل را مفرح ز سخن در میاں نہاد
در بحر سینہ دُرِ معانی بپرورید — در کانِ طبع لعل سخن بیکراں نہاد

پس انسان اینکہ او واسطہ تبیان حاصل است و نیز بکمالِ الٰہی جمالِ عقلی متجلی است بقول حضرت علی مرتضی کرم اللہ وجہہ کہ بروئے حدیث شریف انا مدینۃ العلم و علیٌ بابہا ابواب مدینہ علم اند۔ اگر غضب و شہوت را مطیع و منقاد سازد۔ و بکمال عقلی رسد۔ رتبہ او از ملک اعلیٰ باشد چہ ملک را مزاحمی در کمال نیست بلکہ اختیارے دراں نہ و انسان باوجود مزاحم بسعی و اجتہاد بایں مرتبہ فائز شدہ و اگر عقل را مغلوب شہوت و غضب سازد خود را از نسبت بہائم فروتر سازد۔ چہ ایشاں بواسطۂ فقدانِ عقل کہ رادع شہوت و غضب تواند بود۔ در نقصان معذور اند۔ بخلاف انسان ؎

آدمی زادہ طرفہ معجونیست — از فرشتہ سرشتہ وز حیواں

گر کند میل این شود کم از این　　ور کند قصد آن شود به از آن

همانا این مقدمه که مذکور شد دال است بر کمال انسانی بدان طور که انسان ترک غضب و شهوت کند و به اوج رسد۔ الحق که بهشت جائے اوست۔ ؎

چون بوم بدخبر مفگن سایه بر خراب　　در اوج سدره کوش که فرخنده طائری
گر قدر خود بدانی قرابت فزون شود　　نیکو نهاد باش که فرخنده جوهری

انسان را آلات بدنی و وسائل جسمانی و قوائے عقلی غرضیکه جمله جوارح بدین شرط مرحمت شده که او وجود را از خواهشات نفسانی باز داشته در مدارج ترقی قدم نهد و مرتبه علی علیین حاصل کند۔ و هر که بدین اوصاف موصوف است در حقیقت انسان است ورنه حیوان محقر بفحوائے۔ ؎

تا جان معرفت نکند زنده ات به شخص　　نزدیک عارفان همه حیوان محقری

حکما گفته اند که انسانیت نه در تاکل و تشرب است و نه در تنفس و تذکر و نه در تولید و تناسل اگر این می بود فیل بسیار خور جانور است۔ بوزنه خیلی زرنگ و چابک و خروش کننده و وحوش و طیور دانا و افزاینده پس انسانیت چیزی است دیگر که از و انسان مشرف است "فرهی چیز دگر آمد چیز دیگر است" [illegible]۔ پرسیدند که فضیلت انسان چگونه می باشد حالانکه هر جا [illegible] در حالت [illegible] به چیزے دیگر مشابهت میدهند چنانکه رخسار را در ملامت و سرخی به گل۔ و چشم را به نرگس شهلا و به چشم آهوی دشتی و به دیدهٔ آهو و لب را به لعل [illegible] رشته [illegible] پیوند۔ و زلف را به بنفشه و [illegible] مشک و عنبر و زبان را به سوسن و قامت را به [illegible] سرو و شمشاد و صنوبر و رفتار را به کبک دری و گفتارش را به دستان سرائے بلبل و شکر خائے طوطی تشبیه میدهند۔ گفت زیور عقل است که از وی تزئین انسان دو بالا و تکریم آدم زاده سابق۔ ؎

عقل است که بنیاد شرف محکم از وست　　فزونی [illegible] بنی آدم از وست

پس انسان ز عقل که یکے از آلات [illegible] نیک [illegible] و شر [illegible] کند۔ و [illegible] به چشم عبرت ببیند نه [illegible] که دنیا دار البقا نیست۔ بلکه دار الفنا خیال کند۔ حکما گفته اند

دُنیا سرائے گذشتنی و گذاشتنی است نہ جائے خیمہ اندا ختنی۔ ؎

دُنیا پلے است رہگذر دارِ آخرت　　اہل تمیز خانہ نگیرند بر پُلے

حُکمائے ہند گفتہ اند کہ دُنیا را بحرِ بیکنار خیال کنید و خود را در آں گلِ نیلوفری پندارید

دریں بحر نہ مغروق شوید نہ مفروق یعنی نہ بہ عالم ملوث گردید و نہ ازاں کنارہ کش شوید

بلکہ ہمچو نیلوفر کہ بر سطح آب بماند۔ اگرچہ آب ہم زیادہ شود۔ و جائے دیگر آمدہ۔ کہ دُنیا

مُردار یست و برو مجادلہ کنندہ سگِ مردار خوار۔ ؎ "الدنیا جیفۃ وطلابھا کلاب"

بعضے از انہا دُنیا را عجوزہ شمار کردہ ؎

دُنیا زنے است عشوہ دہ و دلستاں و لیک　　با کس نمے برد بسر او عہد شوہری

آبستنے کہ ایں ہمہ فرزند زاد و کشت　　دیگر کہ چشم دارد ازو مہرِ مادری

انبیاء و اولیاء و علمائے راسخین و آئمہ دین۔ دُنیا را مزرعہ آخرت قرار دادہ اند ایں واقعی

راست است "الدنیا مزرعۃ الاخرۃ" و بعض بدیں طور گفتند۔ عالم ناسوت مرات

عالم لاہوت است و ؎

نوشتہ اند بر ایوان جنت الماویٰ　　کہ ہر کہ عشوۂ دنیا خرید وائے بروے

پس۔ ؎

اے دل زیں جہاں دل آزار درگذر　　در تنگنائے گنبد دوار درگذر

کار جہاں نہ لایق اہل بصیرت است　　مردانہ وار از سر ایں کار درگذر

چوں می تواں بگلشن روحانیاں رسید　　سعی نما و زیں رہ پرخار درگذر

در بحر غم ز حرص چو غواص شوخ چشم　　غوطہ مخور ز گوہر شاہوار درگذر

و گفتہ اند کہ برائے تن پروری کسے را رنج نباید داد۔ کہ ایں تن ملک کرم و جود آں است ؎

جاہلی جاہل گماں داری کہ دنیا مال تست　　غافلی غافل نمی دانی چہ در دنبال تست

آنچہ خوردی رزق بود و آنچہ بردی مشت خاک　　آنچہ می ماند زیاراں آنچہ دادی مال تست

و ؎

دنیا نیرزد آنکہ پریشاں کنی دلے　　زنہار بد مکن کہ نکرد است عاقلے

دنیا مثال بحر عمیق است پر نهنگ   آسوده عارفاں کہ گرفتند ساحلے

پس محاصل زندگی و محاسن حیات این است کہ انسان درین عالم فانی در لذت نفسانی بند نہ باشد بلکہ خیال عقبیٰ و مافیہا کند و راحت حقیقی و نجات ابدی را طلبد و جملہ حظوظ وافی کہ باقی ہم اند۔ در فردوس کہ اعلیٰ ترین بہشت است موجود اند۔ چرا انسان بر دنیائے چند روزہ نازاں شدہ اسیر قیود نفسانی گردد۔ و مشاہدہ جمال انوار حقیقی و دیدار جلال لم یزلی را از دست بدہد۔ و جمال غیر قدسی بجز صفائی قلب صورت نہ بندد۔ و تصفیہ قلب بدوں مقہور و مغلوب شدن خواہشات نفسانی حاصل نہ شود۔ پس ہر کہ در بند حوادث نفسانی و در بلائے حوائج شیطانی قدم نہد۔ از جلوہ پرتو حقیقی محروم ماند۔ و از انسانیت عہدہ برا نشود۔ و رو بہ تنزل آرد حتیٰ کہ از حیوانات عجم خسیس تر ماند۔ اے اشرف المخلوقات بنی آدم وائے سدرہ نشین طارم و چہارم۔

اسیر لذت تن ماندہ و گرنہ ترا   چہ عیشہا است کہ در ملک جاں مہیا نیست

قلعۂ رہتاس

تلک آثارنا تدل علینا   فانظروا بعدنا الی الآثار

این قلعۂ فلک شان کہ ہمسر قصر دوازدہ دری آسمان است یکے از قلاع عظیمہ ہندوستان و از آثار قدیمہ عرصۂ دوران محسوب میشود و پیمانۂ ہمت آں شیر زمان شیر شاہ سوری والا دودمان است۔ کہ سلاطین زمان و خواتین جہان پیش آں چوں روباہ مرعوب و خوانین دوران و شیاطین گردنکشان دائماً مغلوب از بلدۂ جہلم بفاصلہ چہار کروہ بجانب شمال مغرب بر ساحل دریائے کہان و از اسٹیشن دینہ بمسافت دو کروہ بہ سمت جنوب واقع است۔ شیر شاہ سوری کہ پادشاہ کامگار و فرزانۂ عالیمقدار بودہ با صولت شیری و شوکت ہژبری آنچناں غالب و قاہر می نمود کہ پیش ہیبت و سطوت و شیر نک ہمچوں گربہ روباہ در ناخن ہیبت در پنجۂ اضطرار بند می بود۔ بنیادش در ۹۴۸ھ مطابق ۱۵۴۱ء میلادی نہاد۔ اما بعد از انقضائے عرصۂ ہفت سال چوں پیمانۂ عمرش لبریز شد در ۹۵۲ھ داعی اجل را لبیک گفت اہتمام تعمیرش سلیم شاہ تسلیم نمود و مؤخر الذکر کار تعمیر را در ۹۶۰ھ میلادی باختتام رسانید۔ این قلعہ ۹۱ ایکڑ اراضی است و مشتمل است بر دوازدہ دروازہ و دو دریچہ۔ تعداد برج و کنگرہ ہایش

شصت وہشت ہزدہ صد و پنجاہ و شش علی الترتیب است آثارش در بعض جاہا از دہ تا پانزدہ ذرع و بلندی دیوارش تا سی و سہ ذرع رسیدہ۔ باعث تحریر این قلعہ را دیان ہمدانیت شعار و حاکیان حقیقت و شعار باین نحو بیان فرمودہ اند کہ چون شہنشاہ ہندوستان جنت آشیان سلطان نصیر الدین ہمایون والا دودمان از نامساعدت روزگار و مصاحبت بخت ناہنجار آوارۂ دشت ادبار شدہ از راہ سندھ عازم ایران گشت تا ہنگامیکہ شیر شاہ مخلصی یابد۔ شیر شاہ سوری کہ نام اصلی آن فرید خان بود و در احسان فراموشی وحق ناشناسی فرید الدہر و وحید العصر بود۔ و پروردۂ این خاندان سر بر آوردہ این دودمان بودہ از خاندان مغلیہ سبق غداری در مکتب بد عہدی خواندہ حرفی از کتاب وفا نیاموختہ سلطان موصوف را تعاقب کنان بوقت مراجعت از جہلم گذشتہ بر ساحل دریائے کہان سید و سلطان سارنگ و سلطان آدم کہ امرائے مقتدر از گکھر بودہ بر اضلاع بسیار و قلاع بیشمار واقع دامن جبال کہسار حکمرانی نمودند و بہ سبب نخوت شان و علو خاندان پیش شاہان زمان و سلاطین گیتی ستان وقار و اعتبار تمام میداشتند بہ آن غاصب و غدار بجنگ پیش آمدند شیر شاہ را آن بیشہ و کوہ کہ نواحی آن مشتمل بر جنگلات بسیار مملو از اشجار مثمر دار و گلزار پر بہار و مرغزار خوشگوار دو چشم خوش نما بود بسیار خوش آمد و خیال تعمیر قلعہ بر نمونہ قلعہ رہتاس واقع ملک بہار بغرض استیصال و سرکوبی گکھران با اقتدار و حفاظت راہ مسافران ہر دیار و صیانت معمورہ ہائے قرب و جوار در خاطرش خطور کرد۔ تا در آن سامان حرب و ذخیرہ جنگ نمودہ بر مراجعت سلطان نصیر الدین ہمایون از ایران مستعد جنگ آن شہنشاہ والا شان گردد۔ و معہذا رؤسا قوم مذکور را کہ باعث جنگ و جدال و محرک نائرہ قتال ہر ماہ و ہر سال می بودند نما مرعوب سازد و رؤسائے قوم گکھر در عہد حکومت مغلیہ مصدر کارہائے شائستہ شدہ مورد الطاف شاہانہ و عواطف خسروانہ می بودند آوردہ اند کہ آن سفاک و خونخوار و بد عہد و غدار دو از دو پسران سلطان سارنگ خان را عرضہ تیغ بیدریغ ساختہ نعش ہائے شان را بر کنگرہ ہائے قلعہ آویزان نمود برائے ترہیب بغات و تخویف عصات و تنبیہ غوات الا بغوائے ؎

ہمیں کز ظلم جبارے کم آزارے ستم بیند | ستمگر نیز روزی کشتہ تیغ ستم گردد

آن شیر ہیشہ دغا و برعرصۂ دغا از بے ثباتی دوران بے بقا و بیوفائی جہان بیوفا لقمۂ نہنگ اجل گشتہ کار تعمیر را ناتمام گذاشت در اندر کوت آثار مسجد شاہی محلات راجہ مان سنگھ منظر ی ید الا در رش منہدم شدہ

در سقف قصور پرندگان و طیور آشیانه ها ساخته کر از ملاحظهٔ آن بیساخته اشعار سفری بر زبان می آید ـــــه

از روی یار خرگهی ایوان همی بینم تهی ‏‏‏ وز قد آن سرو سهی خالی همی بینم چمن
جائی که بود آن دلستان با دوستان در بوستان ‏‏‏ شد گرگ و روبه را مکان هم بوم و کرگس را وطن
بر جائی رطل و جام می گوران نهادستند پی ‏‏‏ بر جائے چنگ و نائے و نی آواز زاغ است و زغن

منجملهٔ دوازده دروازه چند دروازه هائے ذیل قابل فکر است (۱) لنگر خانی ـ که دران طعام می پختند (۲) شیشی که مزین به شیشه هائے بوقلمون بود. کابلی که رخش به کابل است. شاه چاندولی که پیش او مزار شاه چاندولی است. سهیل که بران محلات قابل دید است ـ اکنون فرودگاه حکام بوده صندلی هائے گوناگون و فرش هائے بوقلمون دارد. خواص خانی که پیش آن مزار سخی خواص خان است طلاقی که بر وقت ملاحظه آن شاهزاده سلیم بیمار شد. کتبات سنگ مرمر بر جمیع دروازه هائے نصب شده که عبارات بخط طغرائے دارد شعری از انجملهٔ اشعار که بر کتبه دروازه لنگر خانی کنده است اینجا مسطور میگردد ـــــه

ز تاریخ هجرت گذشت است سال ‏‏‏ نهصد و چهل هشت آمد جلال

شهر رهتاس که اندرون قلعه واقع است. آبادی. یوماً فیوماً کم میگردد. از ملاحظهٔ قلعه و آثار این بقعه دلهائے ناظرین دقیق معترف بیوفائی دوران و بے بقائے عرصه جهان می شود. ـــــه

اشک حسرت می فشاند دیدهٔ نظارگان ‏‏‏ آنقدر کز آب آن روئے همی گردد روان
از فراز سنگ آب اشک چون آید فرود ‏‏‏ بر زمین سهن نا امیده شود آب کمان
چون نشان منتفی صفا است آن آب روان ‏‏‏ زانکه می آید برون بر دم ز قلب مومنان
بوم نعره بر فصیلش می زند هر دم فسوس ‏‏‏ فاخته کوکو کند بر قصر آن شیرین زبان
آه کجا شد آنکه بنیادش نهاد و خود نماند ‏‏‏ الامان از گردش گیتی و دور آسمان

فصیل قلعه از اشک باری آسمان و حوادث دوران در ماتم بانیان روئے سیاه پوشیده سیاحان جهان و ره نوردان عرصهٔ دوران فصیلی به آن پختگی ندیده. ـــــه

بعد از وفات تربت ما در زمین مجو ‏‏‏ در سینه هائے مردم عارف مزار ماست

ساکنان بلاد و امصار بعیده بفحوائے. ـــــه

تازه خواهی داشتن گر داغ هائے سینه را ‏‏‏ گاهے گاهے باز خوان این دفتر پارینه را

برائے عبرت آموزی سبق اندوزی بیوفائی دوران و بدعہدی زمان می آیند و بر زبان می آرند کہ قلعہ از قلاع جہان بقعہ از بقاع دوران مثل آن ندیدیم فصیل قلعہ کہ از بعض جاہا سر بسجود می گردد مضبوطی مصالحہ اش نگزارد کہ سنگسار سنگ جدا شود۔ از جائیکہ منہدم میگردد قطعۂ دیوار بر زمین می آید افسوس نہ شیر شاہ باقی ماند نہ ہمایوں فقط داغ غضب و تعدی بر دامن ظلم و بیدادی آن ثبت است۔ کہ تا انقراض دوران و انتہائے زمان محو نگردد۔ فی الحقیقت این قلعہ مجسمہ عبرت است زیرا کہ از ملاحظہ این سد سکندری ہمسر قصر دوازدہ دری آن تحیر و ششدری کہ عارض می شود۔ عارض قرطاس از تحمل بار زلف تحریر آن قاصر است۔ ؎

ای بصر گر بیائی از پے دیدار آن — درس عبرت ہم بیاموز از در و دیوار آن
در فراق بانی او سینہ اش رشک چمن — شد دلش از کثرت داغ الم گلزار آن
سیر گلزار دلش بنمائے و ہر گل را ببین — یک نگاہ غور در کار است اندر کار آن
ہست این تاریخ گویا یکزبان این را بخوان — تا عیان گردد بخوبی بر دلت اسرار آن
چشم عبرت بین کشا و قدرت حق را ببین — تا نمک ریزی ز اشکت بر دل افگار آن
شیر شاہ را ہم سر آمد روزگار دولتش — ہم سرش را ہم سر آمد بخت ناہنجار آن
بوم نوبت میزند ہر دم بہ نوبت خانہ اش — زانکہ ویران گشت اکنون کوچہ بازار آن
اصفہان نیم جہان رہتاس بد نیم دگر — ہست بر اثبات این دعوئے گوا آثار آن
بر فصیلش طائر وہم و خیال کس نشد — زانکہ گشتہ سنگسار از رفعت کہسار آن
طول و عرضش را بآسانی ہندس ہم نیافت — عمرہا باید کہ پیماید کسے اقطار آن
دیرہا گشتہ کہ فریاد و فغان ہا میکند — کس نخورد از خویش و بیگانہ غم و تیمار آن
اینکہ می آید نظر در پائے آن آب روان — جمع گردید است آب اشک حسرت بار آن
چشم عبرت بر کشا و سرمہ حیرت بکش — از تحیر در نگر چون فرقدان در بار آن

دیدۂ دل را کشا و چشم ظاہر بین بہ بند
تا دلت فی الحال گردد مطلع انوار آن

تمت